

# 11

КИЇВ-1982

# У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

## В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Діяльність парторганізацій республіки по здійсненню перебудови і благоустрою сіл на сучасному етапі
- Боротьба більшовиків за інтернаціональне згуртування російських і українських трудящих у період підготовки Великого Жовтня.
- Робітничий клас України у масовому страйковому русі в переддень Жовтня.
- Організації селянства України у період підготовки і проведення соціалістичної революції
- Боротьба селян України за здійснення ленінського Декрету про землю
- Соціалістичне змагання трудових колективів РРФСР і УРСР у 1970—1980 рр.
- Співробітництво і взаємодопомога робітників союзних республік у створенні матеріально-технічної бази сільського господарства України (1928—1937 рр.)
- Історичне значення Сталінградської битви

## РЕДАКЦИОНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), П. М. Калениченко, А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції  
252001, Київ-1, вул. Кірова, 4.  
Телефон 29-62-34.

Художній редактор *Б. В. Сушко*  
Технічний редактор *Т. М. Шендерович*  
Коректори *Н. С. Тонконог, Н. Г. Тараскіна*

---

Змісто до набору 06.10.82. Підп. до друку 29.11.82. БФ 46835. Формат 70×108<sup>1</sup>/<sub>2</sub>. Вис. друк. 14,7. Ум. фарбо-відб. 15,2. Обл. вид. арк. 16,13. Тираж 3140 пр. Зам. К-105.

---

Видавництво «Наукова думка», 252601 Київ, МСП, Репіна, 3  
Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ-30, Леніна, 19

---

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСЬКИЙ ЖУРНАЛ, № 11 (260), ноябрь, 1982. Орган Інститута історії Академії наук Української ССР, Інститута історії партії при ЦК Компартії України—філія Інститута марксизма-ленінізму при ЦК КПСС. Научний журнал. Основан в 1957 г. Виходить ежемесічно. (На українському мові). Київ, видавництво «Наукова думка». Адрес редакції: 252001 Київ-1, Кірова, 4. Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ-30, Леніна, 19.

# УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

11 (260)

ЛИСТОПАД

1982

*Науковий журнал  
Заснований 1957 р.  
Виходить щомісяця*

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,  
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —  
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

## З М І С Т

Звернення Центрального Комітету КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР до Комуністичної партії, до радянського народу . . . . .	5
Інформаційне повідомлення про Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу . . . . .	7
Промова товариша Ю. В. Андропова . . . . .	8
Промова товариша К. У. Черненко . . . . .	10
Генеральний секретар ЦК КПРС Юрій Володимирович Андропов . . . . .	12

## СТАТТІ

### *XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва*

Гаврилюк О. Ю. Діяльність парторганізації республіки по здійсненню перебудови і благоустрою сіл на сучасному етапі . . . . .	14
--	----

### *До 65-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції*

Солдатенко В. Ф. Боротьба більшовиків за інтернаціональне згуртування російських і українських трудящих у період підготовки Великого Жовтня . . . . .	25
Гриценко А. П. Робітничий клас України у масовому страйковому русі в переддень Жовтня . . . . .	38
Хміль І. В. Організації селянства України у період підготовки і проведення соціалістичної революції . . . . .	50
Тимченко Ж. П. Боротьба селян України за здійснення ленінського Декрету про землю (жовтень 1917 — березень 1918 р.) . . . . .	61

### *До 60-річчя утворення СРСР*

Денисов А. Ф., Ковальський Б. П. Соціалістичне змагання трудових колективів РРФСР і УРСР у 1970—1980 рр. . . . .	73
Зубалій О. Д. Співробітництво і взаємодопомога робітників союзних республік у створенні матеріально-технічної бази сільського господарства України (1928—1937 рр.) . . . . .	82

### *До 40-річчя видатних перемог радянських військ у Великій Вітчизняній війні*

Самсонов О. М. (Москва). Історичне значення Сталінградської битви . . . . .	89
---	----

## ПОВІДОМЛЕННЯ

### *З історії дружби народів*

- Петрови́чев М. М. (*Івано́во*). Діяльність партійних організацій Івановської області по допомозі у відродженні Донбасу (1943—1945 рр.) . . . . . 100
- Кулібабчук В. В. (*Вінниця*). Участь трудящих Сибіру у визволенні України від військ буржуазно-поміщицької Польщі і Врангеля . . . . . 104

### *До 60-річчя Міжнародної організації допомоги борцям революції*

- Іваненко В. В. (*Дніпропетровськ*). Участь модрівських організацій у соціалістичному будівництві на Україні (1933—1937 рр.) . . . . . 110

### *До 60-річчя IV конгресу Комінтерну*

- Забарко Б. М. Конгрес Комінтерну про інтернаціональну пролетарську солідарність . . . . . 117

## ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

- Панченко С. П. Інтернаціональне та патріотичне виховання робітничої молоді промислових підприємств УРСР у 70-х роках . . . . . 125

## НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ОСВІТИ

### *Консультації з курсу «Історичний досвід КПРС»*

- Іванов В. М. (*Москва*). Досвід боротьби КПРС проти правого й «лівого» опортунізму і його значення для сучасності . . . . . 133
- Замлинський В. О. Комуністична партія — натхненник і організатор перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.) . . . . . 145

## НАШ КАЛЕНДАР

- Жученко І. Я. М. О. Бурмистенко (До 80-річчя з дня народження) . . . . . 152
- Сарбей В. Г., Кравченко В. В. (*Харків*). Академік АН УРСР Д. І. Багалій (До 125-річчя з дня народження) . . . . . 154

## ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДжЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Гамрецький Ю. М. Інтелігенція і Великий Жовтень на Україні . . . . . 159

## КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Санцевич А. В. В. Н. Котов. Введение в изучение истории . . . . . 167

## ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Швидько Г. К. (*Дніпропетровськ*). В Дніпропетровській історіографічній підсекції . . . . . 169

## СОДЕРЖАНИЕ

Обращение Центрального Комитета КПСС, Президиума Верховного Совета СССР, Совета Министров СССР к Коммунистической партии, к советскому народу . . . . .	5
Информационное сообщение о Пленуме Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза . . . . .	7
Речь товарища Ю. В. Андропова . . . . .	8
Речь товарища К. У. Черненко . . . . .	10
Генеральный секретарь ЦК КПСС Юрий Владимирович Андропов . . . . .	12

### СТАТЬИ

#### *XXVI съезд КПСС. Актуальные проблемы коммунистического строительства*

Гаврилюк А. Е. Деятельность парторганизаций республики по осуществлению переустройства и благоустройству сел на современном этапе . . . . .	14
---	----

#### *К 65-летию Великой Октябрьской социалистической революции*

Солдатенко В. Ф. Борьба большевиков за интернациональное сплочение русских и украинских трудящихся в период подготовки Великого Октября . . . . .	25
Гриценко А. П. Рабочий класс Украины в массовом стачечном движении в канун Октября . . . . .	38
Хмель И. В. Организации крестьянства Украины в период подготовки и проведения социалистической революции . . . . .	50
Тимченко Ж. П. Борьба крестьян Украины за осуществление ленинского Декрета о земле (октябрь 1917 — март 1918 г.) . . . . .	61

#### *К 60-летию образования СССР*

Денисов А. Ф., Ковальский Б. П. Социалистическое соревнование трудовых коллективов РСФСР и УССР в 1970—1980 гг. . . . .	73
Зубалий А. Д. Сотрудничество и взаимопомощь рабочих союзных республик в создании материально-технической базы сельского хозяйства Украины (1928—1937 гг.) . . . . .	82

#### *К 40-летию выдающихся побед советских войск в Великой Отечественной войне*

Самсонов А. М. (Москва). Историческое значение Сталинградской битвы . . . . .	89
---	----

### СООБЩЕНИЯ

#### *Из истории дружбы народов*

Петровичев М. Н. (Иваново). Деятельность партийных организаций Ивановской области по оказанию помощи в восстановлении Донбасса (1943—1945 гг.) . . . . .	100
Кулибачук В. В. (Винница). Участие трудящихся Сибири в освобождении Украины от войск буржуазно-помещичьей Польши и Врангеля . . . . .	104

#### *К 60-летию Международной организации помощи борцам революции*

Иваненко В. В. (Днепропетровск). Участие мопровских организаций в социалистическом строительстве на Украине (1933—1937 гг.) . . . . .	110
---	-----

#### *К 60-летию IV конгресса Коминтерна*

Забарко Б. М. Конгресс Коминтерна об интернациональной пролетарской солидарности . . . . .	117
--	-----

### Трибуна молодого автора

Панченко С. П. Интернациональное и патриотическое воспитание рабочей молодежи промышленных предприятий УССР в 70-х годах . . . . .	125
--	-----

### В ПОМОЩЬ ПРОПАГАНДИСТАМ И СЛУШАТЕЛЯМ СИСТЕМЫ МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

#### *Консультации по курсу «Исторический опыт КПСС»*

Иванов В. М. (Москва). Опыт борьбы КПСС против правого и «левого» оппортунизма и его значение для современности . . . . .	133
---	-----

Замлинский В. А. Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне (1941—1945 гг.) 145

#### НАШ КАЛЕНДАРЬ

Жученко И. Я. М. А. Бурмистенко (К 80-летию со дня рождения) . . . . . 152  
Сербей В. Г., Кравченко В. В. (Харьков). Академик АН УРСР Д. І. Багалій (К 125-летию со дня рождения) . . . . . 154

#### ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Гамрецкий Ю. М. Интеллигенция и Великий Октябрь на Украине 159

#### КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Санцевич А. В. В. Н. Котов. Введение в изучение истории 167

#### ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Швидько Г. К. (Днепропетровск). В Днепропетровской историографической подсекции . . . . . 169



## **З В Е Р Н Е Н Н Я**

**Центрального Комітету КПРС,  
Президії Верховної Ради СРСР,  
Ради Міністрів СРСР**

**до Комуністичної партії, до радянського народу**

Дорогі товариші!

Комуністична партія Радянського Союзу, весь радянський народ зазнали тяжкої втрати. З життя пішов вірний проловжувач великої справи Леніна, полум'яний патріот, видатний революціонер і борець за мир, за комунізм, найвизначніший політичний і державний діяч сучасності Леонід Ілліч Брежнев.

Уся багатогранна діяльність, особиста доля Л. І. Брежнева невіддільні від найважливіших етапів в історії Країни Рад. Колективізація й індустріалізація, Велика Вітчизняна війна і післявоєнне відродження, освоєння цілини і організація досліджень космосу — це і віхи біографії

славного сина робітничого класу Леоніда Ілліча Брежнєва. Скрізь, куди б не направляла його партія, Леонід Ілліч беззавітно, з властивими йому енергією і наполегливістю, сміливістю і принциповістю боровся за її великі ідеали.

З ім'ям товариша Брежнєва, з його невтомною роботою на постах Генерального секретаря Центрального Комітету КПРС і Голови Президії Верховної Ради СРСР радянські люди, наші друзі в усьому світі справедливо зв'язують послідовне утвердження ленінських норм партійного і державного життя, вдосконалення соціалістичної демократії. Він мудро спрямовував діяльність ленінського штабу партії — її Центрального Комітету, Політбюро ЦК, показуючи зразок умілої організації дружньої колективної роботи. Йому належить видатна роль у виробленні і здійсненні економічної та соціально-політичної стратегії партії на етапі розвинутого соціалізму, у визначенні і реалізації курсу на піднесення народного добробуту, в дальшому зміцненні економічної та оборонної могутності нашої країни.

Неминучими є заслуги Леоніда Ілліча Брежнєва у формуванні й проведенні політики нашої партії на міжнародній арені — політики миру і мирного співробітництва, розрядки і роззброєння, рішучої відсічі агресивним підступам імперіалізму, відвернення ядерної катастрофи. Великим є його вклад у згуртування світової соціалістичної співдружності, у розвиток міжнародного комуністичного руху.

Поки билося серце Леоніда Ілліча, його помисли і діла були цілком підпорядковані інтересам людей праці. З масами трудящих його завжди зв'язували кровні, нерозривні узи. У свідомості комуністів, сотень мільйонів людей на всіх континентах він був і залишиться втіленням ленінської ідейності, послідовного інтернаціоналізму, революційного оптимізму і гуманізму.

Тяжкою є втрата, якої ми зазнали, глибокою є наша скорбота. В цю гірку годину комуністи, всі трудящі Радянського Союзу ще тісніше згуртовуються навколо ленінського Центрального Комітету КПРС, його керівного ядра, яке склалося під благотворним впливом Леоніда Ілліча Брежнєва. Народ вірить у партію, її могутній колективний розум і волю, всім серцем підтримує її внутрішню і зовнішню політику. Радянські люди добре знають: прапор Леніна, прапор Жовтня, під яким здобуто всесвітньо-історичні перемоги, — у надійних руках.

Партія і народ озброєні величною програмою комуністичного творення, розробленою XXIII—XXVI з'їздами КПРС. Ця програма неухильно втілюється в життя. Партія і далі робитиме все для піднесення народного добробуту на основі інтенсифікації виробництва, підвищення його ефективності і якості роботи, виконання Продовольчої програми СРСР. Партія і далі виявлятиме всемірну турботу про зміцнення союзу робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції, про зміцнення соціально-політичної та ідейної єдності радянського суспільства, братерської дружби народів СРСР, про ідеологічне загартування трудящих у дусі марксизму-ленінізму і пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму.

Незмінною є воля радянського народу до миру. Не підготовка до війни, що прирікає народи на безглузду розтрату своїх матеріальних і духовних багатств, а зміцнення миру — ось провідна нитка в завтрашній день. Ця благородна ідея проймає Програму миру на 80-і роки, всю зовнішньополітичну діяльність партії і Радянської держави.

Ми бачимо всю складність міжнародної обстановки, спроби агресивних кіл імперіалізму підірвати мирне співіснування, зштовхнути народи на шлях ворожнечі і воєнної конфронтації. Але це не може похитнути нашу рішучість відстояти мир. Ми будемо робити все необхідне, щоб любителі воєнних авантур не захопили Радянську країну зненацька, щоб потенціальний агресор знав: його неминуче чекає нищівний удар у відповідь.

Спираючись на свою могутність, виявляючи величезну пильність і витримку, зберігаючи незмінну вірність миролюбним принципам і цілям своєї зовнішньої політики, Радянський Союз наполегливо боротиметься за те, щоб відвернути від людства загрозу ядерної війни, за розрядку, за роззброєння.

У цій боротьбі з нами братні країни соціалізму, борці за національне і соціальне визволення, миролюбні країни всіх континентів, усі чесні люди землі. Політика миру виражає корінні життєві інтереси людства, і тому за такою політикою — майбутнє.

Радянський народ бачить в партії свого випробуваного колективного вождя, мудрого керівника й організатора. В служінні робітничому класові, трудовому народові — найвища мета і зміст усієї діяльності партії. Непохитна єдність партії і народу була і залишається джерелом незламної сили радянського суспільства. КПРС свято дорожить довірям трудящих, постійно зміцнює свої зв'язки з масами. Народ на практиці переконався, що наша партія при будь-якому повороті подій, при будь-яких випробуваннях залишається на висоті своєї історичної місії. Внутрішня і зовнішня політика КПРС розроблена під керівництвом Леоніда Ілліча Брежнєва, і далі проводитиметься послідовно і цілеспрямовано.

Життя і діяльність Л. І. Брежнєва буде завжди надихаючим прикладом вірного служіння Комуністичній партії і радянському народові.

Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу, Президія Верховної Ради СРСР, Рада Міністрів СРСР висловлюють впевненість у тому, що комуністи, всі радянські люди виявлять високу свідомість і організованість, своєю самовідданою творчою працею під керівництвом ленінської партії забезпечать виконання планів комуністичного будівництва, дальший розквіт нашої соціалістичної Батьківщини.

## **ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ**

### **про Пленум Центрального Комітету**

### **Комуністичної партії Радянського Союзу**

12 листопада 1982 року відбувся позачерговий Пленум Центрального Комітету КПРС.

За дорученням Політбюро ЦК Пленум відкрив і виступив з промовою член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС тов. Андропов Ю. В.

У зв'язку з кончиною Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнєва члени Пленуму ЦК вшанували пам'ять Леоніда Ілліча Брежнєва хвилиною скорботного мовчання.

Пленум ЦК відзначив, що Комуністична партія, радянський народ, усе прогресивне людство зазнали тяжкої втрати. З життя пішов видатний діяч Комуністичної партії, Радянської держави, міжнародного комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху, полум'яний борець за мир.

Леонід Ілліч Брежнєв, перебуваючи в рядах ленінської Комуністичної партії більше 50 років, з них 18 років на посту її керівника,

вніс величезний вклад у зміцнення монолітності її рядів, політичної, соціально-економічної та оборонної могутності Радянського Союзу. Виїзково великою є його роль у зміцненні миру і міжнародної безпеки. Ім'я Леоніда Ілліча Брежнєва, з яким безпосередньо зв'язані великі звершення в житті нашої країни, — індустріалізація і колективізація сільського господарства, історична перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні, післявоєнна відбудова народного господарства нашої Батьківщини, дослідження космосу, всі успіхи в розвитку економіки, науки і культури Радянської держави, назавжди увійшло в історію Комуністичної партії Радянського Союзу, нашої великої Батьківщини.

Учасники Пленуму ЦК висловили глибоке співчуття рідним та близьким покійного.

Пленум ЦК розглянув питання про обрання Генерального секретаря ЦК КПРС.

За дорученням Політбюро ЦК виступив з промовою член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС тов. Черненко К. У. Він вніс пропозицію обрати Генеральним секретарем ЦК КПРС тов. Андропова Ю. В.

Генеральним секретарем Центрального Комітету КПРС Пленум одностайно обрав тов. Андропова Юрія Володимировича.

Потім на Пленумі виступив Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Андропов Ю. В. Він висловив сердечну вдячність Пленуму ЦК за виявлене високе довір'я — обрання його на пост Генерального секретаря ЦК КПРС.

Тов. Андропов Ю. В. запевнив Центральний Комітет КПРС, Комуністичну партію, що докладе всіх своїх сил, знань і життєвого досвіду для успішного виконання накресленої в рішеннях XXVI з'їзду КПРС програми комуністичного будівництва, забезпечення наступності в розв'язанні завдань дальшого зміцнення економічної та оборонної могутності СРСР, підвищення добробуту радянського народу, зміцнення миру, в здійсненні всієї ленінської внутрішньої і зовнішньої політики, яка проводилась при Л. І. Брежнєві.

На цьому Пленум закінчив свою роботу.

## Промова товариша Ю. В. АНДРОПОВА

Товариші!

Наша партія і країна, весь радянський народ зазнали тяжкої втрати. Перестало битися серце керівника Комуністичної партії Радянського Союзу і Радянської держави, видатного діяча міжнародного комуністичного і робітничого руху, полум'яного комуніста, вірного сина радянського народу — Леоніда Ілліча Брежнєва.

З життя пішов найвизначніший політичний діяч сучасності. Пішов наш товариш і друг, людина великої душі і великого серця, чуйна і доброзичлива, уважна і глибоко гуманна. Беззавітна відданість справі, безкомпромісна вимогливість до себе та інших, мудра обачливість у прийнятті відповідальних рішень, принциповість і сміливість на крутих поворотах історії, незмінні повага, чуйність і увага до людей — ось ті чудові якості, за які цінили і любили Леоніда Ілліча в партії і в народі.

Прошу вшанувати світлу пам'ять Леоніда Ілліча Брежнєва хвилиною мовчання.

Леонід Ілліч говорив, що кожен день його життя невіддільний від тих справ, якими живуть Комуністична партія Радянського Союзу, вся Радянська країна. І це було справді так.

Індустріалізація країни і колективізація сільського господарства. Велика Вітчизняна війна і післявоєнна відбудова, освоєння цілини і дослідження космосу — все це великі віхи на шляху праці і боротьби радянського народу і в той же час — віхи біографії комуніста Леоніда Ілліча Брежнева.

З ім'ям і ділами Леоніда Ілліча нерозривно зв'язані зростання могутності і поглиблення всебічного співробітництва країн великої соціалістичної співдружності, активна участь світового комуністичного руху в розв'язанні історичних завдань, які стоять перед людством у нашу епоху, зміцнення солідарності всіх сил національного визволення і соціального прогресу на землі.

Леонід Ілліч Брежнев назавжди залишиться в пам'яті вдячного людства як послідовний пристрасний і невтомний борець за мир та безпеку народів, за усунення загрози світової ядерної війни, яка нависла над людством.

Ми добре знаємо, що миру у імперіалістів не випросиш. Його можна відстояти, тільки спираючись на незламну могутність Радянських Збройних Сил. Як керівник партії і держави, як Голова Ради Оборони СРСР Леонід Ілліч постійно приділяв увагу тому, щоб обороздатність країни була на рівні сучасних вимог.

Тут, у цьому залі, зібралися ті, хто входить у штаб нашої партії, який вісімнадцять років беззмінно очолював Леонід Ілліч. Кожен із нас знає, скільки сил і душі вклав він в організацію дружної, колективної роботи, в те, щоб цей штаб прокладав вірний ленінський курс. Кожен з нас знає, який неоціненний вклад вніс Леонід Ілліч у створення тієї здорової морально-політичної атмосфери, яка характеризує сьогодні життя і діяльність нашої партії.

З ім'ям Леоніда Ілліча зв'язані принципова боротьба нашої партії на захист марксизму-ленінізму, розробка теорії розвинутого соціалізму, шляхів розв'язання найактуальніших завдань комуністичного будівництва. Його діяльність у світовому комуністичному русі по праву дістала найвищу оцінку братніх партій, наших зарубіжних братів по класу, товаришів по боротьбі за соціалізм проти гніту капіталу, за торжество великих комуністичних ідеалів.

Життя Леоніда Ілліча Брежнева обірвалося, коли його думки, зусилля звернуті були на розв'язання величезних завдань економічного, соціального і культурного розвитку, визначених XXVI з'їздом КПРС, наступними Пленумами ЦК. Здійснення цих завдань, послідовне проведення в життя внутрішнього і зовнішньополітичного курсу нашої партії і Радянської держави, який був вироблений під керівництвом Леоніда Ілліча Брежнева, — наш першорядний обов'язок. І це буде наша найкраща данина світлій пам'яті керівника, який пішов від нас.

Великою є наша скорбота. Тяжкою є втрата, якої ми зазнали.

У цій обстановці обов'язок кожного з нас, обов'язок кожного комуніста ще тісніше зімкнути наші ряди, ще міцніше згуртуватися навколо Центрального Комітету партії, зробити на своєму посту, в своєму житті якомога більше для блага радянського народу, для зміцнення миру, для торжества комунізму.

Радянський народ безмежно довіряє своїй Комуністичній партії. Довіряє тому, що для неї не було і немає інших інтересів, ніж кровні інтереси радянських людей. Виправдати це довіря — значить іти вперед по шляху комуністичного будівництва, добиватись дальшого розквіту нашої соціалістичної Батьківщини.

У нас, товариші, є така сила, яка допомагала і допомагає нам у найтяжчі моменти, яка дає нам змогу розв'язувати найскладніші завдання. Ця сила — єдність наших партійних рядів, ця сила — колек-

тивна мудрість партії, її колективне керівництво, ця сила — єдність партії і народу.

Наш Пленум зібрався сьогодні для того, щоб вшанувати пам'ять Леоніда Ілліча Брежнєва і забезпечити продовження справи, якій він віддав своє життя.

Пленум має вирішити питання про обрання Генерального секретаря Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу.

Прошу товаришів висловитись у цьому питанні.

## Промова товариша К. У. ЧЕРНЕНКА

Дорогі товариші!

Політбюро доручило мені виступити перед учасниками цього позачергового Пленуму ЦК.

Наш позачерговий Пленум ЦК має справді надзвичайний характер. Країна і партія в глибокому траурі. Пішов з життя Леонід Ілліч Брежнєв.

Радянський народ втратив видатного керівника, який майже два десятиріччя стояв на чолі партії і держави, віддаючи всі свої сили і величезні здібності в ім'я щастя радянських людей, в ім'я справи комуністичного будівництва в нашій країні. Ми можемо сказати, що людство втратило великого, справді невтомого борця за ідеали миру, свободи і соціального прогресу. Ми, радянські комуністи, наші брати в соціалістичних країнах, наші соратники у світовому комуністичному русі втратили талановитого продовжувача лєнінської справи, людину, у якій вчилися беззавідній вірності інтересам трудящих.

Слова безсилі передати всю гіркоту нашої втрати, але в ці скорботні дні великою допомогою всім нам є уроки життя дорогого всім нам Леоніда Ілліча.

Леонід Ілліч повною мірою володів даром цілком жити інтересами суспільства, інтересами народу. Так було завжди, починаючи з юнацьких років і до останнього дня життя.

Леонід Ілліч добре знав, що самі тільки благі побажання — це пустий звук. Мало висловити правильні думки, треба підкріпити їх чіткою організаторською роботою, зробити зрозумілими й доступними широким масам трудящих. Він любив людей. Він умів довіряти людям.

Леонід Ілліч був людиною виняткової мужності. Він довів це не тільки у Велику Вітчизняну, яку пройшов від першого до останнього дня. Мужність не зраджувала його на всьому життєвому шляху. І він високо, дуже високо цинив у кожному товариші сміливість, принциповість, стійкість при будь-яких випробуваннях.

Бути поруч з Леонідом Іллічем, слухати його, наочно відчувати гостроту розуму, винахідливість, життєлюбність — це була школа для всіх нас, кому випало щастя працювати з ним пліч-о-пліч.

Леонід Ілліч Брежнєв залишає нам дорогоцінну спадщину. Наша 18-мільйонна партія єдина і згуртована. Радянський народ беззавідно вірить у мудрість партії. Нормами нашого життя стали вимогливість і повага до кадрів, непорушна дисципліна і підтримка сміливих корисних ініціатив, нетерпимість до будь-яких проявів бюрократизму і постійна турбота про розвиток зв'язків з масами, про справжній демократизм радянського суспільства.

Берегти й розвивати цей стиль керівництва, дорожити всім, що заповідав нам своїм словом і ділом Леонід Ілліч, — наш обов'язок перед його пам'яттю, наш обов'язок перед партією і країною. Міцною

запорукою того, що так буде, є керівне ядро партії, її Центральний Комітет, Політбюро, що сформувалося при вирішальній участі Леоніда Ілліча.

Від імені Політбюро я хочу висловити найглибшу переконаність, що наш Пленум продемонструє перед усією країною, перед усім світом, що партія твердо піде далі ленінським курсом, який на сучасному етапі чітко й повно виражений у рішеннях XXIII—XXVI з'їздів КПРС. Внутрішня і зовнішня політика нашої партії, в розробку і здійснення якої величезний вклад вніс Леонід Ілліч Брежнєв, проводитиметься впевнено, послідовно і цілеспрямовано.

Нашими орієнтирами були, є і будуть благо народу і збереження миру на землі.

У нас є розгорнута, добре зважена соціально-економічна програма. Економіка повинна бути економічною. Такою є настанова партії. А це означає технічне переозброєння індустріального і аграрного секторів, удосконалення управління і, звичайно, поліпшення організації праці, зростання її продуктивності. На цій базі неухильно розвиватиметься економіка нашої держави, підвищуватиметься добробут народу. На цій же базі міцнітиме обороноздатність країни.

У нас є широка, конкретна Програма миру для вісімдесятих років. Вона відповідає сподіванням народу. Розрядка, роззброєння, подолання конфліктних ситуацій, усунення загрози ядерної війни — ось завдання, які ми ставимо перед собою. Ми хочемо надійної безпеки для себе, для своїх друзів, для всіх народів світу.

Дорогі товариші!

Усі ми, очевидно, усвідомлюємо, що надзвичайно важко заповнити втрату, якої завдала нам кончина Леоніда Ілліча. Тепер удвічі, утричі важливо вести справи в партії колективно. Дружна, спільна робота в усіх партійних органах забезпечить далі успіхи як у комуністичному будівництві, так і в нашій діяльності на міжнародній арені.

Політбюро ЦК КПРС, обговоривши становище, що склалося, доручило мені запропонувати Пленуму обрати Генеральним секретарем ЦК КПРС товариша Андропова Юрія Володимировича. Думаю, немає потреби розповідати його біографію. Юрій Володимирович добре відомий у партії і країні як самовідданий, відданий справі ленінської партії комуніст, як найближчий соратник Леоніда Ілліча.

За плечима у Юрія Володимировича різностороння діяльність у галузі внутрішньої і зовнішньої політики, ідеології. Був він і комсомольським ватажком, і визначним партійним працівником, і дипломатом. Немало праці він вклав у зміцнення соціалістичної співдружності, в гарантування безпеки нашої держави.

Леонід Ілліч високо цінив марксистсько-ленінську переконаність, партійність, широкий кругозір, його видатні ділові і людські якості. Усі члени Політбюро вважають, що Юрій Володимирович добре сприйняв брежнєвський стиль керівництва, брежнєвську турботу про інтереси народу, брежнєвське ставлення до кадрів, рішучість усіма силами протистояти підступам агресорів, берегти і зміцнювати мир.

Юрію Володимировичу властиві партійна скромність, повага до думки інших товаришів і, можна сказати, пристрасть до колективної роботи. Політбюро одностайно вважає: товариш Андропов гідний довір'я Центрального Комітету, довір'я партії.

Дорогі товариші! Схилиючи свої голови перед світлою пам'яттю Леоніда Ілліча, ми урочисто обіцяємо, що будемо безустанно продовжувати нашу творчу роботу. Все, що не встиг здійснити Леонід Ілліч, що намітила під його керівництвом партія, буде зроблено.



**Генеральний секретар ЦК КПРС  
Юрій Володимирович АНДРОПОВ**

Юрій Володимирович Андропов народився 15 червня 1914 року в сім'ї залізничника на станції Нагутська Ставропольського краю. Освіта вища. Член КПРС з 1939 року.

Шістнадцятирічним комсомольцем Ю. В. Андропов був робітником у м. Моздок Північно-Осетинської АРСР. Потім його трудова біографія продовжилась на суднах Волзького пароплавства, де він працював матросом.

З 1936 року Ю. В. Андропов — на комсомольській роботі.

Його було обрано звільненням секретарем комсомольської організації технікуму водного транспорту в м. Рибінську Ярославської області. Невдовзі його висунули на посаду комсорга ЦК ВЛКСМ судноверфі ім. Володарського в м. Рибінську. В 1938 році комсомольці Ярославської області обирають Ю. В. Андропова першим секретарем Ярославського обкому ВЛКСМ. У 1940 році Ю. В. Андропов обирається першим секретарем ЦК ЛКСМ Карелії.

З перших днів Великої Вітчизняної війни Ю. В. Андропов — активний учасник партизанського руху в Карелії. Після визволення в 1944 році міста Петрозаводська від фашистських загарбників Ю. В. Андропов — на партійній роботі. Він обирається другим секретарем Пет-

розаводського міськкому партії, а в 1947 році — другим секретарем ЦК Компартії Карелії.

У 1951 році Ю. В. Андропов за рішенням ЦК КПРС переводиться в апарат ЦК КПРС і призначається інспектором, а потім завідуючим підвідділом ЦК КПРС.

У 1953 році партія направляє Ю. В. Андропова на дипломатичну роботу. Кілька років він був Надзвичайним і Повноважним Послом СРСР в Угорській Народній Республіці.

У 1957 році Ю. В. Андропов був висунутий завідуючим відділом ЦК КПРС.

На XXII і наступних з'їздах партії Ю. В. Андропов обирається членом Центрального Комітету КПРС.

У 1962 році Ю. В. Андропов обирається секретарем ЦК КПРС.

У травні 1967 року Ю. В. Андропов призначається Головою Комітету державної безпеки при Раді Міністрів СРСР. У червні того ж року він обраний кандидатом у члени Політбюро ЦК КПРС.

У травні 1982 року Ю. В. Андропов був обраний секретарем ЦК КПРС.

З квітня 1973 року Ю. В. Андропов — член Політбюро ЦК КПРС.

Юрій Володимирович Андропов — депутат Верховної Ради СРСР ряду скликань.

На всіх постах, де з волі партії працював Ю. В. Андропов, проявлялась його відданість великій справі Леніна, партії. Він віддає всі свої сили, знання і досвід втіленню в життя рішень партії, боротьбі за торжество комуністичних ідей.

За великі заслуги перед Батьківщиною Ю. В. Андропову — визначному діячеві Комуністичної партії і Радянської держави — в 1974 році присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Він нагороджений чотирма орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Червоного Прапора, трьома орденами Трудового Червоного Прапора і медалями.

## XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

О. Ю. ГАВРИЛЮК (Київ)

### ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ РЕСПУБЛІКИ ПО ЗДІЙСНЕННЮ ПЕРЕБУДОВИ І БЛАГОУСТРОЮ СІЛ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Розвиток сільського господарства завжди був однією з найважливіших ланок у діяльності Комуністичної партії в період будівництва нового суспільства. Велику увагу партія приділяє цій ділянці роботи на етапі зрілого соціалізму, послідовно здійснюючи курс аграрної політики, виробленої на історичному березневому (1965 р.) Пленумі ЦК партії і розвинутої ХХІІІ—ХХVІ з'їздами КПРС, наступними Пленумами Центрального Комітету. Характерною особливістю цієї політики є комплексний підхід до розв'язання питань розвитку села — економічних і соціальних. Такий підхід обумовлений тим, що ці питання тісно зв'язані між собою. Досягнення господарські є основою розв'язання проблем соціальних, а це, в свою чергу, сприяє прогресу економіки. «Немає потреби доводити, — вказував Леонід Ілліч Брежнев на травневому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС, — що чим енергійніше і ґрунтовніше будемо ми займатися житловим, культурно-побутовим, дорожнім будівництвом на селі, тим продуктивнішою буде селянська праця»<sup>1</sup>.

Новим яскравим свідченням комплексного підходу до розв'язання партією господарських і соціальних питань є рішення травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, заходи, накреслені в «Продовольчій програмі СРСР на період до 1990 року», в постановах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, схвалених травневим Пленумом. Невід'ємною, органічною частиною Продовольчої програми є заходи по соціальному розвитку села, спрямовані на дальше піднесення рівня добробуту, культури, медичного і побутового обслуговування радянських людей, на подолання соціальних відмінностей між містом і селом.

Основоположники наукового комунізму підкреслювали, що в умовах антагоністичного суспільства місто і село розвиваються нерівномірно, між ними виникає протилежність, яка виражає антагонізм інтересів експлуататорських класів і основної маси трудового сільського населення. Ця протилежність, писали К. Маркс і Ф. Енгельс, «...може існувати тільки в рамках приватної власності»<sup>2</sup>.

Історія суспільного розвитку свідчить, що протилежність між містом і селом невічна, як невічне існування приватної власності на засоби виробництва. В. І. Ленін, творчо розвиваючи положення основоположників наукового комунізму з даного питання в нових історичних умовах, вказував, що «...питання про влаштування побуту величезної

<sup>1</sup> Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. — К., 1982, с. 13.

<sup>2</sup> Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 47.

більшості населення — селянського населення — для нас питання коріше»<sup>3</sup>.

Виходячи з основоположних настанов класиків марксизму-ленінізму, наша партія в своїй теоретичній і практичній діяльності після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції приділяла постійну увагу ліквідації протилежності між містом і селом. Завершився цей процес в кінці перехідного періоду. Вирішальну роль у цьому відіграли скасування приватної власності на засоби виробництва, корінні соціально-економічні перетворення, що відбулися в країні. Перемога соціалізму в СРСР привела до утвердження нових відносин між містом і селом, відносин тісного виробничо-культурного співробітництва. Радикально змінилися село, сільський побут.

Разом з тим на початку етапу розвинутого соціалізму в нашій країні ще збереглися істотні відмінності між містом і селом, які проявляються в двох взаємозв'язаних між собою сферах: соціально-економічній і культурно-побутовій. Якщо взяти культуру і побут села, дальший розвиток яких безпосередньо зв'язаний з перебудовою населених пунктів, то тут на відміну від міста, переважають невеликі поселення, віддалені від культурних центрів, більшість будинків і квартир не мають комунальних вигід, а самі поселення слабо благоустроєні, їх матеріальна база культури відстає від міської, в них нерозвинуті транспортні комунікації.

КПРС у своїй Програмі визначила магістральну лінію перебудови сіл, вирівнювання умов життя сільського і міського населення. «Поступово, — сказано в Програмі, — колгоспні села перетворюються в укрупнені населені пункти міського типу з упорядкованими житловими будинками, комунальним обслуговуванням, побутовими підприємствами, культурними і медичними закладами»<sup>4</sup>.

Значні зрушення в справі будівництва на селі відбулися після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, який визнав за необхідне зробити крутий поворот до поліпшення умов праці і побуту трудівників села. Цей курс набув дальшого розвитку на XXIII, XXIV, XXV і XXVI з'їздах партії і наступних Пленумах ЦК КПРС.

Про масштаби оновлення сіл можна судити по затрачених асигнуваннях в Українській РСР. Капіталовкладення держави і колгоспів у соціальну сферу за 1965—1980 рр. досягли майже 7 млрд. крб., що становило 79% капіталовкладень на ці цілі за всі роки Радянської влади. Тільки за останні 10 років в селах України споруджено житла загальною площею близько 13 млн. кв. м, крім цього, збудовано індивідуальних житлових будинків площею майже 40 млн. кв. м за рахунок коштів населення. Здано нових загальноосвітніх шкіл майже на 1,2 млн. учнівських місць, дитячих дошкільних закладів — на 243 тис. місць<sup>5</sup>.

Партійні організації значну увагу приділяли розвитку на селі торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування, медичних та інших соціально-побутових закладів. Тільки в десятій п'ятирічці в республіці введено в дію 11,9 тис. підприємств побутового обслуговування. В 1980 р. на центральних садибах усіх колгоспів і радгоспів діяли будинки побуту або комплексні приймальні пункти. Лише в 1981 р. населенню було надано послуг на 328 млн. крб., на 10 млн. крб. більше, ніж у попередньому 1980 р. Значно зміцніла матеріально-технічна база охорони здоров'я. На селі було побудовано лікарень на 10 782 ліжка, в тому числі колгоспами — на 9930 ліжок. Будівництво на селі здійснювалося комплексно, за розробленими генеральними пла-

<sup>3</sup> Ленін В. І. Промова на IV сесії ВЦВК IX скликання 31 жовтня 1922 р. — Повне збір. творів, т. 45, с. 235.

<sup>4</sup> Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1962, с. 74—75.

<sup>5</sup> П'ята сесія Верховної Ради Української РСР десятого скликання. Бюлетень № 2. Вид. Верховної Ради УРСР, 1982, с. 22.

нами, якими забезпечені 90% населених пунктів, у тому числі всі центральні садиби колгоспів і радгоспів<sup>6-7</sup>.

Партійні організації нагромадили значний досвід здійснення побудови сільських населених пунктів. В ході її проведення було розв'язано ряд будівельних, топологічних і соціальних завдань. З'явилися населені пункти нового типу з високим рівнем культурно-побутового обслуговування, інженерного благоустрою, транспортними комунікаціями. Багато сіл по суті оновилося, поліпшилося їх планування і впорядкування, прокладено асфальтовані шляхи і тротуари, в них створено мережу комунально-побутових і культурно-освітніх закладів. У Всесоюзних оглядах-конкурсах на кращу забудову і благоустрій сіл, що проводяться в країні в останні роки, взяло участь більш як 350 населених пунктів усіх областей республіки, 180 з них удостоєно дипломів ВДНГ СРСР<sup>8</sup>.

Серед збудованих сіл чільне місце посідають експериментально-показові села, будівництво яких розпочалося в восьмій п'ятирічці. Нині в 19 селах з 41 вже завершено спорудження таких експериментально-показових комплексів, до складу яких входять громадські центри, житлові будинки, виробничі об'єкти. Найбільш вдалі вирішення втілені в плануванні і забудові сіл Кодаки, Циблі, селища Калита Київської, сіл Єлизаветівка Донецької, Кам'янка Миколаївської, Шляхова Вінницької, Подвірне Чернівецької, громадського центру с. Петрівка Кримської областей. Автори проектів і будівельники цих сіл удостоєні премій Ради Міністрів СРСР<sup>9</sup>.

В забудові експериментально-показових сіл чітко проглядаються риси поселень майбутнього — раціональне планування територій, архітектурно-художня виразливість будов і споруд, житлові будинки із вигодами, які не поступаються міським, сфера обслуговування, що забезпечує населенню необхідні умови побуту, відпочинку і культурного розвитку. Забудова кожного з цих сіл здійснювалась з урахуванням особливостей життя та інтересів сільського населення, що сприяє більш ефективному вирішенню економічних і соціальних завдань, поставлених сучасним етапом розвитку радянського суспільства.

Будівництво експериментально-показових сіл має велике соціальне значення. Воно є конкретним проявом практичного вирішення питання зближення культурно-побутових умов життя сільського і міського населення. Спорудження таких сіл дозволило також вивчити, в якій мірі відповідають зрослим потребам сільських трудівників різні варіанти архітектурно-планувального вирішення, розроблені проектними інститутами. Переверено 68 різних типів споруд, побудовано 1397 будинків на 3378 квартир, у тому числі 1318 садибних на 1829 квартир і 79 секційних на 1549 квартир. Позитивну оцінку сільських жителів отримали одноповерхові будинки з трикімнатними квартирами, мансардні одноквартирні будинки з чотирикімнатними квартирами та деякі ін.<sup>10</sup>

Характерна риса забудови експериментально-показових сіл полягає в тому, що вона носить комплексний характер. Одночасне будівництво житлових будинків, громадських і виробничих об'єктів з попереднім проведенням робіт по інженерному обладнанню і благоустрою забезпечує можливість тісно пов'язувати завдання архітектурно-планувального, інженерно-технічного і художнього характеру.

Комплексний підхід до оновлення села приносить вагомий соціально-економічний ефект. Одним із істотних його виразів є скорочення відходу з цих сіл працездатного населення, значне піднесення фінан-

<sup>6-7</sup> Там же. Бюлетень № 1, с. 71, 72; Бюлетень № 2, с. 51; Народное хозяйство Украинской ССР в 1980 году. К., 1981, с. 265; 287.

<sup>8</sup> Пята сесія Верховної Ради Української РСР десятого скликання. Бюлетень № 1, с. 51.

<sup>9</sup> Строительство и архитектура, 1982, № 6, с. 7.

<sup>10</sup> Там же, с. 8, 9.

сово-господарської діяльності колгоспів. Про це свідчать дані, що наводилися на червневому (1982 р.) Пленумі ЦК Компартії України. Забезпеченість житлом в експериментально-показових селах в 1,3 раза, дитячими установами — 1,7, їдальнями — в півтора, лікарнями в 5 разів вища, ніж в інших. Порівняно з 1960 р. населення в цих селах збільшилося на 22%, причому майже  $\frac{2}{3}$  його мають вік 16—40 років. Тут багато випускників середніх шкіл залишається працювати в своєму селі. Темпи приросту валової продукції, прибутків, продуктивності праці в півтора — два рази вищі, ніж у середньому по республіці<sup>11</sup>.

Багатий досвід по перебудові і благоустрою сіл нагромадили партійні організації Дніпропетровщини. Створення поселень нового типу, життєвлаштування кадрів села стали тут одним з найважливіших орієнтирів організаторської роботи комуністів на селі. Масштабність і складність перебудови сіл обумовили створення в області чіткої системи по здійсненню цієї роботи, з допомогою якої забезпечувалось комплексне вирішення економічних, виробничо-технічних і соціальних проблем села, диференційований підхід до кожного населеного пункту.

Спіраючись на практику роботи передових господарств, обком партії і облвиконком розробили комплексну програму соціально-економічного перетворення сіл. Вона передбачає створення необхідних умов для високопродуктивної праці і культурного відпочинку людей, диференційований підхід до перебудови сіл в залежності від специфіки кожного господарства. Програмою передбачено використати з цією метою матеріально-технічні і фінансові засоби колгоспів, підприємств і організацій. Конкретне втілення програма отримала в розроблених з ініціативи обкому партії планах соціально-економічного розвитку сільських колективів.

Обласний партійний комітет взяв під повсякденний контроль здійснення комплексної програми. Хід її виконання періодично розглядався на бюро обкому партії, у виконкомі обласної Ради народних депутатів. Важливе значення для реалізації програми мали перерозподіл і мобілізація наявних матеріально-технічних і фінансових ресурсів на користь соціальної інфраструктури села і в першу чергу для збільшення обсягів будівництва житла, шляхів, газифікації, благоустрою. З цією метою були кооперовані грошові і матеріальні ресурси підприємств і організацій «Сільгосптехніки», Облміжколгоспбуду, системи хлібопродуктів, споживчої кооперації, інших організацій, робітники і службовці яких проживають у сільській місцевості. Їх питомо вага становила 13% від усіх працюючих на селі, а в місцях зосередження підприємств цей процент значно вищий. Якщо в десятій п'ятирічці на будівництво об'єктів невиробничого призначення по сільському господарству Дніпропетровської області виділялося 18% капіталовкладень, то в одинадцятій п'ятирічці їх питомо вага зросте до 24%. Це дозволило вже в 1981 р. побудувати в сільській місцевості 478 тис. кв. м житла, або на 215 тис. більше, ніж у попередньому році. Введено в експлуатацію 102,3 км магістральних газопроводів, що в 2,5 раза більше, ніж за роки десятої п'ятирічки, газифіковано 2500 квартир — понад половину того, що було газифіковано в 1976—1980 рр.

Обком партії і облвиконком передбачають не тільки зберегти масштаби будівництва на селі, а й значно збільшити їх. У цьому році, наприклад, буде побудовано 480 тис. кв. м житла, 140 км доріг, прокладено 207 км газопроводу і газифіковано 4 тис. квартир<sup>12</sup>.

Успішному здійсненню комплексної програми сприяв і такий захід, як концентрація будівельних матеріалів, що поступають з різних джерел, в обласній плановій комісії і впорядкування їх реалізації. В 1980 р.

<sup>11</sup> Рад. Україна, 1982, 25 черв.

<sup>12</sup> Бойко В. Сельские новоселья. — Известия, 1981, 4 дек.; Строительство и архитектура, 1982, № 6, с. 6.

індивідуальним забудовникам було продано цегли в три рази більше, ніж у середньому за роки дев'ятої п'ятирічки, шифера і м'якої покрівлі — в 2—2,5 рази, збільшився продаж інших будівельних матеріалів. В результаті вжитих обкомом партії і облвиконкомом заходів у 1981 р. повністю був забезпечений матеріальними ресурсами план будівництва на селі<sup>13</sup>.

Цілеспрямована робота обкому партії, міських і районних партійних комітетів, первинних парторганізацій, радянських органів Дніпропетровщини, спрямована на розширення житлового і культурно-побутового будівництва на селі, поліпшення умов життя хліборобів позитивно позначилася на демографічній картині села. На початку одинадцятої п'ятирічки вдалося добитися зниження в цілому по області відходу сільських кадрів порівняно з початком десятої п'ятирічки більш ніж у два рази<sup>14</sup>. Це дозволило поліпшити й техніко-економічні параметри сільськогосподарського виробництва. Обсяг валової продукції в десятій п'ятирічці збільшився понад 12%, зросли виробництво і заготівля, поліпшилась якість основних сільськогосподарських продуктів. Продуктивність праці підвищилась на 18%. Роботу Дніпропетровської обласної партійної організації по поліпшенню житлових і культурно-побутових умов на селі схвалив ЦК КПРС і рекомендував для вивчення і поширення<sup>15</sup>.

Відповідно до вимог XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, Дніпропетровський обком партії ще більшу програму соціально-економічного перетворення сіл намітив на одинадцятую п'ятирічку.

Постійну турботу про соціальний розвиток села проявляють партійні організації, радянські органи Тернопільської області. Тільки за роки дев'ятої і десятої п'ятирічок на це виділено 300 млн. крб., або майже в два рази більше, ніж у попередньому десятиріччі. В результаті на кінець десятої п'ятирічки понад  $\frac{2}{3}$  сільського населення області проживало в нових або капітально відремонтованих будинках. Значна робота проведена по спорудженню соціально-культурних об'єктів. В селах Гусятинського району, наприклад, за цей час побудовано 22 школи, 12 будинків культури, 23 дитячих садки, три лікарняних корпуси. Міцне економічне становище колгоспів дало можливість щорічно виділяти на будівництво виробничих і соціально-культурних об'єктів понад 7 млн. крб.

В основі досягнутого в справі перебудови села знаходиться копітка робота партійних комітетів, первинних партійних організацій колгоспів і радгоспів Тернопільщини. Вони періодично розглядали це питання на своїх засіданнях, здійснювали систематичний контроль за ходом виконання прийнятих рішень. Значну роль відігравав випуск у районах щоквартальних спеціальних бюлетенів, в яких висвітлювалась робота по перебудові і благоустрою сіл. Діяльність партійних організацій області по перебудові і благоустрою сіл отримала високу оцінку на травневій (1980 р.) нараді в ЦК Компартії України<sup>16</sup>.

У здійсненні накреслень партії по соціальному розвитку сіл республіки велику роль відіграли районні комітети партії. Вони постійно спрямовували і організовували роботу первинних партійних організацій, радянських і господарських органів. Показовою в цьому плані є робота Очаківського райкому партії Миколаївської області, який в останні роки систематично і кваліфіковано займався соціально-побутовим будівництвом. Ці питання щоквартально розглядали бюро райкому партії і виконком районної Ради. Хід робіт на будівельних об'єктах щомісяця аналізувала спеціальна комісія, створена рішенням

<sup>13</sup> Бойко В. Указ. стаття.

<sup>14</sup> Строительство и архитектура, 1982, № 6, с. 6.

<sup>15</sup> Бойко В. Указ. стаття.

<sup>16</sup> Забота о сельском труженике. — Правда Украины, 1980, 17 мая.

бюро райкому партії, до складу якої входили партійні і радянські працівники, керівники районних організацій і служб, господарники. Активна організаторська робота працівників райкому партії, постійний і ефективний контроль за виконанням накреслених планів приносили позитивні результати. Свідченням є села, що їх об'єднує колгосп ордена Трудового Червоного Прапора «Україна». За останні п'ятирічки в них створені побутові умови на рівні міста. В цьому колгоспі немає відходу робочої сили, а навіть з міста просяться на роботу в це господарство.

Виконуючи рішення XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, Очаківський райком партії очолив розробку перспективних планів соціального розвитку сіл району. В цій роботі брали участь трудівники сіл, районні організації. Були враховані всі основні запити населення. Комплексна програма соціально-культурного розвитку сіл на 1981—1985 рр. і на період до 1990 р. схвалена бюро райкому партії і виконкомом районної Ради народних депутатів<sup>17</sup>.

Цю програму схвалили бюро Миколаївського обкому партії і виконком обласної Ради народних депутатів. У ній передбачено в одинадцятій п'ятирічці побудувати 19,3 тис. кв. м житла, в усіх радгоспах здати в експлуатацію по два молодіжних гуртожитки, а в колгоспі «Україна» — 28 одноповерхових котеджів. Понад тисячу сімей колгоспників і робітників радгоспів отримають благоустроєні будинки і квартири, буде споруджено 6 будинків культури, 2 клуби, 4 школи на 1570 місць, 8 дитячих комбінатів на 1015 місць. В усіх господарствах заплановано спорудити спортивні комплекси, збільшити довжину шляхів з твердим покриттям на 141 км між господарствами і на 45 км — всередині господарств, довжина водопроводу збільшиться на 120 км. Відчутно зміцніє в селах матеріальна база торгівлі, побутового обслуговування, охорони здоров'я.

Трудящі Очаківського району під керівництвом партійних організацій активно працюють над здійсненням накресленої програми. Вже в кінці 1981 р. і на початку 1982 р. в радгоспах «Лиманський» і «Батьківщина» прийняли малят нові дитячі установи на 160 і 140 місць, у радгоспі ім. Ольшанців почав діяти торговельний центр, а в радгоспі «Дніпро» — новий магазин. У селах споруджено 75 житлових будинків. Чимало зроблено по розширенню сфери побутового обслуговування, поліпшенню його якості<sup>18</sup>.

Слід підкреслити, що будівництво житла для колгоспників, об'єктів соціально-культурного і побутового призначення раніше велось широко в основному в економічно міцних колгоспах. Показовим є приклад колгоспу «Радянська Україна» Чорнобаївського району на Черкащині. За час після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС с. Скородистик повністю перебудовано. За останні три п'ятирічки на це використано більш як 10 млн. крб. колгоспних коштів. В селі споруджено середню і восьмирічну школи, адміністративний центр, три дитячих заклади, два торговельних комплекси, два клуби, парк культури і відпочинку, збудовано 750 індивідуальних будинків та 100 квартир комунального колгоспного фонду з усіма вигодами. Прокладено 26 км асфальтованих шляхів і 16 км тротуарів, 15 км водопровідної мережі, обладнано вуличне освітлення і т. д. Тепер вирішується питання про централізоване опалення всіх будинків колгоспників, будівництво спортивного комплексу, дільничної лікарні. Все це дало змогу значно наблизити умови життя і праці трудівників колгоспу до міських умов. За цей же період майже на 10%, або більш як на 500 чол. зросла кількість жителів села. За успіхи в соціально-культурному будівництві с. Скородистик раніше

<sup>17</sup> Воротнюк Т. Села змінюють обличчя.— Рад. Україна, 1982, 12 берез.

<sup>18</sup> Там же: І оновлюється село.— Рад. Україна, 1981, 29 лип.

відзначалося дипломами і преміями, а в травні ц. р. нагороджене Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР<sup>19</sup>.

Отже, під керівництвом ЦК КПРС і ЦК Компартії України за останні три п'ятирічки в республіці були здійснені широкі заходи по соціальному розвитку села, будівництву в них житла, об'єктів соціально-культурного побуту. Змінювався зовнішній вигляд сіл: в них все чіткіше виділявся адміністративний центр. Багато сіл набули рис великих населених пунктів з усіма видами культурного і побутового обслуговування населення. Був зроблений великий крок, насамперед в економічно міцних господарствах, на шляху поліпшення побуту сільського населення і тим самим створювалися умови для закріплення кадрів на селі.

Однак економічно слабкі колгоспи і у певній мірі середні не могли приділяти відповідній уваги соціальній перебудові села. Вони не мали для цього достатніх матеріальних ресурсів і потрібних коштів. А такі господарства були. Так, за наслідками господарсько-фінансової діяльності 1975 р. 824 колгоспи республіки, або кожний дев'ятий, були збитковими<sup>20</sup>. Крім того, в ряді економічно міцних господарств до останнього часу існувала недооцінка з боку їх керівників соціально-побутового будівництва на селі. Соціальний розвиток ряду невеликих сіл не здійснювався із-за того, що чимало з них у свій час безпідставно були віднесені до неперспективних. Побутові майстерні, клуби, магазини, що працювали в них, почали закривати. Таке становище виправлено. Наприклад, Дніпропетровський обком партії і виконком обласної Ради своїм рішенням застерегли від передчасного віднесення сіл до неперспективних, зобов'язали районні і сільські Ради зосередити увагу на створенні необхідних умов для життя і роботи сільського населення. В постанові підкреслюється, що не можна допускати необгрунтованого закриття шкіл, дитячих дошкільних установ, магазинів, фельдшерсько-акушерських пунктів, об'єктів соціально-культурного і комунально-побутового призначення<sup>21</sup>.

Переглянутий перелік неперспективних сіл і в Кримській області. В більшості з них заплановано вести комплексне будівництво<sup>22</sup>. Це питання переглянуто в Ровенській та інших областях республіки.

Раніше, коли сільське населення не мало матеріального достатку і культурний рівень був не таким, яким він є нині, не зверталася увага на архітектуру будинків, що споруджувалися, їх зовнішній вигляд. Інша справа тепер. Прагнення трудівників села мати красивий будинок, зручне, комфортне житло стало повсюдним. Щоб задовольнити зрослі запити трудівників села, Український науково-дослідний інститут цивільного будівництва Держбуду УРСР в кінці 70-х і на початку 80-х років підготував понад 60 проектів індивідуальних житлових будинків. При їх підготовці враховувалася вказівка, липневого (1978 р.) Пленуму ЦК КПРС про те, що «необхідно забезпечити правильний підхід до сільського будівництва з урахуванням особливостей життя та інтересів сільського населення. Очевидно, сільське будівництво слід орієнтувати на забезпечення сімей, як правило, окремими впорядкованими будинками з присадибними ділянками і надвірними будівлями для домашньої худоби, птиці і особистих транспортних засобів»<sup>23</sup>.

Новими проектами передбачено збільшення в середньому на 20% корисної площі будинків<sup>24</sup>, значно поліпшено планування кімнат і до-

<sup>19</sup> П'ята сесія Верховної Ради Української РСР десятого скликання. Бюлетень № 1, с. 68—69.

<sup>20</sup> ПА ИП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 1106, арк. 2.

<sup>21</sup> Пути совершенствования идейно-воспитательной работы на селе. — Днепропетровск, 1979, с. 113.

<sup>22</sup> П'ята сесія Верховної Ради Української РСР десятого скликання. Бюлетень № 1, с. 9.

<sup>23</sup> Брежнев Л. И. Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 3 липня 1978 року. — К., 1978, с. 38.

<sup>24</sup> Село і в ньому дім. — Сільські вісті, 1981, 21 лист.

поміжних приміщень. У кожній кімнаті передбачено автономне центральне опалення, інші житлові компоненти, а при кожному будинку — присадибну ділянку. Вона буде знаходитися не окремо від житла, а поруч з ним. Це матиме велике господарське і соціальне значення.

Обласні партійні і радянські органи України, виходячи із встановлених принципів планування індивідуального будівництва на селі, проводили роботу по вдосконаленню проектів нових типів житлових будинків на селі. Так, Дніпропетровський виконком обласної Ради в березні 1979 р. оголосив відкритий конкурс на розробку проектів таких будинків. Була організована пересувна виставка розроблених проектів, яка експонувалася в кожному районі. З нею ознайомилося близько 90 тис. сільських трудівників<sup>25</sup>. Виставка сприяла залученню трудівників села до участі в удосконаленні проектів, розвитку ініціативи і підвищенні відповідальності за втілення в життя накреслень партії в питанні перебудови села.

Здійснюючи у великих масштабах соціально-побутове будівництво на селі, партійні організації республіки докладали чимало зусиль до того, щоб благоустроїти населені пункти — заасфальтувати вулиці і площі, прокласти тротуари, шляхопроводи, мости, підтримувати необхідний зовнішній вигляд будинків, озеленити вулиці і площі, оформити в'їзди, надати селам естетичного вигляду, забезпечити в них високу санітарну культуру. Повчального досвіду набули в цьому партійні організації і радянські органи Черкаської області. Ірклівська сільська Рада Чорнобаївського, Матусівська — Шполянського, Мліївська — Городищенського, Піщанська — Золотоніського районів в десятій п'ятирічці виступили ініціаторами соцзмагання за дальше поліпшення соціально-культурного будівництва, благоустрій населених пунктів і забезпечення в них високої санітарної культури. Ініціатива отримала широке поширення в області. Протягом минулої п'ятирічки в області було благоустроєно більше одного мільйона квадратних метрів тротуарів та скверів. Черкаський облвиконком в лютому 1981 р. схвалив ініціативу сільських Рад<sup>26</sup>.

Значна робота по благоустрою сіл проводилася і в інших областях. У дев'ятій п'ятирічці, наприклад, лише шляхо-будівельні організації Укрміжколгоспбуду щорічно благоустроювали територію сіл і тваринницьких ферм площею 5,5—6,5 млн. кв. м і вводили в експлуатацію на території колгоспів 3000—3100 км шляхів<sup>27</sup>.

Значний обсяг робіт по благоустрою сіл виконували сільські комунгоспи, які вперше з'явилися в Черкаській області в середині 60-х років. Нині вони діють у більшості областей республіки. Досвід їх роботи на Черкащині був схвалений ЦК Компартії України<sup>28</sup>.

Але не дивлячись на те, що після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС в республіці була проведена значна робота по благоустрою сіл, все ж загальний рівень його значно відстає від міського. У здійсненні планів перебудови сіл, їх благоустрою партійні організації і радянські органи на місцях зустрічалися і з труднощами. Вони пов'язані насамперед з відсутністю потрібної кількості будівельних матеріалів. Так, в дев'ятій п'ятирічці, наприклад, потреби сільського населення республіки в будівництві і ремонті житла задовольнялися лише на одну третину<sup>29</sup>.

По-різному вирішувалися питання організації будівельних робіт. В Дніпропетровській області, наприклад, поряд з розвитком матеріаль-

<sup>25</sup> Стронтельство и архитектура, 1982, № 6, с. 4.

<sup>26</sup> П'ята сесія Верховної Ради Української РСР десятого скликання. Бюлетень № 1, с. 19.

<sup>27</sup> ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 846, арк. 69.

<sup>28</sup> П'ята сесія Верховної Ради Української РСР десятого скликання. Бюлетень № 1, с. 21.

<sup>29</sup> ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 990, арк. 167.

но-технічної бази підрядних будівельних організацій, збільшенням їх складу в будівництво на селі взято курс на створення в кожному колгоспі і радгоспі будівельних бригад. Все більшого поширення набуває досвід Покровського і Софіївського районів по залученню в зимовий період у будівельні бригади рілників та інших працівників, що тимчасово не зайняті на основних роботах. Взимку 1980—1981 рр. в селах працювало понад 200 таких бригад, ними побудовано 800 будинків садибного типу<sup>30</sup>.

У Великопетиському районі Херсонської області, з ініціативи райкому партії основна увага була звернута на розширення і зміцнення міжгосподарської будівельної організації, створення для неї власної промислової бази. Працівники будівельних професій колгоспів були об'єднані в ремонтно-будівельні цехи. В середині минулого року в будівельних колективах господарств працювало близько 500 чол., тоді як в 1978 р. їх було 250. Підготовка кадрів будівельників здійснювалася при сільському профтехучилищі № 8<sup>31</sup>. Все це свідчить про те, що назріла необхідність розробити на республіканському рівні, з врахуванням наявного досвіду, єдиної програми розвитку сільських будівельних організацій, незалежно від їх відомчої підлеглості. Виикла необхідність створення єдиних підрядних організацій в районах з залученням до них будівельних організацій різних відомств.

Серйозної уваги вимагає зміцнення будівельної індустрії на селі, підвищення рівня індустріалізації сільського будівництва. Значну роль у цьому покликані відіграти Мінсільбуд і Укрміжколгоспбуд.

В республіці за останні три п'ятирічки проведена певна робота по перебудові і благоустрою села, однак вона відставала від рівня вимог сучасного етапу комуністичного будівництва. Внаслідок цього у нас є «...чимало сіл, — як відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, — які потребують перебудови, оновлення, благоустрою»<sup>32</sup>. Є такі села і на Україні, на це наголошувалося на червневому (1982 р.) Пленумі ЦК Компартії України<sup>33</sup>.

Відсутність у свій час потрібної уваги до перебудови села, до створення належних соціально-побутових умов для його трудівників в той час, коли значно зріс матеріальний і культурний рівень сільського населення, а в містах проведена велика робота по поліпшенню соціально-побутових умов — все це привело до значного відпливу з села робочої сили.

Соціологічні дослідження, проведені Дніпропетровським обкомом партії в кінці 70-х років серед молоді віком від 18 до 30 років показали, що внаслідок відставання соціально-побутових умов життя на селі кожна третя молода людина залишала село<sup>34</sup>. За період з 1965 по 1980 рр. кількість працівників, зайнятих в усіх галузях господарства колгоспів, міжгосподарських сільськогосподарських підприємствах, радгоспах, підсобних та інших виробничих сільськогосподарських підприємствах республіки скоротилося на 1 млн. 34 тис. чол. (з 7,24 тис. до 5886 тис. чоловік)<sup>35</sup>. Скорочення це далеко не повністю компенсувалося зростанням технічної оснащеності сільськогосподарського виробництва, підвищенням продуктивності праці. Багато колгоспів і радгоспів почали відчувати нестачу робочої сили, перш за все в періоди напружених робіт. Особливо гострою є ця проблема в приміських зонах, господарства яких спеціалізуються на виробництві найбільш трудомістських культур — овочів і молока.

В зв'язку з відсутністю належної кількості працівників у колгос-

<sup>30</sup> Бойко В. Указ. стаття.

<sup>31</sup> Щуцький М. Село будується.— Сільські вісті, 1981, 28 серп.

<sup>32</sup> Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 63.

<sup>33</sup> Рад. Україна, 1982, 25 черв.

<sup>34</sup> Пути совершенствования идейно-воспитательной работы на селе, с. 110—111.

<sup>35</sup> Народное хозяйство Украинской ССР в 1980 году, с. 193.

нах і радгоспах, партійні організації змушені з кожним роком у все зростаючій кількості залучати до сільськогосподарських робіт робітників, службовців, студентів, учнів. В 1974 р. в республіці було залучено з міста для проведення сільськогосподарських робіт близько 400 тис. чол. (не рахуючи масових виїздів на суботники), з них приблизно половина — робітники промислових підприємств<sup>36</sup>.

Отже, демографічна ситуація, яка нині склалася в чималій кількості сіл, відбивається на розвитку сільського господарства, всієї економіки. Вихід з становища слід шукати на шляхах скорочення до економічно виправданих розмірів, а в багатьох господарствах і до повного припинення на певний час відпливу працездатного населення із села в місто. Питання закріплення працездатного населення в сільській місцевості набрало загальнодержавного, загальнонародного значення. Його вирішення, як показує досвід роботи ряду партійних організацій республіки, в значній мірі зв'язано з перебудовою, благоустроєм села, створенням для сільського населення належних соціально-побутових умов життя.

У Продовольчій програмі СРСР на період до 1990 року і заходах по її реалізації, в постановах ЦК КПРС і Радянського уряду, схвалених травневим (1982 р.) Пленумом ЦК КПРС, накреслена великомасштабна, і в той же час конкретна програма соціального розвитку села, поліпшення житлових, комунально-побутових і соціально-культурних умов життя сільського населення. Характерною рисою намічених заходів є їх комплексність. Вони охоплюють всі істотні сторони виробничого і невиробничого життя сільського населення, передбачають прискорення і поліпшення якості будівництва на селі житла, дитячих дошкільних установ лікувально-профілактичних закладів, клубів, бібліотек, інших об'єктів культурно-побутового призначення, підприємств торгівлі, громадського харчування, а також шляхів. Встановлені завдання по будівництву і введенню в експлуатацію теплових і газових мереж, водопроводів, інших об'єктів. На поліпшення соціально-побутових умов життя на селі в 80-і роки передбачено направити приблизно 160 млрд. карб. «...Це велика цифра, — вказувалося на травневому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС. — Але це не тільки велика цифра. Це — велика політика, спрямована на стирання соціальних відмінностей між містом і селом»<sup>37</sup>. Лише в одинадцятій п'ятирічці передбачено будувати в колгоспах, радгоспах і інших сільськогосподарських підприємствах житлові будинки загальною площею 176 млн. кв. м, а в дванадцятій — на 15—18% більше<sup>38</sup>.

Багато передбачено зробити по перебудові сіл республіки. Комплексною програмою соціально-культурного розвитку сіл Української РСР на 1982—1985 рр. і на перспективу до 1990 р., затвердженою в березні ц. р. ЦК Компартії України і урядом, передбачено, зокрема, збудувати благоустроєні житлові будинки загальною площею близько 34 млн. кв. м<sup>39</sup>. При здійсненні перебудови сіл важливе місце відводиться виконанню настанови ХХVI з'їзду Компартії України про те, щоб «...створити в кожному райцентрі культурний комплекс, який включав би будинок культури, бібліотеку, музичну школу, музей, книгарню, парк, спортивні та інші об'єкти»<sup>40</sup>.

Травневий (1982 р.) Пленум ЦК КПРС накреслив велику програму соціально-культурного будівництва на селі, прискореними темпами розвиватиметься шляхове будівництво, сфера комунального обслуго-

<sup>36</sup> ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 1075, арк. 1.

<sup>37</sup> Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації, с. 13.

<sup>38</sup> Там же, с. 98.

<sup>39</sup> П'ята сесія Верховної Ради Української РСР десятого скликання, Бюлетень № 1, с. 52.

<sup>40</sup> Матеріали ХХVI з'їзду Комуністичної партії України, К., 1981, с. 38.

ування. Перебудова сіл здійснюватиметься тепер в широких масштабах повсюдно. Радам Міністрів союзних республік надано право направляти на спорудження житла, будинків і об'єктів культурно-побутового призначення в економічно слабких колгоспах і радгоспах до 10% капітальних вкладень, що виділяються їм на будівництво об'єктів невиробничого призначення в містах і промислових центрах. Для успішного здійснення програми важливе значення матиме те, що нею передбачено надати селу значну допомогу в реалізації завдань соціально-побутового розвитку, зокрема намічено 15% потужностей міських домобудівних комбінатів використати для будівництва житлових будинків, шкіл і дошкільних закладів у колгоспах і радгоспах<sup>41</sup>.

Ніколи наша партія не висувала такої широкої і радикальної програми соціального розвитку села. Це вимагає кваліфіковано підходити до розв'язання цих питань. Адже масштаби сучасного сільського будівництва такі, що будь-яке непродумане або поспішне рішення може привести до великих матеріальних і фінансових збитків, негативно позначитися на побутових умовах жителів села.

При здійсненні планів перебудови села дуже важливо не лише зберегти, а й примножити зовнішню красу сіл, яка створювалася протягом довгого часу, їх етнографічну привабливість. Адже, підкреслював на XXVI з'їзді Компартії України товариш В. В. Щербицький, «...ще багато наших населених пунктів, жилих кварталів і будинків невиразні за архітектурою, одноманітні, нерідко схожі один на одний, як близнюки. Проектні і будівельні організації, виконкоми Рад повинні з більшою відповідальністю підходити до формування зовнішнього обличчя міст і сіл, окремих мікрорайонів, жилих будинків»<sup>42</sup>.

Важливу роль у вирішенні цього завдання могло б відіграти шефство архітекторів міст над будівництвом на селі. Досвід такого шефства набула Дніпропетровська область у 1980 р., в період підготовки траси олімпійських маршрутів. Тоді для вирішення питань благоустрою сіл, розташованих вздовж автостради Москва — Сімферополь, за колгоспами, радгоспами району були закріплені шефи-архітектори. Це принесло позитивні результати<sup>43</sup>.

Таким чином, в Продовольчій програмі, розробленій на основі рішень XXVI з'їзду партії, постановях ЦК КПРС і Радянського уряду, схвалених травневим (1982 р.) Пленумом ЦК партії, накреслені великомасштабні заходи по соціальному розвитку села, його перебудові і благоустрою. В них передбачена велика допомога з боку держави економічно слабким колгоспам і радгоспам у здійсненні перебудови і благоустрою сіл. Здійснення намічених заходів буде міцною основою дальшого піднесення матеріального добробуту радянських людей, воно сприятиме дальшому зближенню культурно-побутових умов міста і села, ліквідації соціальних відмінностей між ними.

*А. Е. Гаврилюк*

## ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПАРТОРГАНИЗАЦИИ РЕСПУБЛИКИ ПО ОСУЩЕСТВЛЕНИЮ ПЕРЕУСТРОЙСТВА И БЛАГОУСТРОЙСТВА СЕЛ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

### Резюме

В статье показаны деятельность парторганизаций Украины по переустройству и благоустройству сел, значение этой работы для дальнейшего развития сельского хозяйства, сближения условий жизни сельского и городского населения, задачи по обновлению населенных пунктов, поставленные майским (1982 г.) Пленумом ЦК КПСС.

<sup>41</sup> Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації, с. 98, 99, 102.

<sup>42</sup> Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України, с. 35.

<sup>43</sup> Строительство и архитектура, 1982, № 6, с. 5—6.

# До 65-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції

В. Ф. СОЛДАТЕНКО (Київ)

## БОРІТЬБА БІЛЬШОВИКІВ ЗА ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНЕ ЗГУРТУВАННЯ РОСІЙСЬКИХ І УКРАЇНСЬКИХ ТРУДЯЩИХ У ПЕРІОД ПІДГОТОВКИ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

Відзначаючи 60-річний ювілей утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, народи нашої країни з гордістю оглядають спільно пройдений славний шлях боротьби і перемог, звертають свої погляди до подій, що стали поворотними в їх історичній долі, заклали міцний фундамент тієї братерської дружби, яка з року в рік стає дедалі міцнішою, служить надійним гарантом сходження на нові вершини соціального прогресу. Одним із найважливіших етапів на шляху до інтернаціональної єдності народів країни став період підготовки і здійснення Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції була важливою історичною подією, яка поставила перед ленінською партією, що очолила боротьбу мас, нові завдання, пов'язані з переходом до соціалістичного етапу революції. Одне з них полягало в згуртуванні трудящих різних національностей країни і забезпеченні єдності їх революційних дій.

Величезного значення В. І. Ленін, партія більшовиків надавали зміцненню інтернаціональної єдності російського і українського народів, таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією<sup>1</sup>. В тій чи іншій мірі різних сторін даної проблеми торкалися автори практично всіх праць, присвячених історії Жовтневої революції, питанням боротьби за владу Рад на Україні. В радянській історіографії є спеціальні праці, присвячені цій проблемі<sup>2</sup>. Проте в історико-партійному аспекті вона розроблена ще недостатньо. Слабо досліджено досвід партійних організацій у справі інтернаціонального виховання трудящих, їх згуртування в організаціях робітничого класу, солдатських мас, селянства, інших верств населення. У названих працях процес інтернаціоналізації революційних дій трудящих країни розглядається переважно в контексті боротьби за здійснення національної програми більшовиків, як один з її елементів, що, очевидно, вірно лише до певної міри, оскільки боротьба за розв'язання нагалих соціальних завдань ще більше сприяла досягненню єдності робітників, селян, солдатів різних національностей Росії. У даній статті зроблена спроба дослідити відзначені аспекти діяльності більшовиків.

Об'єднання зусиль російських і українських трудящих, як і інших національностей країни, у боротьбі за диктатуру пролетаріату зумовлювалось економічними, політичними, моральними факторами. Вони

<sup>1</sup> Див.; Ленін В. І. Україна. — Повне збір. творів, т. 32, с. 334.

<sup>2</sup> Куличенко М. И. Борьба Коммунистической партии за решение национального вопроса в 1918—1920 годах. — Харьков. 1963; Компанієць І. І. Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих у трьох революціях. — К., 1970; Лихолат А. В. Под ленинским знаменем дружбы народов. Единство действий трудящихся Украины и России в борьбе за победу и укрепление Советской власти. — М., 1970; Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. К., 1978, та ін.

враховувались В. І. Леніним при розробці теорії соціалістичної революції. Глибоко інтернаціоналістським за суттю і характером був вунутий у Квітневих тезах, обґрунтований у працях В. І. Леніна, написаних у 1917 р., план переходу від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної. З одного боку, план передбачав здійснення спільних, назрілих, насущних для всіх народів Росії завдань — завоювання республіки Рад робітничих, батрацьких і селянських депутатів по всій країні, знизу доверху, припинення війни і встановлення демократичного миру, конфіскацію поміщицьких і націоналізацію всіх земель в країні, запровадження контролю над виробництвом і розподілом тощо — і цим закладав об'єктивні основи для формування єдиного монолітного фронту боротьби трудящих усіх національностей країни. З другого боку, успіх реалізації плану у значній мірі залежав від рівня інтернаціональної згуртованості народів Росії, усвідомлення ними необхідності об'єднання зусиль у боротьбі за перемогу соціалістичної революції.

Одним з найголовніших завдань партійних організацій країни стала робота по пропаганді ленінської стратегічної лінії і тактики, розрахованої на перемогу революції.

Визначальний вплив на діяльність більшовиків України, спрямовану на пропаганду ленінських ідей пролетарського інтернаціоналізму, справляла допомога місцевим парторганізаціям з боку Центрального Комітету РСДРП(б). За далеко неповними даними, майже в 80 населених пунктах України тільки за передплатою надсилалась газета «Правда», де була надрукована переважна кількість праць В. І. Леніна, написаних у 1917 р., а також література, серед якої були праці вождя партії більшовиків. Протягом березня — жовтня того ж року на Україну було надіслано близько 200 листів ЦК РСДРП(б) партійним і громадським організаціям, окремим особам. Восени 1917 р. ЦК листувався із 104 адресатами з України.

Неоціненну допомогу подавали місцевим більшовикам і посланці Центрального Комітету, а також відомі партійні працівники, що повернулися із заслання і еміграції: Г. І. Петровський, М. К. Муранов, Ф. А. Сергеев (Артем), М. А. Савельєв (Петров), Є. Б. Бош, О. Ф. Розмирович, Я. І. Ровінський, І. І. Шварц, Ю. Х. Лутовінов, А. К. Воронський, П. І. Старостін та ін. Частина з них перед виїздом на місце інструктував В. І. Ленін, інших — секретарі ЦК — Я. М. Свердлов, О. Д. Стасова.

Допомогу більшовикам України подавало, зокрема, Московське обласне бюро ЦК РСДРП(б). У 1917 р. московські більшовики підтримували кореспондентські зв'язки з адресатами з 81 населеного пункту України. У книзі дебіторів і кредиторів Московського обласного бюро зареєстровано 22 прізвища і організації (перш за все більшовицькі комітети і Ради) з України. За неповними даними, у 27 населених пунктів України надсилалась газета московських більшовиків «Социал-демократ». Лише в період двовладдя було надіслано партійним організаціям, трудовим колективам, окремим особам на Україні 48 посилок з літературою (18 178 примірників книг, брошур, листівок, комплектів газет) на 1609 крб. 15 коп., а напередодні Жовтня — на 900 крб. різних видань<sup>3</sup>.

Місцеві більшовицькі організації, надаючи першочергового значення питанням ознайомлення трудящих з ленінськими працями, систематично передруковували їх з центральних видань. Лише в період

<sup>3</sup> Солдатенко В. Ф. Связи большевиков Москвы и Украины в период подготовки Великого Октября. — Советские архивы, 1981, № 3, с. 54—55. Слід зазначити, що питання про зв'язки трудящих України з пролетарями таких міст, як Москва, Воронеж, Курськ, Ростов та ін. у переддень Жовтня практично не досліджувались, хоч вони були, природно, досить інтенсивними. Очевидно даліше дослідження порушеного аспекту проблеми заслуговує уваги істориків.

дичній пресі України до Жовтневого збройного повстання у Петрограді було передруковано 85 творів В. І. Леніна (156 публікацій у 120 різних номерах), 11 праць видано окремими брошурами і листівками. Статті, промови, листи Володимира Ілліча стали тим могутнім ідейно-теоретичним арсеналом більшовиків України, який забезпечував успіх в їх діяльності, в тому числі й роботу по інтернаціональному згуртуванню трудящих.

Головну увагу партійні організації України концентрували на робітничому класі, на його всебічній підготовці до здійснення ролі гегемона соціалістичної революції, основної сили її політичної армії. Більшовики розгорнули широку роз'яснювальну роботу в пролетарському середовищі, спрямовану на згуртування робітників у масових організаціях, побудованих на послідовно інтернаціоналістських засадах. Головною організацією пролетаріату, інших верств трудового народу в 1917 р. стали Ради, інтернаціональні за своєю природою. Уже в період двовладдя на Україні діяло 252 Ради робітничих і солдатських депутатів<sup>4</sup>, розгорнулася боротьба за їх більшовизацію, за перетворення у повновладні органи. «...Уряду, який продовжує на ділі зовнішню політику буржуазії, пролетаріат довіряти не може,— заявляли катеринославські більшовики.— Наше завдання — невтомна пропаганда ідей міжнародної класової боротьби пролетаріату і організація всієї революційної демократії навколо Рад р(обітничих), с(олдатських) і с(елянських) депутатів як єдиних владних центрів революції, що поширюється»<sup>5</sup>.

Перехід влади до рук Рад більшовики розглядали як єдину запоруку відвернення катастрофи, що нависла над країною. «Необхідно якнайшвидше створити єдину владу для всієї країни, яка покладе кінець тому розкладу, який відбувається на наших очах у всіх галузях державного життя. Необхідно негайно взяти всю державну владу Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів»<sup>6</sup>,— відзначав, звертаючись до трудящих через газету «Донецкий пролетарий», керівник луганських більшовиків К. Є. Ворошилов.

Спроби українських буржуазних націоналістів завоювати вплив у Радах, перетворити їх на слухняний інструмент досягнення своїх класових цілей зазнали провалу. Безуспішними виявились також їх намагання видати інтернаціональні органи робітників, солдатів, селян за такі, в яких не були представлені українці<sup>7</sup>. Заклики більшовиків до встановлення єдиновладдя знаходили підтримку трудящих мас.

Більшовики України послідовно відстоювали інтернаціоналістський характер будови і профспілкових організацій. Так, катеринославська газета «Звезда» 9 травня 1917 р. надрукувала статтю «Об'єднання руських торгово-промислових службовців». У ній вказувалося, що «...сила торг(ово)-пр(омислових) службовців тільки в їх об'єднанні. Але якщо організатори цього об'єднання знають цю азбучну істину, чому вони забули, що об'єднання може бути тільки тоді дійсним, коли сам союз об'єднає торг(ово)-пр(омислових) службовців без різниці національностей, не тільки росіян». Газета роз'яснювала, що союзи руських робітників були створені з ініціативи самодержавства для розколу пролетарського руху в країні, а інтереси революції вимагають злиття робітників різних національностей. Звертаючись до трудящих всіх національностей, друкований орган писав: «Організуйтеся у загальну професійну спілку без різниці національностей, ... читайте газети

<sup>4</sup> Гамрецький Ю. М. Ради робітничих депутатів України в 1917 р. (Період двовладдя). — К., 1966, с. 28.

<sup>5</sup> Звезда, 1917, 12 мая.

<sup>6</sup> Донецкий пролетарий (Луганск), 1917, 2 июля.

<sup>7</sup> Див.: Курас І. Ф. В. І. Ленін і національно-визвольний рух трудящих України у Жовтневій революції. — К., 1971, с. 80.

«Правда» і «Звезда», вступайте в ряди соціал-демократичної робітничої партії, органами якої є ці газети, і ви зіллете свої ряди з рядами цього російського пролетаріату без різниці національності і разом з ним завоюєте собі світле майбутнє, яке належить вам по праву».

Одночасно більшовики роз'яснювали масам політичну шкоду, яку могли нанести єдності профспілкового руху намагання українських буржуазних націоналістів організувати професійні спілки за національною ознакою. Так, вони викрили спроби створити на Південно-Західній залізниці «Товариство залізничників-українців». Катеринославська «Звезда» 9 травня 1917 р. вітала рішення з'їзду представників залізничного транспорту (квітень 1917 р.), який під впливом більшовиків засудив розкольніцьку політику українських «соціалістів», і закликала до зміцнення класової єдності робітників різних національностей. «Якщо ми спільно, без різниці національних підрозділів завоюємо собі можливість жити вільно, по-людськи, то цим самим всі: і українці, і євреї, і великороси — будуть вільні», — писала газета «Звезда» 19 травня. До кінця 1917 р. націоналістам вдалось завербувати до «Товариства залізничників-українців» лише близько 5 тис. чол., в той час як профспілка залізничників, зв'язана із всеросійським профспілковим центром, налічувала понад 80 тис. членів<sup>8</sup>.

Більшовики постійно роз'яснювали робітникам, що великою загрозою для них є «...всякого роду національні буржуазні організації. Буржуазія в своїх вузьокласових інтересах, проповідуючи боротьбу за національні вольності, силиться згладити прірви, які існують між робітниками і їх віковими пригноблувачами»<sup>9</sup>.

Партійні організації не обмежувались лише публікацією пропагандистських статей, а друкували матеріали про необхідність тісного єднання всіх трудящих без різниці національностей. Так, 23 квітня 1917 р. харківський «Пролетарий» надрукував резолюцію установчих зборів робітників спілки пральної справи, в якій, зокрема, говорилося: «Ми, робітничі (і робітничі) прального цеху, зібравшись сюди, щоб об'єднатися в спілку, подаємо братерську руку всім робітникам, таким же пригнобленим, як і ми, всієї Росії і висловлюємо готовність відстоювати разом з нашими товаришами... свободу робітничого класу...».

У відповідь на прагнення буржуазії підмінити класову боротьбу національною більшовики закликали пролетаріат до єдності, взаємопідтримки і взаємодопомоги незалежно від національної приналежності. «Російський пролетаріат не дозволить ввести себе в обман, — говорилося у статті «Темні сили і робітничий клас», надрукованій в органі київських більшовиків «Голосе социал-демократа» 14 березня 1917 р., — у нього немає ворожості до свого робітничого іноплеменника, він знає, що всі робітники брати, до якого б племені вони не належали, що всі вони однаково стогнуть під ігом експлуатації і гніту, працюючи на господаря, що їх обов'язок — злитись в одну братерську сім'ю, об'єднатись для спільної боротьби з буржуазією. Під прапором РСДРП весь багатоплемянний і багатомовний пролетаріат Росії поведе солідну боротьбу проти всіх своїх гнобителів».

Профспілковий рух на Україні дедалі тісніше пов'язувався з його розвитком у центрі Росії. Так, в Катеринославі 7 травня 1917 р. відбулася нарада працівників місцевих профспілок за участю представника Петроградської організаційної комісії по скликанню Всеросійської конференції. Учасники наради прийняли резолюцію (надрукована 9 травня в газеті «Звезда»), в якій вітали скликання такої конференції у Петрограді.

<sup>8</sup> Лихолат А. В. Указ. соч., с. 123—124.

<sup>9</sup> Звезда, 1917, 13 лютого.

В Петроград і Москву з Харкова, Катеринослава, Одеси, Києва, Донбасу та з інших промислових центрів України приїжджали представники для ознайомлення з досвідом роботи Рад, профспілок, фабзавкомів. Це сприяло поліпшенню роботи профспілкових організацій робітничого класу, його згуртуванню, формуванню в нього почуття відповідальності за долю революційного руху не лише в даному економічному районі і на окремому підприємстві, а в цілому в країні. Зміцненню пролетарської солідарності робітників, їх інтернаціональної згуртованості сприяла пропаганда економічної платформи РСДРП(б), здійснення якої було єдиним гарантом відвернення катастрофи для господарства всіх районів країни\*.

З наближенням моменту безпосередньої підготовки до збройного повстання більшість робітничого класу України усвідомлювала ту соціальну відповідальність, яка покладалась на нього як на частину загальноросійського революційного пролетаріату. Це знаходило відбиття в резолюціях, постановках зборів робітників. Так, на зборах членів профспілки металістів Луганська і повіту, що відбулися 20 серпня 1917 р., відзначалось, що луганський робітничий клас «...ясно усвідомлює, що становище його як частини всеросійського пролетаріату нерозривно зв'язане з результатом боротьби в інших частинах Росії». Виступаючи підкреслювали, що «...не лише на словах, а й на ділі пролетаріату слід довести своє братерське єднання»<sup>10</sup>. А робітники Одеських головних залізничних майстерень 23 жовтня на багатолюдному мітингу, організованому більшовиками, ухвалили резолюцію про негайне встановлення влади Рад, яка закінчувалась словами: «Шлемо глибоке презирство угодовцям-меншовикам та есерам і шлемо привіт Леніну... Приєднуємось до всіх вимог наших товаришів революційного авангарду — Кронштадта і Петрограда»<sup>11</sup>. В ході підготовки до жовтневого штурму київський «Голос соціал-демократа» 28 вересня 1917 р. відзначав, що «...вся революційна Росія, всі робітники і солдати, як одна людина, підтримають Петроград...».

У процесі розгортання революційної боротьби кращі представники робітничого класу вливались у ряди ленінської партії, інтернаціональної за своїм складом, типом побудови і характером діяльності. Якщо на момент виходу з підпілля в партійних організаціях України налічувалося понад 2 тис. чол., то на момент збройного повстання — більше 50 тисяч. Особливо інтенсивно цей процес відбувався в Донецько-Криворізькому басейні, де кожен шостий — дев'ятий робітник був членом РСДРП(б)<sup>12</sup>.

У вирішальні дні жовтневого збройного повстання робітники України — українці, росіяни, представники інших національностей — єдиними лавами виступили за перемогу соціалістичної революції. Газета «Пролетарская мысль» вмістила на своїх сторінках в листопаді 1917 р. відповідь робітників і солдатів 3-го київського авіапарку агітатору буржуазно-націоналістичної Центральної ради, який виступав за розкол, роз'єднання трудящих за національною ознакою. «В нашому 3-му авіапарку немає і не було ніякого розколу між українцями і великоросами...», — вказувалося в кореспонденції. — В революції і в свободі зацікавлені однаково що українець, що великорос, як дорогі свобода, земля і воля для українського робітника, так дорогі вони і для вели-

\* Детальніше про це див.: Солдатенко В. Ф. Трибуна пролетарського інтернаціоналізму. Большевицкая пресса Украины в борьбе за пролетарский интернационализм в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. — К., 1977, с. 99—101.

<sup>10</sup> Донецкий пролетарий, 1917, 5 сент.

<sup>11</sup> Голос пролетаря, 1917, 25 окт.

<sup>12</sup> Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977, с. 171, 212; Комуніст України, 1977, № 8, с. 28.

короса. У нас немає ніякого національного розбрату. Весь парк згуртований в одну велику сім'ю»<sup>13</sup>.

Більшовики України боролися й за те, щоб ідеї і принципи пролетарського інтернаціоналізму стали надбанням союзника робітничого класу — біднішого селянства. Агітаційно-пропагандистська робота парт-організацій була спрямована на залучення його до активного політичного життя, подолання ізольованості, локальності аграрного руху, влиття цього руху в загальноросійську боротьбу за землю. В найбільшій мірі цьому сприяла пропаганда ленінської аграрної програми РСДРП(б). Висуваючи перед селянами України ті ж завдання, що й перед селянами усіх інших районів країни, партія добивалась усвідомлення ними того, що тільки у спільній боротьбі з трудящими всіх національностей Росії можна було одержати землю, хліб і свободу.

У роботі на селі більшовицьким організаціям України довелося вести боротьбу проти угодовських партій, що намагались відтягти під різними приводами розв'язання аграрного питання, а також українських буржуазних націоналістів, які прагнули підмінити аграрне питання національним, або ж, у крайньому разі, поставити його розв'язання в залежність від національного, від скликання примарного «українського сейму» (українських Установчих зборів), який начебто мав дати землю селянам, у першу чергу українцям.

Більшовики послідовно роз'яснювали селянам неспроможність і політичну шкodu пропаганди українських буржуазних націоналістів. «Якщо Росія буде єдиною демократичною республікою, — писала газета катеринославських більшовиків «Звезда» 6 травня 1917 р., — то, очевидно, права на землю перейдуть до держави в цілому, тобто буде визнана... «націоналізація землі», а точніше, передача всієї землі у власність держави... Закріплення земель за якими б то не було іншими територіальними одиницями (напр., самостійними частинами, федеративними частинами або штатами) можливо лише в тому випадку, якби такі штати склались в самому процесі революції». При цьому питання про землю повинно було вирішуватись не Установчими зборами, а самостійними діями селянських мас, тобто відібранням землі в поміщиків та її розподілом між тими, хто цю землю обробляв. «...Якщо ми будемо відкладати відібрання земель у поміщиків до Установчих зборів, — підкреслював орган харківських більшовиків газета «Пролетарий», — ми тільки посилюємо цих ворогів революції і ускладнимо собі самим майбутню боротьбу з ними за землю»<sup>14</sup>. Виступаючи за негайне здійснення аграрних перетворень, більшовики Полтави наголошували на тому, що й «...розподіл землі і користування нею за національностями неприйнятне»<sup>15</sup>.

Виявом інтернаціоналістського підходу до розв'язання аграрної проблеми стало, зокрема, ставлення українського селянства до «селянських спілок», де верховодили націоналісти, які висунули лозунг розподілу землі за національною ознакою. У ряді місць «спілки», ще не зміцнівши, починали розпадатися<sup>16</sup>.

Політична робота більшовиків України серед селянства сприяла його класовому вихованню. У надрукованій українською мовою статті в «Голосе социал-демократа» повідомлялося, що селяни багатьох сіл Золотоніського повіту Полтавської губернії «...дуже гостро виказують своє обурення проти шовіністичних намірів, які проявляють золото-

<sup>13</sup> Пролетарская мысль (орган Киевского Совета рабочих депутатов, Киевского Совета профессиональных союзов и Центрального Совета фабрично-заводских комитетов), 1917, 14 нояб.

<sup>14</sup> Пролетарий, 1917, 6 авг.

<sup>15</sup> Курас І. Ф. Ленін і національно-визвольний рух трудящих України у Жовтневій революції, с. 104.

<sup>16</sup> Дружба народів СРСР — велике завоювання ленінської національної політики КПРС. — К., 1970, с. 45.

ніські земці-українці. Ці земці ведуть себе дійсно неможливо, нагадуючи звичайних «двоглавців», лише під жовто-блакитним прапором». І далі: «Характеризуючи настрої на селі, газета відзначала, що «...селяни дуже незадоволені майже всіма своїми національними організаціями (навіть деякими і соціалістичними), тому що соціальні питання залишаються поза увагою більшості цих організацій, які іноді захоплені вузьконаціональним»<sup>17</sup>.

Населення аграрних районів України насторожено сприйняло і перший універсал Центральної ради, явно збентеживши своїх «вождів», що розраховували на селянські маси як на свою соціальну опору. Так, при обговоренні універсалу в Немирові 27 червня 1917 р. «повітові земельні збори відхилили «універсал» Української ради»<sup>18</sup>. В інформаційних матеріалах буржуазного, так званого «Комітету по створенню духа» відзначалось, що «читання «універсалу» Ц(ентральної) р(ади) в селах Єлисаветградського повіту зустрічається селянами дуже холодно і недружелюбно»<sup>19</sup>.

Численні факти свідчать про зростання класової свідомості, інтернаціональних почуттів селянства України в процесі його згуртування навколо робітничого класу. Так, на першотравневому мітингу селян Старо-Михайлівки Бахмутського повіту і робітників Вознесенського рудника селяни проголосили вітальну адресу: «У цей великий день 1 Травня, день міжнародного єднання всіх трудящих, ми, громадяни с. Старо-Михайлівки, з радістю приєднуємо свій голос до багатомільйонного голосу товаришів-робітників усього світу, даємо вірне слово йти з вами пліч-о-пліч в боротьбі за кращу вашу й нашу долю, за кращий справедливий суспільний лад аж до здійснення заповітних сподівань усіх трудящих — міжнародного соціалізму»<sup>20</sup>.

Утвердженню у свідомості українських робітників, солдатів, селян, як і в трудящих інших національностей країни, принципів класової солідарності сприяла і послідовна інтернаціоналістська політика партії більшовиків в одному з найбільш гострих у той період питань — про припинення війни і встановлення демократичного миру.

Після Лютневої революції боротьба проти імперіалістичної війни ускладнилась «добросовісним оборонством» дрібнобуржуазних мас, що піддалися обману партій меншовиків та есерів, які приховували імперіалістичний характер війни гучними фразами про захист вітчизни, республіки і т. ін.

Враховуючи, що боротьба широких мас населення, змученого трирічною війною, була неминучою, В. І. Ленін, більшовики прагнули до того, щоб перетворити її на боротьбу за мир демократичний, тобто за мир без анексій і контрибуцій. А оскільки буржуазія не могла піти на такі умови миру, то демократичне завершення війни було неможливе без переходу влади до рук пролетаріату. І в міру того, як у масах почав проходити чад «революційного оборонства», більшовики виступали проти імперіалістичної політики Тимчасового уряду, звільняючись від довірливого ставлення до меншовиків, есерів, націоналістів та інших ворогів революції. Широкі маси всіх національностей на власному досвіді переконувались у правильності політики і лозунгів партії більшовиків.

З Чернігівщини, з с. Навози у «Правду» надійшов лист комітету селянських депутатів про повну підтримку партії більшовиків у її ставленні до питань війни й миру: «...Лише в «Правде» ми читаємо всю правду про те, кому необхідна братовбивча війна: поміщикам і капіталістам, що збагачуються за рахунок безкрайнього моря крові наших

<sup>17</sup> Голос соцпал-демократа, 1917, 3 мая.

<sup>18</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, спр. 21, арк. 9.

<sup>19</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 3, оп. 1, спр. 144, арк. 30.

<sup>20</sup> Пролетарій, 1917, 25 апр.

братів. Брешуть ті, які від імені селян кличуть наших братів нібито для «оборони». Селянству потрібні: мир і братерство народів!»<sup>21</sup>.

Показником широкої підтримки трудящими масами України ленінської інтернаціоналістської лінії, політики партії більшовиків у питанні про мир були їх активні виступи під час квітневої, червневої і липневої політичних криз, братання на фронті.

Партійні організації України вели боротьбу проти спроб буржуазно-націоналістичних партій і організацій розколоти єдність солдатів різних національностей за допомогою створення національних військових формувань. Так, у результаті проведеної луганськими більшовиками агітаційної роботи серед солдатів місцевих «січовиків», організований Центральною радою загін припинив існування<sup>22</sup>. На численних зборах і мітингах солдати дедалі активніше виступали проти українізації армії. Таке рішення, наприклад, було схвалене зборами полкового комітету і голів ротних і командних комітетів 22-го піхотного Краснинського полку VII армії Південно-Західного фронту 20 вересня 1917 р. Солдати заявили, що задумана українізація порушить традиції полку і «...існуючі братерські відносини українців, великоросів та інших національностей»<sup>23</sup>.

Відзначаючи певні успіхи у роботі більшовиків по інтернаціональному згуртуванню трудящих, слід зазначити, що до жовтня вона ще не набрала широкого розмаху, а подекуди була несистематичною, нецілеспрямованою. Допустилися у цій справі і недоліки, проявом яких було нігілістичне ставлення ряду керівних працівників деяких партійних організацій до національного питання, недооцінка класових противників тощо. Цим, зокрема, і пояснюється той факт, що значна кількість населення ще деякий час не могла позбавитись впливу буржуазно-націоналістичної ідеології, довірливого ставлення до Центральної ради, організацій, що групувалися навколо неї. Давало себе знати і те, що до певного часу українські буржуазні націоналісти, маскуючи свої класові інтереси загальнонаціональними лозунгами, вміло використовували віками накопичені українськими трудящими справедливі почуття ненависті до великодержавної політики царизму, якої дотримувався і Тимчасовий уряд. Заводити народ в оману допомагала Центральної раді і соціальна демагогія, до якої досить широко вдавалися націоналісти.

У справі інтернаціонального згуртування українських і російських трудящих велике значення мала позиція більшовицької партії, її політика в національному питанні, ставлення до українського національно-визвольного руху. Серед політичних партій більшовики були єдиною партією, яка мала науково обгрунтовану програму з національного питання, розроблену В. І. Леніним. Вимоги рівноправ'я всіх націй, права націй на самовизначення, злиття пролетаріату всіх націй в єдиних організаціях сприяли інтернаціональному вихованню трудящих, їх прагненню до добровільного об'єднання і співдружності у боротьбі за перемогу соціалістичної революції.

В. І. Ленін уважно стежив за розвитком національно-визвольного руху на Україні, рішуче боровся за задоволення національних вимог українського народу, викривав шовіністичну політику Тимчасового уряду, ідеологію і практику українських буржуазних націоналістів, а також антимарксистську, опортуністичну позицію Г. Пятакова та деяких його прибічників щодо національно-визвольного руху. Блискучим зразком марксистського підходу до назрілих проблем національного розвитку України були праці В. І. Леніна «Україна», «Україна і поразка

<sup>21</sup> Правда, 1917, 6 мая.

<sup>22</sup> Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине, с. 172.

<sup>23</sup> Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, Сб. докум. и матер. — К., 1957, Т. 1, с. 849.

правлячих партій Росії», «Не демократично, громадянин Керенський!» та інші, написані в 1917 р.

Врештовуючи величезне значення ленінських ідей для інтернаціонального виховання трудящих, в газетах більшовицьких організацій переддруковувалися статті В. І. Леніна з національного питання. Так, більшовики Харкова і Луганська вмістили на сторінках своїх органів статті В. І. Леніна «Україна», «Україна і поразка правлячих партій Росії», «Фінляндія і Росія», «Соломинка в чужому оці»<sup>24</sup>. Більшовики прагнули ознайомити з цими працями В. І. Леніна найширші маси населення. Так, один з агітаторів зачитав передруковану в «Пролетарин» статтю «Україна» на зборах селян с. Михайлівки Лебединського повіту Харківської губернії. Селяни схвально зустріли ленінське слово. Представники угодовських партій змушені були відступити<sup>25</sup>.

Більшовики України викривали великодержавну, шовіністичну політику Тимчасового уряду, яка суперечила корінним інтересам трудящих, інтересам злиття робітників і селян різних національностей у тій союз. У вміщеній 20 серпня в органі харківських більшовиків газеті «Пролетарий» статті «Контрреволюція і народи Росії» відзначалося: «...Політикою Тим (часового) уряду щодо пригноб(лених) національностей наноситься смертельний удар справі об'єднання цих народів в єдину братерську сім'ю... Політика національних причіпок не об'єднує, а роз'єднує народи, сіючи серед них сепаратистські прагнення... Політика національного гноблення, що проводиться контрреволюційною буржуазією, загрожує тим самим «розкладом» Росії, проти якого так фальшиво і лицемірно галасує буржуазна преса». І кінець-кінцем така політика, «посилюючи взаємне недовір'я і ворожнечу народів, розколює сили всеросійського пролетаріату, підкопуючись під самі основи революції»<sup>26</sup>.

Спрямовуючи вістря ідейної боротьби проти імперіалістичної політики анексій і насильницького об'єднання, більшовики водночас роз'яснювали масам переваги великих держав, переконували їх в тому, що тій державний союз робітників і селян — одна із важливих умов, «...що полегшує справу здійснення соціалізму». Але при цьому більшовики наголошували, що «...об'єднання це повинно бути «... добровільним, бо тільки таке об'єднання є дійсним і міцним»<sup>27</sup>.

Першою і необхідною передумовою для цього було повне і беззастережне визнання права народів країни на самовизначення, аж до утворення окремих держав. В. І. Ленін роз'яснював, що «подібно до того, як людство може прийти до знищення класів лише через перехідний період диктатури пригнобленого класу, подібно до цього і до неминучого злиття націй людство може прийти лише через перехідний період повного звільнення всіх пригноблених націй, тобто їх свободи відокремлення»<sup>28</sup>.

Ці ленінські ідеї пропагувалися більшовиками України. В передрукованій органі харківських більшовиків — газетою «Пролетарий» з московського «Соціал-демократа» статті «Про український рух» від 30 червня 1917 р. зазначалося: «Врешті-решт для того, щоб національний рух робітничих мас спрямувати інтернаціональним шляхом, необхідно на ділі визнати і забезпечити кожному народу право на самовизначення. Тільки за цих умов національний рух піде нормальним шляхом класового розшарування і організації революційних сил»<sup>29</sup>.

<sup>24</sup> Пролетарий, 1917, 10 мая, 20, 22 июня; Донецкий пролетарий, 1917, 9, 21 июня и 1 июля.

<sup>25</sup> Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине, с. 156.

<sup>26</sup> Пролетарий, 1917, 20 авг.

<sup>27</sup> Там же.

<sup>28</sup> Ленін В. І. Соціалістична революція і право націй на самовизначення. — Повне збір. творів, т. 27, с. 241.

<sup>29</sup> Пролетарий, 1917, 6 июля.

Більшовицька партія допомагала широким верствам трудящих України, які брали участь у національно-визвольному русі, зрозуміти складний діалектичний взаємозв'язок між завданнями повного національного розкряпачення і єдності революційних дій трудящих різних національностей Росії в соціалістичній революції. «Торжество революції — такий єдиний шлях визволення від національного гніту, — писали харківські більшовики на сторінках свого органу газети «Пролетарій» 20 серпня 1917 р. — Висновок один. Питання про національний гніт є питання про владу. Корені національного гніту криються в пануванні поміщиків та імперіалістичної буржуазії. Передати владу до рук пролетаріату і революційних селян — це саме й означає досягти повного визволення від національного гніту. Або народи Росії підтримають боротьбу робітників за владу, і тоді вони доб'ються визволення, або вони її не підтримають і тоді не бачити їм визволення».

З послідовно інтернаціоналістських позицій більшовики на численних мітингах і зборах, які проходили в той час у багатьох містах, селищах України, роз'яснювали трудящим суть національного питання і шляхи його розв'язання. Так, ряд мітингів, присвячених національному питанню, провели київські більшовики. На півторатисячному мітингу, на заводі «Арсенал» 13 червня обговорювались два тісно пов'язаних питання — поточний момент і «українське питання». На мітингу виступив від більшовиків І. М. Крейсберг, який відзначив, що розв'язання українського питання можливе лише з переходом влади «...до рук робітників і бідніших селян, бо демократія всіх націй, що населяють Росію, і зокрема, українська, не може довіряти уряду, що складається в більшості з капіталістів, які продовжують розбійницьку політику царизму»<sup>30</sup>. Виступ І. М. Крейсберга одностайно підтримали учасники мітингу.

Інтернаціональні лозунги і політику РСДРП(б) пропагували більшовики і з трибуни Рад робітничих і солдатських депутатів. Так, викривши спроби українських соціал-демократів роз'єднати пролетаріат за національною ознакою, С. І. Гопнер від імені більшовицької фракції внесла в Катеринославську Раду проект резолюції, в якій вказувалось, що право націй на самовизначення забезпечує інтернаціональне згуртування робітників, але це право не можна змішувати з питанням про доцільність відділення тієї чи іншої нації у той чи інший момент<sup>31</sup>.

Враховуючи настанови В. І. Леніна «...ні в чому і ні на хвилину...» не довіряти російській і українській буржуазії та їх партіям, нещадно боротися проти будь-яких проявів великодержавного шовінізму і місцевого буржуазного націоналізму як одну з найважливіших передумов створення «...вільного союзу вільних селян і робітників вільної України з робітниками і селянами революційної Росії!»<sup>32</sup>, більшовики викривали антинародну політику угодовських великодержавних та буржуазно-націоналістичних партій з корінних питань суспільного розвитку, добивались ізоляції останніх від мас у ході розвитку революції.

Діяльність більшовиків України, спрямована на інтернаціональне згуртування трудящих, була нерозривно зв'язана перш за все з боротьбою проти впливу на маси українського буржуазного націоналізму, представники якого прагнули відвернути українських трудящих від боротьби за розв'язання назрілих соціальних завдань, затуманити свідомість робітників, солдатів, селян загальнонаціональними лозунгами, обмежити їх інтереси національною проблемою. Викриваючи неспроможність і політичну шкоду концепцій «єдиного потоку», «безкласовості», «безбуржуазності» української нації, лозунги першочергового

<sup>30</sup> Большевикские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март-ноябрь 1917 г.), Сб. докум. и матер. — К., 1957, с. 318.

<sup>31</sup> Звезда, 1917, 15 окт.

<sup>32</sup> Ленін В. І. Україна. — Повне зібр. творів, т. 32, с. 334.

розв'язання питань «національно-культурного розвитку», «національної автономії» і т. ін., катеринославські більшовики відзначили: «Говорячи про культурний розвиток націй, про федеративний устрій держави, вони (буржуазні націоналісти.— В. С.) раніш за все і перш за все мріють відвернути увагу робітників від тієї колосальної битви труда і капіталу, де кожен борець на рахунку... Обов'язок кожного свідомого робітника, солдата і біднішого горожанина — роз'яснювати тим, хто піддається на вудочку капіталістів, що автономія нації не розв'язує великої боротьби робітничого класу, що всяке співробітництво з капіталістами утруднює цю боротьбу і віддаляє нас від години перемоги. Наше завдання — роз'яснювати, що поза класовою боротьбою національне розкріпачення немислиме»<sup>33</sup>.

Більшовицька партія викривала спроби українських буржуазних націоналістів видати Центральну раду «органом трудящої демократії», що відбиває «соціальні і національні прагнення всього народу», піддавала критиці діяльність численних організацій націоналістів, так званих «просвіт», «спілок», «куренів» і т. ін. В той же час більшовики відкидали брехливі твердження націоналістичної пропаганди про те, що РСДРП(б) чужі інтереси національно-визвольного руху трудящих України.

Велике значення у справі інтернаціонального виховання і згуртування трудящих мали виступи більшовиків усіх районів на захист законних прав українського народу. Так, передруковуючи 25 червня 1917 р. ленінську статтю «Україна», в газеті красноярських більшовиків «Сибирская правда» у післямові «Від редакції» відзначалося, що стаття В. І. Леніна «...дуже добре висвітлює позицію нашої партії в... національному питанні. Дуже рекомендуємо товаришам робітникам і солдатам прочитати її уважно. В національному питанні спіткаються багато; ми повинні серйозно поставитись до цього важливого питання».

Кронштадтська більшовицька газета «Голос правды» надрукувала передову статтю «Автономія України». Кращим засобом боротьби проти націоналістичних устремлень, вказувалося в ній, є надання кожній нації права на самовизначення і влаштування свого життя за власним бажанням. «Лозунг права націй на самовизначення завжди був написаний на наших прапорах. Перешкоджати тій чи іншій нації відособитись — це значить ще більше розпалювати націоналістичні пристрасті»<sup>34</sup>. Своєю солідарністю із справедливою боротьбою за національну незалежність українського народу висловлювали більшовики Петрограда, Москви та інших міст Росії.

Розгортаючи роботу по інтернаціональному згуртуванню трудящих, більшовикам на місцях, зокрема на Україні, довелося долати помилкові позиції деяких партійних працівників, що нігілістично ставилися до питань національно-визвольного руху, мали ілюзії, до кінця не усвідомлювали класової зумовленості суті Центральної ради, її політики (Г. Пятаков і його нечисленні прибічники у Київському комітеті РСДРП(б) \*), або невірно розуміли принципи національно-державного будівництва (С. І. Гопнер, Е. І. Квірінг у Катеринославському комітеті, В. Г. Юдовський, П. І. Старостін — Одеському та ін.). Зумовлені цим конкретні кроки — блокування представників Київського комітету більшовиків з українськими буржуазними націоналістами у керіваних Центральною радою різних комітетах, що мали на меті протидіяти соціалістичній революції, вимога проведення референдуму у питанні про включення таких міст, як Одеса, Миколаїв, Херсон, Катеринослав, від-

<sup>33</sup> Звезда, 1917, 13 люня.

<sup>34</sup> Голос правды, 1917, 25 люня.

\* Антиленінська позиція Г. Пятакова виявилася також в тому, що за 8 місяців існування газети «Голос социал-демократа» у 100 її номерах було вміщено лише 12 повних або часткових передруків ленінських праць, і при цьому не було жодної з національного питання.

повідно Херсонської і Катеринославської губерній, до складу України не могли не позначитися негативно на процесі інтернаціонального згуртування трудящих. Але вони виявили свою неспроможність і були відкинуті життям.

В результаті великої роботи партії національно-визвольний рух трудящих України в період переходу від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної розвивався під всезростаючим впливом ідеології і політики РСДРП(б), лозунгів пролетарської солідарності. На основі аналізу цього руху в країні, який дедалі виразніше перетворювався на інтернаціональну силу, В. І. Ленін прийшов до висновку, що широка маса населення пригноблених націй довіряє пролетаріатові Росії більше ніж буржуазії, бо остання підло зрадила справу свободи пригноблених націй, а пролетаріат вірний справі їх свободи<sup>35</sup>.

Більшовицька партія в ході підготовки соціалістичної революції домоглася згуртованості російських і українських робітників, солдатів і селян. Виявом цього стала, зокрема, підготовка до збройного повстання, що поєднувалася з кампанією проведення II Всеросійського з'їзду Рад. Вимоги повалення Тимчасового уряду, взяття влади Радами стали повсюдними, внутрішньою потребою революційного руху в усіх куточках країни об'єднали трудящих усіх національностей країни у єдиному революційному пориві. Незадовго до повстання, 20 жовтня 1917 р. київські більшовики в газеті «Голос социал-демократа» писали: «Тимчасовий уряд хоче тікати з Петрограда; для того, щоб створити центр контрреволюції, вони вибрали Москву, але вибір невдалий, та й не знайти їм міста. «де ображеному є почуттю куток». Хіба тільки де-небудь у володіннях генерала Каледіна. Російська революція сильна, вона скине і наших Герів і наших Луї Бланів. Версалью тепер не створити. Немає і не буде йому місця в нашій революції. Вся революційна Росія, всі робітники і солдати, як одна людина підтримають Петроград».

В день відкриття II Всеросійського з'їзду Рад орган київських більшовиків звертався до читачів: «Сьогодні,— у поворотний день Великої Російської революції — революційна армія робітників, солдатів і селян проводить огляд своїм всеросійським силам, сьогодні головний штаб російської революції приступає до розробки плану наступу по всьому фронту російської революції. Сьогодні ми, пролетаріат і гарнізон Києва, багатотисячним, але одноголосним могутнім хором своїм у згоді зі всією істинно революційною Росією заявляємо, що чекаємо від з'їзду здійснення такої програми: 1. Негайний перехід влади до Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів у центрі і на місцях...»<sup>36</sup>.

Перехід влади до Рад у ряді пунктів Донбасу, зростання активності страйкової та інших форм класової боротьби пролетаріату, антивійськові виступи, братання на фронті, селянські заворушення, посилення національно-визвольного руху були ознаками готовності трудящих України в союзі з російським пролетаріатом, трудівниками інших національностей країни до участі в соціалістичній революції.

У дні Жовтневого збройного повстання трудящі України виступали пліч-о-пліч з братнім російським народом та іншими народами Росії, підтвердивши ще раз ленінський висновок, що «при всякому справді серйозному і глибокому політичному питанні групування йде по класах, а не по націях»<sup>37</sup>, продемонструвавши силу своєї солідарності.

З 78 Рад України, представлених на II Всеросійському з'їзді Рад, який вирішував питання про владу, 48 висловились за лозунг «Вся

<sup>35</sup> Див.: Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу? — Повне збір. творів, т. 34, с. 283—284.

<sup>36</sup> Голос социал-демократа, 1917, 25 окт.

<sup>37</sup> Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання. — Повне збір. творів, т. 24, с. 130.

влада Радам!». Кожен його п'ятий учасник (143 із 670) був представником Рад України<sup>38</sup>. Таким чином, рішення з'їзду вагомо висловили волю її трудового народу.

Ієремога Жовтневого збройного повстання у Петрограді, історичні декрети II Всеросійського з'їзду Рад викликали могутню хвилю революційного піднесення найширших верств трудящих мас всієї країни.

Спираючись на ефективну підтримку і допомогу російських братів, трудящі України під керівництвом більшовиків нанесли удар по силах буржуазно-націоналістичної Центральної ради, що намагалася закріпити своє панування на Україні, встановили до лютого 1918 р. майже на всій території республіки владу Рад. У літопис революційної слави яскравими сторінками ввійшли розгром каледінців і повстання проти Центральної ради київського пролетаріату, бої з гайдамаками на Лівобережжі і переможна хода Радянської влади на Півдні України. І скрізь пліч-о-пліч героїчно боролися за світле майбутнє України сини і дочки українського і російського народів. Об'єктивна дійсність, живі факти історії спростували фальсифікаторські вигадки буржуазії та її підголосків — українських буржуазних націоналістів, а слідом за ними спростовують і наклепи сучасних буржуазних ідеологів — начебто боротьба українського народу за своє визволення за змістом і характером, спрямуванням і завданнями відрізнялась від боротьби російського та інших народів Росії, а більшовизм на Україні не мав під собою ґрунту<sup>39</sup>. Трудящі України у союзі із своїми російськими братами, трудящими інших національностей нашої країни, керовані більшовиками, без коливань пішли непроторованими шляхами революційного оновлення суспільства.

Кожен новий крок по шляху комуністичного творення є тріумфом великої дружби братніх народів Країни Рад. Перший секретар ЦК Компартії України, товариш В. В. Щербинський відзначав, що «трудящі республіки завжди пам'ятають, що всі їх успіхи і звершення досягнуті завдяки випробуваному керівництву Комуністичної партії, нерозривному братерству народів нашої країни. І нині, в рік 60-ліття нашого великого Союзу Радянських Соціалістичних Республік, ми особливо ясно усвідомлюємо, яку велику, справді вирішальну роль відіграв російський народ у створенні єдиної союзної держави. Дружба наших народів — це могутня, нездоланна сила. Берегти і зміцнювати її заповідав Ленін, закликаючи комуністів Росії і України «показати трудящим усього світу приклад дійсно міцного союзу робітників і селян різних націй». Цей священний заповіт народи братніх республік виконують з честю»<sup>40</sup>.

Непорушна згуртованість, дружба, спільна робота народів СРСР в ім'я величної мети — комунізму — є запорукою нових всесвітньо-історичних перемог.

*В. Ф. Солдатенко*

### БОРЬБА БОЛЬШЕВИКОВ ЗА ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНОЕ СПЛОЧЕНИЕ РУССКИХ И УКРАИНСКИХ ТРУДЯЩИХСЯ В ПЕРИОД ПОДГОТОВКИ ВЕЛИКОГО ОКТЯБРЯ

#### Резюме

В статье на основе ленинского теоретического наследия, фактического материала раскрываются основные направления, формы и методы деятельности РСДРП(б), обеспечившей в ходе подготовки Октября сплочение украинского и русского, других народов нашей страны, интернациональное единство их революционных действий.

<sup>38</sup> Варгатюк П. Л., Курас И. Ф., Солдатенко В. Ф. В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции.— К., 1980, с. 227.

<sup>39</sup> Нагорна Л. П. Правда Великого Жовтня і впливи фальсифікаторів.— К., 1977, с. 29—37.

<sup>40</sup> Рад. Україна, 1982, 22 квіт.

А. П. ГРИЦЕНКО (Київ)

## РОБІТНИЧИЙ КЛАС УКРАЇНИ У МАСОВОМУ СТРАЙКОВОМУ РУСІ В ПЕРЕДДЕНЬ ЖОВТНЯ

У Постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» зазначається, що провідною силою інтернаціонального згуртування всіх націй і народностей нашої країни в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції виступив робітничий клас. Він привів трудящі маси, як і передбачав В. І. Ленін, до радянського ладу<sup>1</sup>.

Питання, пов'язані з героїчною історією робітничого класу, зокрема в період боротьби за встановлення влади Рад, мають актуальне значення і постійно перебувають у полі зору суспільствознавців Союзу РСР. Так, на Україні великий вклад у дослідження участі пролетаріату в революційних подіях, що привели до перемоги Великого Жовтня, внесли Д. С. Бельфор, В. Я. Борщевський, П. І. Гарчев, М. Г. Гончаренко, П. П. Гудзенко, П. В. Замковий, Ю. Ю. Кондуфор, М. А. Рубач, Й. Т. Щербина, И. Ш. Черномаз та інші. Проте один з важливих аспектів цієї багатогранної проблеми — страйковий рух, незважаючи на досить ґрунтовне його висвітлення у радянській історіографії, вимагає дальшого вивчення, внесення доповнень і уточнень. Особливо це стосується висвітлення ходу, характеру, результатів і значення в боротьбі за владу Рад масових страйків на Україні, що відбулися в переддень соціалістичної революції. Адже саме вони, як органічна частина загальноросійського робітничого руху, стали в один ряд з найбільш масовими революційними виступами пролетаріату країни того періоду.

Боротьба робітничого класу восени 1917 р. відбувалася в складній обстановці широкого наступу контрреволюції на завоювання трудящих, що розпочався після липневих подій. Завдання партії в нових умовах чітко визначив VI з'їзд РСДРП(б), рішення якого були спрямовані на підготовку мас до збройного повстання за встановлення диктатури пролетаріату. Могутнє піднесення робітничого і національно-визвольного рухів, селянські повстання, поширення революційної боротьби в армії неспростовно свідчили про наростання в Росії загальнонаціональної кризи. Знову поставлений партією на порядок денний лозунг «Вся влада Радам!», за оцінкою В. І. Леніна, «принаймні з половини вересня» став для більшовиків «рівнозначний заклик до повстання»<sup>2</sup>.

Провідним загоном політичної армії соціалістичної революції був робітничий клас, революційний потенціал якого значною мірою визначався силою промислового пролетаріату, високим рівнем його концентрації, неухильним зростанням лав насамперед за рахунок поповнення з числа членів сімей потомствених робітників, нарешті, тим, що зосереджувався він переважно у найбільших промислових центрах, тобто якраз там, де перебували й головні сили ворога — буржуазії. Партія більшовиків, понад 60% складу якої в переддень Жовтня становили представники робітничого класу, домоглася згуртування його передової, найсвідомішої частини навколо організацій РСДРП(б).

<sup>1</sup> Див.: Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982, с. 4.

<sup>2</sup> Ленін В. І. Лист до товаришів більшовиків, які беруть участь в обласному з'їзді Рад Північної області. — Повне збір. творів, т. 34, с. 368.

Один з найбільших загонів робітничого класу країни становили робітники України — 3,5 млн. чол. пролетарів і напівпролетарів та понад 1 млн. промислових робітників<sup>3</sup>. В цілому в Росії було 15 млн. промислових (разом з транспортними і будівельними) та сільськогосподарських робітників і 18 млн. усіх осіб найманої праці<sup>4</sup>. Про високий рівень концентрації пролетаріату, зокрема на Україні, свідчать такі дані. Понад 120 тис. робітників працювали на 18 найбільших металургійних заводах Донбасу і Подніпров'я, близько 290 тис. — у донецькій кам'яновугільній промисловості. Місцями зосередження найзначніших загонів пролетаріату були також Катеринослав (70 тис. чол.), Харків (60 тис. чол.), Київ (65 тис. чол.), Одеса (40 тис. чол.), Миколаїв (близько 40 тис. чол.), Маріуполь (понад 30 тис. чол.), Юзівка понад 25 тис. чол.) тощо<sup>5</sup>.

В результаті невтомної політичної та організаторської діяльності більшовиків на осінь 1917 р. на Україні, як і в цілому по країні, вдалося створити розгалужену мережу масових робітничих організацій — профспілок і фабрично-заводських комітетів, домогтися значних успіхів у їх більшовизації, об'єднанні дій, утворенні їх міських, губернських і навіть ряду обласних керівних органів — Центральних рад фабзавкомів (ЦР ФЗК) та Центральних бюро профспілок (ЦБПС). На осінь 1917 р. 70% промислових робітників України було зосереджено на підприємствах з більшовицькими завкомми<sup>6</sup>.

Дальший спад економіки, породжений імперіалістичною війною, неюльська експлуатація трудящих, нестримне зростання дорожнечі поступово знецінювали результати революційної боротьби мас і викликали у вересні — жовтні 1917 р. нове могутнє піднесення страйкового руху, що став одним з симптомів наростання в країні загальнонаціональної кризи. Проаналізувавши його розвиток в Росії у 1917 р. на основі даних офіційної статистики установ Тимчасового уряду, М. Флеєр ще у 1925 р. дійшов висновку, що доля страйків серед інших форм робітничого руху\* в ході зростання опору капіталу збільшилася з 4% у березні — квітні до 41% у травні — червні, 61% у липні — серпні, до 66% у вересні — жовтні. Особливо значний ріст страйкового руху спостерігався після липневих подій. На останні два місяці припало понад 85,3% усіх виступів робітничого класу періоду підготовки соціалістичної революції. Ці дані про розвиток страйкового руху в 1917 р. були взяті на озброєння фактично усіма дослідниками, які розробляли проблему у наступні роки (І. І. Мінцем, Л. С. Гапоненком, Г. А. Труканом, А. М. Лисецьким та ін.). Найактивніше боролися робітники Центрально-промислового і Північно-Західного районів країни. У Південно-Західному краї процент страйків серед інших форм робітничого

<sup>3</sup> Рубач М. А. Пролетаріат України напередодні соціалістичної революції. — УІЖ, 1963, № 5, с. 29, 37.

<sup>4</sup> Гапоненко Л. С. Рабочий класс России в 1917 г. М., 1970, с. 72, 75; Трукан Г. А. Рабочий класс в борьбе за победу и упрочение Советской власти. М., 1975, с. 24; Дробижев В. З., Соколов А. К., Устинов В. В. Рабочий класс Советской России в первый год пролетарской диктатуры: Опыт структурного анализа по материалам профессиональной переписи 1918 г. М., 1975, с. 29 та ін.

<sup>5</sup> Український історико-географічний збірник. К., 1972. Вип. 2, с. 147, 158—159; Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине: Сб. док. и материалов. Николаев, 1975, с. 88; Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов, 1917, 21 сент.; Мариупольская жизнь, 1917, 26 окт.; ЦДВІА СРСР, ф. 369, оп. 9, спр. 21, арк. 4; Десять лет борьбы и социалистического строительства на Изюмщине. 1917—1927. Изюм, 1927.

<sup>6</sup> Черномаз И. Ш. Рабочий контроль и национализация промышленности на Украине. Март 1917 — март 1918 гг. Автореф. дис. ... д-ра истор. наук. Харьков, 1969, с. 22.

\* Після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції поряд із страйками досить ефективними засобами впливу робітників на капіталістів стали: виклик їх до Рад, на засідання фабзавкомів та профспілок, на робітничі збори тощо. Найдійовішою формою боротьби пролетаріату, особливо у другій половині 1917 р., був робітничий контроль.

руху порівняно із загальноросійським був трохи нижчим (63%). А найменшим (близько 43%) він був у Південному гірничопромисловому районі<sup>7</sup>, бо там у зв'язку з підготовкою капіталістами масового локауту більшовицькі організації застосовували тактику утримання пролетарів від розрізних локальних виступів, які ослабили б їхні сили і могли стати приводом для закриття підприємств. Постійну роботу в цьому напрямі вели й організації РСДРП(б) інших міст та районів України (Харківська, Київська та інші). В разі неможливості стримати вибух обурення мас більшовики, спираючись на підтримку фабзавкомів та провідних профспілок, очолювали рух, згуртовували страйкуючих, організовували допомогу їм з боку робітників інших галузей і міст, прагнули надати виступам масового характеру.

Загалом по Україні для періоду липня — жовтня 1917 р. вдалося виявити відомості про 181 страйк. До них слід додати 7 виступів, які розпочалися ще в період двовладдя. Значного поширення в той час набули галузеві страйки (30), збільшилася кількість загальноміських виступів робітників (4). В розвитку страйкового руху в цілому спостерігалася тенденція до зростання: у липні — 31, серпні — 42, вересні — 46, жовтні — 62. Найбільшу активність виявили пролетарі Харкова, Катеринославщини (особливо Донбасу), Києва, Одеси, Миколаєва, Херсона тощо<sup>8</sup>. Ці дані значно перевищують відомості фабрично-заводської інспекції та головного управління міліції Тимчасового уряду, які лягли в основу підрахунків М. Флеєра. Адже офіційні установи, як правило, намагалися приховувати правду про дійсний розмах робітничого руху. Так, навіть старший фабричний інспектор Катеринославської губернії, де боротьба пролетарів була найбільш гострою, доповідаючи 3 жовтня відділу промисловості міністерства торгівлі і промисловості, твердив про повну відсутність, зокрема у вересні 1917 р., будь-яких виступів робітників<sup>9</sup>.

З іншого боку, наведені нами підрахунки значно поступаються перед даними А. М. Лисецького: у липні — жовтні — 291 страйк, у тому числі 83 — у вересні, 79 — у жовтні<sup>10</sup>. Причина розходження, на наш погляд, у тому, що автор даної статті включив до підрахунків лише виступи промислового пролетаріату. Крім того, галузеві страйки, незалежно від кількості охоплених ними підприємств, переважно — дрібних, а також перехідні страйки, які тривали більше місяця, приймалися у кожному випадку за одну одиницю. У А. М. Лисецького не виділено рубрики галузевих страйків, до підрахунку включено виступи не тільки промислових робітників, а й ремісників, працівників комунального господарства, навіть напівпролетарських елементів. Це, на наш погляд, ускладнює виявлення тих істотних змін, які сталися у страйковому русі з наближенням Жовтня, певною мірою нівелює роль у ньому саме провідних загонів робітників великої промисловості.

Загальні тенденції, які спостерігалися у розвитку страйкового руху на Україні в досліджуваній період були такими: від розрізних виступів у березні — на початку квітня до спершу нечисленних галузевих страйків кінця періоду двовладдя, які в ряді випадків закінчувалися підписанням колективних договорів, в яких враховувалися вимоги трудящих про підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, надання оплачуваних відпусток тощо. А далі рух переростав

<sup>7</sup> Флеєр М. К истории рабочего движения 1917 года. — Красная летопись, 1925, № 2, с. 242—243 (підрахунки автора).

<sup>8</sup> Гриценко А. П. Робітничий клас України в Жовтневій революції. К., 1975, с. 156.

<sup>9</sup> ЦДА СРСР, ф. 23, оп. 16, спр. 299, арк. 39.

<sup>10</sup> Лисецкий А. М. К вопросу о статистике забастовок в России в период подготовки Великой Октябрьской социалистической революции. Март — октябрь 1917 г. — Ученые записки Харьковского государственного университета. Харьков, 1959. Т. 103. Труды кафедры истории КПСС, т. 7, с. 274—275.

у галузеві і територіальні виступи пролетаріату, в ході яких, як правило, висувалися політичні вимоги. У вересні — жовтні 1917 р. хвиля робітничого руху знялася особливо високо. Безпосередньо в переддень Жовтня типовою стала така вища форма страйкового руху, як революційний страйк. Вперше він був застосований пролетаріатом Росії у 1905—1907 рр., пізніше використовувався в роки нового революційного піднесення (1912—1914 рр.), а також неминуче виникав в певних історичних умовах в ході наростання чергової революційної кризи в країні<sup>11</sup>.

Характер осінніх страйків 1917 р., в тому числі й на Україні, визначався тим, що вони також відбувалися в умовах революційної ситуації, на фоні наростання загальнонаціональної кризи, що охопила країну. Особливого значення набуло в той час поєднання економічних і політичних виступів. Спростовуючи твердження лібералів про те, щоби поєднання обох видів страйків в роки першої російської буржуазно-демократичної революції було «слабою стороною руху», В. І. Ленін наголошував, що слабкість, навпаки, полягає у недостатньому розмаху економічної боротьби. У 1917 р. повністю підтвердилася теза Володимира Ілліча, що «...інакше, як з економічними вимогами, відсталі верстви не можуть втягнутися в боротьбу»<sup>12</sup>. Проведенням же політичних страйків робітники підносили революційний рух на рівень загальнонародного, виступали як його авангардна сила. Як правило, економічні страйки швидко переростали у політичні, в ході яких висувалися загальнонародні вимоги передачі влади Радам, землі — селянам, забезпечення миру і свободи народам. Учасники таких виступів робили пролетарські гасла здобутком широких трудящих мас, роз'яснювали мету і шляхи боротьби за їх перетворення в життя — встановлення влади Рад в результаті переможного збройного повстання проти контрреволюційного Тимчасового уряду<sup>13</sup>.

В серпні 1917 р. у 30 містах країни відбулись політичні страйки протесту проти скликаної в Москві контрреволюційної Державної ради. Вони охопили до 400 тис. робітників Петрограда, понад 100 тис. — Москви, близько 22—25 тис. — Києва<sup>14</sup> тощо. В. І. Ленін писав: «Страйк у Москві 12 серпня довів, що *активний* пролетаріат за більшовиками...»<sup>15</sup>.

В наступні місяці рух мас проти антинародної політики Тимчасового уряду продовжував зростати. У вересні страйкували 110 тис. робітників Уралу, понад 110 тис. шкіряників Москви, металісти Центрально-промислового району, 65 тис. робітників і службовців Баку, у жовтні — близько 300 тис. текстильників Центрально-промислового району. Страйкуючі вимагали передачі влади Радам, організовували збройну охорону фабрик, а на багатьох з них не тільки встановили робітничий контроль, а й запроваджували робітниче управління<sup>16</sup>. За даними фаб-

<sup>11</sup> Иванова Н. А. Вопросы стачечной борьбы пролетариата России в советской историографии. — Исторические записки. М., 1970. Т. 85, с. 307—308.

<sup>12</sup> Ленин В. И. Про статистику страйків у Росії — Повне збір. творів, т. 19, с. 384.

<sup>13</sup> Минц И. И. История Великого Октября. М., 1978. Т. 2, с. 717.

<sup>14</sup> Голос социал-демократа, 1917, 13 авг. Деякі дослідники дані фабрично-заводської інспекції про участь у загальному політичному страйку у Києві 12 серпня 1917 р. близько 5 тис. робітників 51 підприємства міста (Див.: Борьба за власть Советов на Киевщине. Март 1917 г. — февраль 1918 г.: Сб. док. и материалов. К., 1957, с. 286—289) наводять при визначенні кількості політичних страйків і їх учасників у серпні 1917 р. в цілому по Україні (наприклад, Лисецкий А. М. Указ. соч., с. 273, а також ряд інших авторів).

<sup>15</sup> Ленин В. И. Чутки про змову. — Повне збір. творів, т. 34, с. 74.

<sup>16</sup> Гапоненко Л. С. Решающая сила Великого Октября. М., 1977, с. 201—203 (автор цієї праці вважає, що в Баку страйкувало 30 тис. нафтовиків, однак додає, що на їх підтримку виступили робітники інших галузей і революційні солдати); Зольников Д. М. К вопросу о стачечном движении пролетариата осенью 1917 г. — Ученые записки Томского государственного университета им. В. В. Куйбышева. Томск, 1959. Т. 37, с. 50; Быстрых Ф. П. Рабочее стачечное движение на

рично-заводської інспекції, не схильної до перебільшення розмаху страйкового руху, на початку жовтня ним було охоплено понад 30 губерній Росії, в тому числі 6 (з 9) губерній України<sup>17</sup>. Органічною частиною загального піднесення робітничого руху в країні восени 1917 р. стали масові виступи промислових робітників Харкова, Києва, Донбасу, ряд з яких увійшов до числа найбільших в Росії і набув ознак масового революційного страйку.

У Харкові кілька місяців тривала боротьба робітників металообробних і машинобудівних заводів, що почалася ще в червні 1917 р. страйком чорноробів. Її очолила керована більшовиками спілка металістів міста, фабзавкомі. Про солідарність з страйкуючими заявили трудящі інших галузей промисловості міста. Питання про страйк тричі обговорювалося на загальнономіських конференціях фабзавкомів. Вимоги чорноробів були визнані законними. Проте угодівська Рада робітничих і солдатських депутатів відкинула пропозицію робітничих організацій Харкова підтримати страйкуючих і передала питання на розгляд урядових установ. Чергова конференція фабзавкомів 27 липня ухвалила: задовольнити вимоги робітників «своєю революційною владою», в разі відмови адміністрації ввести нові розцінки протягом п'яти днів, домогтися заміни директорів заводів інженерами, яких мали обрати робітники<sup>18</sup>. Але виконати ці рішення тоді не вистачило сил. Постало питання про загальний страйк металістів і збільшення заробітної плати на 50% не лише чорноробам, а й усім трудящим галузі. 8 серпня було обрано страйком, у якому переважав вплив більшовиків — членів правління спілки «Металіст». Він ухвалив боротися до повної перемоги<sup>19</sup>. Адміністрація погодилася збільшити розцінки лише на 25%, що привело до дальшого розгортання страйку. У відповідь на спробу дирекції оголосити з 16 серпня локаут заводський комітет заявив, що «завод залишається у стані страйкуючого, а не закритого адміністрацією»<sup>20</sup>. Показово, що саме в ході загострення боротьби за задоволення невідкладних економічних вимог, трудящі Харківського паровозобудівного заводу (ХПЗ) на своїх загальних зборах 16 серпня рішуче засудили скликання контрреволюційної Державної наради в Москві<sup>21</sup>. На перевиборах Харківської Ради, що відбувалися у той же час, на цьому підприємстві з 20 списків найбільше голосів зібрали більшовики і провели до її складу 11 депутатів<sup>22</sup>.

У серпні протягом 22 днів страйк охоплював усіх працюючих на ХПЗ — 7400 чол.<sup>23</sup> В справу втрутився Тимчасовий уряд, віддавши розпорядження міністерству праці уладнати конфлікт. 25 серпня директор заводу оголосив страйкуючим «Умови» відновлення виробництва, схвалені узгоджувальною комісією міністерства праці. Згідно з ними основні розцінки мали залишатися на рівні, що існував на 1 серпня, право дальшого їх збільшення надавалося лише уряду. Питання про задоволення вимог щодо підвищення оплати праці чорноробів знову

Ураде в період підготовки Великої Октябрьської соціалістическої революції; Ибрагимов З. И. О некоторых вопросах рабочего движения в Баку в 1917 г. — В кн.: Рабочий класс и рабочее движение в России в 1917 г. М., 1964, с. 132—133, 166—167.

<sup>17</sup> Гапоненко Л. С. Решающая сила Великого Октября, с. 200—201.

<sup>18</sup> Кондуфор Ю. Ю. Пролетарнат Харькова в предоктябрьские дни. Сентябрь — октябрь 1917 г. Ученые записки Харьковского государственного университета. Харьков, 1957. Т. 88: Труды кафедры истории КПСС, т. 6, с. 210—211.

<sup>19</sup> ЦДВІА СРСР, ф. 369, оп. 9, спр. 40, арк. 430; ЦДАЖР СРСР, ф. 4100, оп. 1, спр. 120, арк. 7, 8.

<sup>20</sup> Южный край (Харьков), 1917, 20 авг.

<sup>21</sup> Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. Март—ноябрь 1917 г.: Сб. док. и материалов. К., 1957, с. 450.

<sup>22</sup> Пролетарий, 1917, 20 авг.

<sup>23</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 4100, оп. 1, спр. 120, арк. 7, 8; ЦДВІА СРСР, ф. 369, оп. 9, спр. 40, арк. 428.

відкладалося, у платні робітникам за час страйку правління відмовляло. Оголошувалися також нові норми виробництва, які, зокрема, передбачали даліше «упорядкування» кількості працюючих, а вірніше — скорочення «зайвої» робочої сили. Причому, обмежену кількість «благонадійших» робітників і службовців планувалося знову прийняти на завод<sup>24</sup>. «Умови» викликали обурення трудящих, особливо ті пункти, в яких йшлося про позбавлення завкому права контролювати найм та звільнення робітників і службовців, заборону проводити мітинги і збори в робочий час, а також платити членам Ради та інших організацій пролетаріату (крім завкомів) за час, витрачений на громадські справи. Наступного дня обговорення цих «Умов» на чотиритисячному робітничому мітингу тривало близько п'яти годин. Вони були визнані неприйнятними. 28 серпня зібрався новий мітинг, а 29 мала відбутися загальнономіська демонстрація харківських робітників з сім'ями, на якій вони збиралися на повний голос заявити про свої політичні та економічні вимоги. Однак у зв'язку з одержанням повідомлення про заколот Корнілова її довелося відкласти<sup>25</sup>. На знак протесту проти дій заколотників робітничі організації зупинили капіталістами підприємств Харкова 31 серпня самостійно відновили роботи на них, спочатку навіть без участі технічного персоналу<sup>26</sup>. Локаут було зірвано.

Проте підприємці, не відмовившись від його застосування у боротьбі з страйкарями, на початку вересня 1917 р. оголосили про закриття крім ХПЗ й заводів Загальної електричної компанії («ВЭК»), «Герлях і Пульст», Шиманського. Заводські комітети цих підприємств, щоб запобігти викиненню на вулицю понад 15 тис. робітників<sup>27</sup>, одними з перших на Україні перейшли до робітничого управління. 7 вересня завдяки спільним зусиллям страйкому, завкому, контрольної комісії «самочинно» було відновлено діяльність паровозобудівного заводу<sup>28</sup>.

Вперте небажання підприємців Харкова задовольнити вимоги страйкуючих привело до дальшого загострення боротьби. За ініціативою більшовицького осередку і завкому ХПЗ робітники 19 вересня остаточно відхилили серпневі «Умови» відновлення робіт. На ряді заводів відбулися арешти адміністрації (18 вересня — на «ВЭК», 19 — на заводі «Герлях і Пульст»). Заарештованих тримали під пильною охороною червоногвардійців і звільняли лише за рішеннями завкомів. 19 вересня ревком міста ухвалив більшовицьку резолюцію, у якій, зокрема, висувалася ультимативна вимога ввести в триденний термін нові розцінки оплати чорноробів. Якщо цього не станеться, то, зазначалося у цьому документі, будуть вжиті найрішучіші заходи, «аж до арешту всього союзу фабрикантів і заводчиків, якщо в цьому буде потреба»<sup>29</sup>. На прийняття такого рішення, безумовно, вплинула демонстрація робітників і солдатів Харкова 14 вересня, в ході якої, як повідомлялося 16 вересня у газеті «Известия Юга», голосно пролунали вимоги передачі влади Радам.

У свою чергу підприємці направили 20 вересня Тимчасовому урядові телеграму із загрозою закрити усі заводи Півдня Росії, якщо не будуть заборонені робітничий контроль та арешти адміністрації<sup>30</sup>. Уряд, йдучи їм назустріч, 22 вересня санкціонував локаут. Проте, завдяки моральній і матеріальній підтримці робітників Харкова їх

<sup>24</sup> ЦДА СРСР, ф. 32, оп. 1, спр. 1894, арк. 22—23; ЦДВІА СРСР, ф. 369, оп. 9, спр. 40, арк. 434—435 та ін.

<sup>25</sup> ЦДВІА СРСР, ф. 369, оп. 9, спр. 40, арк. 426.

<sup>26</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 4100, оп. 1, спр. 120, арк. 31.

<sup>27</sup> Український історико-географічний збірник, вип. 2, с. 169—170.

<sup>28</sup> Лисницький А. Н., Лоза Г. А., Сихарулідзе В. Г. Во главе металлостов Харькова. — В кн.: Харьков в 1917 году: Воспоминания участников Великой Октябрьской социалистической революции. Харьков, 1957. с. 30.

<sup>29</sup> Кондуфор Ю. Ю. Назв. праця, с. 213—214.

<sup>30</sup> ЦДВІА СРСР, ф. 369, оп. 14, спр. 14, арк. 261.

братами по класу з Луганська, Маріуполя та інших міст України, а також металістами Царицина, плани контрреволюції зазнали краху<sup>31</sup>. В ході страйків, що набирали значного розмаху, дедалі частіше на перший план поступово висувалися політичні лозунги. Навіть задоволення адміністрацією основних економічних вимог робітників на ряді підприємств не привело до послаблення революційного руху. Яскравий приклад самовідданої боротьби за пролетарську справу продемонстрували, зокрема, робітники Харкова. Страйк чорноробів, що тривав майже п'ять місяців, закінчився у жовтні 1917 р. підписанням угоди з адміністрацією, згідно з якою з 1 вересня запроваджувалися нові тарифи: 5 крб. на день для чоловіків, 3 крб. 50 коп.— для жінок (замість 6 і 4 крб., як того домагалися страйкуючі). Проте результати боротьби виявилися менш вагомими через невпинне зростання дорожнечі<sup>32</sup>. Становище трудящих Харкова і далі залишалося дуже скрутним.

У вересні — жовтні 1917 р. на Україні, як і в головних революційних центрах країни, страйковий рух дедалі відчутніше набував якісно нових рис. Характерною ознакою для періоду назрівання революційної ситуації стали загальні страйки, що охоплювали робітників цілих галузей, міст, районів. До числа найбільших в країні належав і вересневий страйк у Києві. Його ініціатором виступила профспілка металістів. Об'єднана нарада президії виконкому Ради робітничих депутатів, Центрального бюро профспілок і Центральної ради фабзавкомів виробила 16 вересня план загального страйку. Наступного дня його обговорила термінова конференція фабзавкомів за участю представників усіх профспілок Києва. Значна більшість делегатів підтримала думку більшовиків про несвоечасність оголошення страйку, який міг стати приводом до масового локауту. Разом з тим, у резолюції конференції фабзавкомів висувалися вимоги встановлення робітничого контролю і ставилося питання про необхідність негайної передачі влади до рук пролетаріату і біднішого селянства<sup>33</sup>.

Проте за рішенням профспілки металістів, всупереч позиції більшовиків, трудящі 16 металообробних і машинобудівних підприємств міста 18 вересня припинили роботу. Прагнучи надати виступові організованості, більшовицьке керівництво ЦБПС, ЦР ФЗК і бюро виконкому спілки металістів вирішило очолити його й делегувало своїх представників до центрального страйкового комітету. Останній від імені робітників заводів, що першими припинили роботу, 20 вересня звернувся до всіх трудящих Києва із закликом підтримати металістів й відрахувати до страйкового фонду 10% заробітної плати. До виступу поступово приєднувалися нові підприємства, і страйк перетворився на загальноміський, охопивши близько 50 тис. робітників різних галузей<sup>34</sup>.

Для розв'язання конфлікту до міста прибули представники міністерства праці. 24 вересня почала працювати узгоджувальна комісія. Того ж дня про підтримку страйку металістів, який розпочався на знак протесту проти затягування капіталістами підписання колективного договору, заявили загальні збори Ради робітничих депутатів Києва<sup>35</sup>. Опір підприємців було зламано. 25 вересня вони підписали колективний договір з металістами, а через три дні вдалося домогтися і підпи-

<sup>31</sup> Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции: Сб. док. и материалов. Февраль 1917 — апрель 1918 гг. Харьков, 1957, с. 163—164, 183, 188, 196 та ін., Донецкий пролетарий, 1917, 5 сент.

<sup>32</sup> Фрейдлин Б. М. Очерки истории рабочего движения в России в 1917 г. М., 1967, с. 219.

<sup>33</sup> 1917-й год на Киевщине: Хроника событий. К., 1928, с. 244—247, 512—513.

<sup>34</sup> Там же, с. 248—254, 257; ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 6, спр. 18, арк. 61, 104, 214; ЦДВІА СРСР, ф. 504, оп. 32, спр. 606, арк. 346; Киевский печатник, 1917, № 1 та ін.

<sup>35</sup> Борьба за власть Советов на Киевщине, с. 316.

сання загальноміського колективного договору між ЦБПС міста і товариством заводчиків і фабрикантів. Поряд із задоволенням суто економічних вимог, у цих документах визнавалося право робітничих організацій на здійснення робітничого контролю.

Наприкінці вересня 1917 р. на Україні відбувся ряд значних подій, пов'язаних із загальноросійським залізничним страйком. Боротьба залізничників, що розпочалася ще з весни 1917 р., значно активізувалася після липневих подій. Харківський губернський комісар 12 липня навіть просив Тимчасовий уряд надати йому право викликати з Чугуєва, Полтави, Єлисаветграда, Новочеркаська юнкерів для «підтримання порядку на залізницях Харківського вузла, в Донецькому та Криворізькому басейнах»<sup>36</sup>. Нову хвилю обурення трудящих викликало небажання буржуазного уряду задовольнити навіть дуже помірковані нові економічні вимоги, вироблені в середині липня на Всеросійському установчому з'їзді залізничників у Москві. Чашу терпіння працівників залізничного транспорту виповнило наполягання генерала Корнілова на мілітаризації залізниць, запровадженні надзвичайного становища і ліквідації на них робітничих комітетів<sup>37</sup>.

Тим часом Всеросійський виконавчий комітет залізничної спілки (Вікжель), що займав угодовські позиції, погодився з пропозиціями різних урядових комісій про чергове зниження мінімуму заробітної плати залізничників і всіляко відтягував початок їх загальноросійського страйку. Лише під тиском пролетарської частини працівників залізниць Вікжель змушений був признати його початок в ніч з 23 на 24 вересня 1917 р. Залізничників підтримала більшовицька партія. Так, фракція більшовиків Петроградської думи 22 вересня запропонувала будь-що домогтися від Тимчасового уряду задоволення вимог залізничників. 24 вересня орган ЦК РСДРП(б) «Робочий путь» писав, що «партія робітничого класу в момент конфлікту залізничної корпорації з буржуазною державою на їхньому боці». В статті «Криза назріла» В. І. Ленін відніс вересневий виступ залізничників до симптомів загальнонаціональної кризи, які «...мають не тільки симптоматичне, а й дуже реальне значення...»<sup>38</sup>

Після оголошення Вікжелем дати початку страйку залізничники України підтримали це рішення і приступили до повсюдного утворення страйкомів. Рух мас очолили більшовики, які роз'яснювали трудящим законність вимог страйкарів і домагалися того, щоб навіть в умовах страйку в зв'язку з тяжким становищем в країні забезпечувався рух продовольчих, військових і санітарних ешелонів. Це позбавляло ворогів революції можливості звинувачувати залізничників у загостренні економічної катастрофи.

В авангарді боротьби цього великого загону трудящих йшли трудівники Катерининської залізниці. Функції страйкому на ній виконував шляховий виконком спілки залізничників. Для реалізації виробленого ще 15 вересня під керівництвом більшовиків плану страйку фракція РСДРП(б) виконкому направила на лінії більшовиків-робітників вагонних майстерень. У Катеринославі розгорнулася агітація за організацію підтримки залізничників з боку робітників підприємств усіх інших галузей<sup>39</sup>. 20 вересня про готовність взяти участь у страйку висловилися делегати V з'їзду профспілки залізничників дороги<sup>40</sup>. Робітники Катерининської залізниці продовжували боротьбу і після оголошення Вікжелем рішення про припинення страйку з 27 вересня.

<sup>36</sup> ЦДА СРСР, ф. 366, оп. 1, спр. 92, арк. 9.

<sup>37</sup> Таняев А. Очерки движения железнодорожников в революции 1917 г. Февраль — октябрь. М. — Л., 1925, с. 82, 84—86, 91.

<sup>38</sup> Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 34, с. 264.

<sup>39</sup> Октябрь в Екатеринославе: Сб. док. и материалов. Днепропетровск, 1957, с. 162.

<sup>40</sup> ЦДА СРСР, ф. 273, оп. 1, спр. 4393, арк. 81—82.

Активну участь у загальноросійському виступі працівників залізниць, що супроводжувався припиненням руху поїздів дальнього слідування та діяльності майстерень і депо, взяли трудящі Харківського, Одеського, Полтавського, Миколаївського та ряду інших великих залізничних вузлів. Під час цього збройні загопи робітників забезпечували охорону майстерень та ліній, вживалися заходи щодо продовження робіт по ремонту паровозів та вагонів, до особливого розпорядження тривав рух поїздів, що перевозили робітників і паливо<sup>41</sup>.

Більшість дослідників схиляється до того, що в цілому по Росії залізничний страйк охопив 44 (з 51) залізниці і понад 600 тис. працюючих на них<sup>42</sup>. Разом з тим деякі автори наводять інші дані. Наприклад, А. М. Лисецький вважає, що загальноросійський вересневий виступ охопив 49 залізниць (з 62) і 850 тис. чол.<sup>43</sup> Щодо кількості страйкуючих залізничників на Україні він же і Ю. М. Бадіян твердять про 200 тис. чол.<sup>44</sup> На наш погляд, дані архівних та друкованих джерел дають підстави говорити про фактичну участь у виступі лише близько 70 тис. чол.<sup>45</sup> Адже частина залізниць України належала до категорії прифронтових і на них страйк не поширювався. Крім того, на Південно-Західній магістралі на перешкоді повсюдного проведення страйку став угодівський Головний шляховий комітет спілки залізничників. Не можна не зважати й на те, що великої шкоди у розгортанні страйку завдали підступні дії Вікжеля, який вже 25 вересня розіслав «пояснення» страйкомам, закликаючи їх до поміркованості у висуненні вимог. Політика Вікжеля відштовхнула від нього значну частину залізничників.

У жовтні 1917 р. В. І. Ленін в «Листі до товаришів», аналізуючи процеси, які відбувалися в житті залізничної спілки, писав, що вони характеризуються «...виділенням пролетарських елементів маси від дрібнобуржуазних і буржуазних верхів...», і підкреслював, що тепер маси залізничників могла задовольнити «...тільки перемога пролетарського і селянського повстання...»<sup>46-47</sup> Дослідження цього питання багатьма істориками показало, що ідея загальноросійського залізничного страйку зустріла повсюдне схвалення, скрізь розгорнулося утворення страйкомів, широка кампанія солідарності серед робітників інших галузей. Велике значення мало те, що страйкарі настійно висували вимоги про необхідність переходу «...на шлях рішучої організованої боротьби за ідеали революції, за мир, за хліб і свободу, за владу робітників, солдатів і найбідніших селян»<sup>48</sup>, — як зазначалося у випущеній в дні залізничного страйку відозві катеринославських більшовиків.

Рух залізничників, який виник на економічному ґрунті, в процесі переростання у загальноросійський набув виразного політичного спрямування.

<sup>41</sup> Хроніка революційних подій в Одесі: Період боротьби за встановлення Радянської влади. Лютий 1917 р. — січень 1918 р. Одеса, 1958, с. 102—103; Козюра С. Л. В Полтавській Раді. — В кн.: Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні: 36 спогадів. К., 1957, с. 460; Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов, 1917, 26 сент.; ЦДАЖР СРСР, ф. 6935, оп. 1, спр. 8, арк. 162 та ін.

<sup>42</sup> Див.: История СССР. В 12-ти томах. М., 1967. Т. 7, с. 109—110; назв. праці Гапоненка Л. С., Трукана Г. А., Фрейдліна Б. М. Всеобщая стачка железнодорожников в 1917 г. — В кн.: Рабочий класс и рабочее движение в России в 1917 г. та ін.

<sup>43</sup> Лисецький А. М. Большевики во главе массовых стачек. Март — октябрь 1917 г. Кишинев, 1974, с. 125—126.

<sup>44</sup> Лисецький А. М., Бадіян Ю. М. Участь залізничників України у Всеросійському залізничному страйку. Вересень 1917 р. — УІЖ, 1959, № 4, с. 37. До речі, цифра ця збігається з даними про загальну кількість залізничників України в 1917 р., яка є найбільш поширеною в літературі (див., зокрема: Рубач М. А. Пролетаріат України напередодні соціалістичної революції. — УІЖ, 1963, № 5, с. 37).

<sup>45</sup> Історія Української РСР. К., 1977. Т. 5, с. 144.

<sup>46-47</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 34, с. 389.

<sup>48</sup> Большевиетские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. Март — ноябрь 1917 г., с. 526—527.

Після припинення страйку Тимчасовий уряд ухилявся від проведення в життя навіть тих мізерних поступок, на які він начебто погоджувався раніше. Незадоволені результатами боротьби продовжували страйкувати трудящі Московсько-Віндаво-Рибінської, Самаро-Златоустівської, а на Україні — Катерининської залізниць. Учасники багатотисячного мітингу працівників Харківського вузла в середині жовтня за пропозицією більшовиків порушили питання про скликання на 20 жовтня II Всеросійського з'їзду спілки залізничників. Вони підтвердили також висунуті ними ще напередодні вересневого виступу вимоги: «Геть Тимчасовий уряд!», «Вся влада Радам!», «Земля тим, хто на ній працює!», негайні переговори про мир, запровадження широкого робітничого контролю<sup>49</sup>.

Знаменними подіями, що сприяли дальшому розгортанню революційного робітничого руху на Україні в переддень Жовтня, стали масові виступи шахтарів і металістів Донбасу восени 1917 р. Одним з них був страйк майже 14-тисячного колективу робітників металургійного заводу Новоросійського товариства у Юзівці, який розпочався наприкінці вересня. Він був викликаний відмовою адміністрації запровадити 8-годинний робочий день, збільшити заробітну плату, а також її спробами, спираючись на серпневі циркуляри Тимчасового уряду, урізати права робітничих організацій<sup>50</sup>. Протягом попередніх місяців угодовцям, що очолювали завком, вдалося при підтримці досить значного на підприємстві прошарку «робітничої аристократії» зберігати відчутний вплив серед трудящих і таким чином гальмувати розвиток революційного руху. Разом з тим на сусідніх рудниках і шахтах під керівництвом більшовицьких робітничих організацій він досяг значного розмаху. Меншовики і есери були безсилі перешкодити творчому революціоністському впливові цього фактору на трудящих Юзівки.

Не дивлячись на загрозу локауту, робітники заводу дедалі більше наполягали на задоволенні своїх вимог. При цьому найактивніше виступали низові ланки робітничих організацій — цехкоми, в яких визначальним був вплив більшовиків. Всупереч позиції угодовців з головного завкому цехи один за одним приймали рішення перейти з 1 жовтня на 8-годинний робочий день, за умов збереження існуючого рівня заробітної плати або запровадження нових норм, вироблених заводським комітетом. В разі протидії адміністрації передбачалося встановлювати робітничий контроль, аж до переходу підприємства до рук трудящих<sup>51</sup>. Страйкуючих рішуче підтримували гірники шахти «Центральна». 1 жовтня працівники ряду цехів явочним порядком перейшли на 8-годинний робочий день<sup>52</sup>. І хоч через певну відособленість окремих цехів і нерішучість дій угодовського головного завкому 3 жовтня страйк був частково припинений, боротьба досягла такої напруги, що комісар міністерства праці вимушений був поставити перед адміністрацією питання про відкладення оголошеного нею локауту до прибуття на завод міністра праці.

Більшовики Донбасу, розуміючи неефективність локальних виступів в умовах назрівання революційної ситуації, коли треба було збирати сили для головного удару по контрреволюційному уряду, закликали робітників до проведення загальнодонецького політичного страйку. Цей заклик зустрів підтримку трудящих. На мітингах і зборах, конференціях і з'їздах вони повсюдно заявляли про свою готовність взяти у ньому активну участь. В цей же час успішно розгорталася кампанія по обранню делегатів на II Всеросійський з'їзд Рад, який мав відбутися наприкінці жовтня у Петрограді. Проте стримувати виступи окремих

<sup>49</sup> Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции, с. 211—212.

<sup>50</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 472, оп. 1, спр. 23, арк. 114.

<sup>51</sup> Там же, арк. 128—148; ЦДІА СРСР, ф. 37, оп. 58, спр. 870, арк. 198, 206.

<sup>52</sup> ЦДВІА СРСР, ф. 369, оп. 16, спр. 640, арк. 23.

робітничих колективів ставало дедалі важче. Про можливість передчасного спалаху страйків, зокрема у Макіївському, Горлівському, Проківському районах, ще 6 жовтня попереджав на Донецько-Криворізькому обласному з'їзді Рад більшовик Д. Мельников<sup>53</sup>.

І дійсно, 10 жовтня почався загальний політичний виступ майже 8,6 тис. робітників макіївських заводів і рудників товариства «Уніон»<sup>54</sup>. Керовані більшовиками страйкарі конфіскували зброю, здійснювали обшуки у представників адміністрації, частину з них піддали домашньому арешту. Робітникам вдалося оволодіти місцевим телеграфом. Наступного дня завод відновив роботу, але 12 жовтня на ньому знову зупинилося кілька цехів. Остаточо підприємство стало до ряду діючих лише 24 жовтня 1917 р.<sup>55</sup>

Загалом у жовтні 1917 р. страйковий рух охопив близько 70 тис. гірників і металургів Донбасу. Про політичний характер багатьох виступів свідчив той факт, що робітники майже не висували економічних вимог<sup>56</sup>.

Для забезпечення єдності дій і вироблення чіткого плану боротьби з контрреволюцією більшовики Донбасу широко використовували з'їзди і конференції Рад, фабзавкомів та рудкомів, провідних профспілок, насамперед — металістів і гірників. Величезну роль у підготовці мас до соціалістичної революції відіграв скликаний ними 21 жовтня 1917 р. у Харкові екстрений з'їзд Рад робітничих депутатів, профспілок, фабзавкомів, рудкомів та інших робітничих організацій Донбасу. На ньому було обрано Центральний страйковий комітет для керівництва загальнодонецьким страйком, що планувався як засіб мобілізації революційних сил на збройне повстання за владу Рад. З 14 членів цього комітету 10 були більшовиками. Резолюції з'їзду зустріли гарячу підтримку серед широких мас трудящих. На бік революційного пролетаріату у ряді міст Донбасу перейшли військові гарнізони<sup>57</sup>.

Тим часом у деяких місцевостях Донбасу в результаті успішних перевиборів Рад та їх більшовизації влада на місцях перейшла до рук трудящих ще до відкриття II Всеросійського з'їзду Рад. З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції і поваленням контрреволюційного Тимчасового уряду, проти антинародної політики якого мало спрямуватися вістря загальнодонецького страйку, пролетарі перейшли до вищої форми боротьби — встановлення влади Рад, яке на переважній частині території Донбасу відбулося мирним шляхом. Вищесказане дає підстави піддати сумніву твердження ряду дослідників про 280 тис. учасників загальнодонецького страйку, тобто про участь у ньому усіх гірників району. Ця точка зору вже піддавалася критиці в історіографічних розробках з історії робітничого класу і робітничого руху на Україні<sup>58</sup>.

У вересні—жовтні 1917 р. страйковий рух охоплював все нові загони пролетаріату Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси, Херсона, Полтави, Вінниці та інших міст України.

Боротьба промислового пролетаріату України — одного з загонів багатонаціонального робітничого класу Росії в переддень Жовтня на-

<sup>53</sup> Голос рабочего, 1917, 14 окт.

<sup>54</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 6, спр. 422, арк. 231; ЦДВІА СРСР, ф. 369, оп. 9, спр. 106, арк. 2.

<sup>55</sup> Там же, спр. 105, арк. 2, 5; ЦДІА СРСР, ф. 37, оп. 75, спр. 788, арк. 88, 104; спр. 792, арк. 110.

<sup>56</sup> Історія Української РСР, т. 5, с. 145; ЦДІА СРСР, ф. 37, оп. 75, спр. 792, арк. 111.

<sup>57</sup> Гончаренко М. Г. Назрівання революційної кризи в Донбасі напередодні Жовтневого збройного повстання. — Наукові праці з історії КПРС. К., 1967. Вип. 19, с. 63.

<sup>58</sup> Див.: Гамрецький Ю. М. Советская историография о рабочем классе и рабочем движении на Украине. — В кн.: Рабочий класс и рабочее движение в России в 1917 г.; Гриценко А. П. Рабочий класс Украины в 1917 г.: К историографии вопроса — В кн.: Вопросы историографии рабочего класса СССР. М., 1970.

брала широкого розмаху і свідчила про його готовність до вирішальних битв за встановлення диктатури пролетаріату. Виступам трудящих, які проходили в умовах наростання загальнонаціональної кризи, були властиві усі характерні риси масового страйку революційного періоду, про які В. І. Ленін писав, що вони мають свою об'єктивну логіку: «Такого страйку не можна викликати штучно, але його не можна і спинити, коли він почав охоплювати сотні і сотні тисяч»<sup>59</sup>. Для них, як вважають радянські дослідники, були характерними постійний зв'язок і взаємодія під час їх проведення економічних і політичних вимог, які відбивали в цілому об'єктивні потреби усієї країни і тому зустрічали співчуття величезної більшості населення, тобто мали загальнонародний характер. Завдяки цьому масовий страйк ставав одним із засобів здійснення гегемонії пролетаріату, сприяв піднесенню революційного руху в інших верствах населення і, насамперед, серед селян і солдатів. І, нарешті, цілком очевидним є й зв'язок цієї форми революційної боротьби робітничого класу із збройним повстанням як в плані його підготовки, так і в розумінні безпосереднього переходу від страйку до повстання<sup>60</sup>.

Робітники України, висуваючи і захищаючи в ході масових революційних страйків осінь 1917 р. більшовицькі лозунги передачі влади Радам, землі — селянам, забезпечення миру і свободи народам, завойовували на сторону соціалістичної революції широкі маси, сприяли розгортанню революційного руху серед селян і в армії. Вони робили пролетарські лозунги здобутком усіх трудящих, допомагали останнім усвідомити необхідність збройного повстання для повалення Тимчасового уряду і встановлення влади Рад.

В переддень Жовтня в ході масових страйків, як правило, висувалися вимоги встановлення робітничого контролю. Причому, увага концентрувалася на умовах, за яких можливе його успішне здійснення, а саме — про необхідність передачі влади Радам. За виразом В. І. Леніна, більшовики завжди ставили лозунг про робітничий контроль «...поряд з диктатурою пролетаріату, завжди *слідом* за нею...»<sup>61</sup>.

Масове розгортання революційної боротьби робітничого класу у вересні—жовтні було яскравим виявом революційної ситуації, що склалася в країні.

Робітничий клас України, високо піднявши прапор революційної боротьби в переддень Жовтня, вніс гідний вклад у справу перемоги соціалістичної революції як у нашій республіці, так і в цілому в країні.

А. П. Гриценко

#### РАБОЧИЙ КЛАС УКРАЇНИ В МАССОВОМ СТАЧЕЧНОМ ДВИЖЕННІ В КАНУН ОКТЯБРЯ

##### Резюме

В статье рассматривается вопрос о разворачивании на Украине массового рабочего движения в канун Октября, которое явилось ярчайшим проявлением назревавшего в России общенационального кризиса. Автор вносит ряд дополнений и уточнений в освещение хода, характера, результатов и значения в борьбе за власть Советов крупнейших выступлений пролетариата Харькова, Киева, Донбасса, железнодорожников Украины, которые были органической частью общероссийского рабочего движения и приобрели черты массовых стачек революционного периода.

<sup>59</sup> Ленін В. І. Розвиток революційного страйку і вуличних демонстрацій. — Повне збір. творів, т. 22, с. 273.

<sup>60</sup> Иванова Н. А. Некоторые вопросы развития стачечной борьбы в России в 1895—1914 гг.: По работам В. И. Ленина. — В кн.: Рабочий класс и рабочее движение в России в 1816—1917. М., 1966, с. 225—228.

<sup>61</sup> Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу? — Повне збір. творів, т. 34, с. 291.

І. В. ХМІЛЬ (Київ)

## ОРГАНІЗАЦІЇ СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ У ПЕРІОД ПІДГОТОВКИ І ПРОВЕДЕННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У комплексі проблем, пов'язаних з історією Великого Жовтня, чільне місце займає питання участі широких селянських мас у революційному русі. Зважаючи на те, що селянство становило основну масу населення країни (75—80% в усій Росії та 80—85% на Україні), В. І. Ленін вважав одним з першочергових завдань пролетарської партії завоювання селянства на бік робітничого класу. «Залежно від того,— наголошував він,— чи вдасться міському пролетаріатові повести за собою сільський пролетаріат і приєднати до нього масу напівпролетарів села...,— залежно від цього визначиться доля і результат російської революції...»<sup>1</sup>. Тому більшовицька партія, В. І. Ленін надавали великого значення організації трудящого селянства, становленню і зміцненню його союзу з робітничим класом. Селянську «...масу,— писав Володимир Ілліч у березні 1917 р.,— ми повинні тепер, користуючись відносною свободою нового ладу і Радами робітничих депутатів, старатися *просвітити й організувати* перш за все і більш за все»<sup>2</sup>.

Це завдання ускладнювалося тим, що на час перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції більшовицькі організації, робітничий клас країни були значно ослаблені. Кращі представники партії, найбільш передові, ідейно загартовані робітники перебували на фронтах першої світової війни, на каторзі та в еміграції. Поповнення лав пролетаріату за рахунок дрібнобуржуазних елементів, вихідців із села посилювало вплив у його середовищі дрібнобуржуазних і буржуазних, у тому числі націоналістичних, партій, що, в свою чергу, породжувало в частини робітників «довірливо-несвідоме ставлення до капіталістів, найгірших ворогів миру і соціалізму...»<sup>3</sup>.

Поширення впливу дрібнобуржуазних партій меншовиків та есерів у перші місяці після Лютневої революції на певну частину робітничого класу й селянства В. І. Ленін пояснював, з одного боку, відносною нечисленністю пролетаріату в Росії, його недостатньою свідомістю та організованістю, а з другого,— тим, що в результаті перемоги буржуазно-демократичної революції до політичного життя потяглися десятки і десятки мільйонів людей. «Гігантська дрібнобуржуазна хвиля,— писав Володимир Ілліч,— захлеснула все, подавила свідомий пролетаріат не тільки своєю чисельністю, але й ідейно, тобто заразила, захопила дуже широкі кола робітників дрібнобуржуазними поглядами на політику»<sup>4</sup>.

Велику ідеологічну плутанину в середовище селян вносила партія есерів, яка, використовуючи їх темноту і безграмотність, політичну нерозвиненість та відсталість, необізнаність з програмами різних партій, намагалася ідейно вплинути на селянство, підривала і розпорошувала його сили в революційній боротьбі.

Тому перед більшовицькими організаціями постало важливе зав-

<sup>1</sup> Ленін В. І. Резолюція в аграрному питанні: Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б), 24—29 квіт. (7—12 трав.) 1917 р.—Повне зібр. творів, т. 31, с. 408.

<sup>2</sup> Ленін В. І. Листи з далека.— Там же, с. 21.

<sup>3</sup> Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції: (Проект платформи пролетарської партії).— Там же, с. 152.

<sup>4</sup> Там же, с. 151—152.

дання, не припиняючи роботи в містах, у гущі робітничих мас, посилюючи свій вплив і в селі, сприяти організації селянства. «Ради селянських депутатів, Ради сільськогосподарських робітників,— наголошував В. І. Ленін, ось одне з найсерйозніших завдань. Наші прагнення полягають тимуть при цьому не тільки в тому, щоб сільськогосподарські робітники виділили свої окремі Ради, але й щоб неміщі і бідніші селяни організовувались окремо від заможних селян»<sup>5</sup>.

У селах України 1917 р. внаслідок впливу багатьох партій у ході ліквідації царських органів влади виникло чимало форм селянських організацій — сільські та волосні виконавчі комітети, повітові й волосні земельні комітети<sup>6</sup>, Ради селянських депутатів, «крестьянские союзы»<sup>\*</sup> і селянські спілки.

Ще в роки першої російської революції В. І. Ленін висунув ідею створення революційних селянських комітетів, покликаних очолити боротьбу за організоване захоплення поміщицьких земель та здійснення перетворень в аграрних відносинах. Виходячи з цього, центральний орган партії більшовиків — газета «Правда» у березні 1917 р. вказувала на необхідність замінити стару владу на селі, створивши замість неї революційні земельні комітети, які спільно з повітовими та губернськими Радами повинні були конфіскувати поміщицькі землі й розподілити їх між селянами<sup>7</sup>. Рух за створення таких органів став навесні 1917 р. лозунгом революційної боротьби на селі.

На Україні цей рух розпочався в березні і набрав значного поширення у квітні. В той час були створені такі волосні виконавчі комітети, як Горностаївський Радомишльського повіту, Кошеватський, Кашперівський, Кривецький та Животівський Таращанського повіту (Київська губернія); Іскоростенський та Левківський Житомирського повіту (Волинська губернія); Антипівський Золотоніського повіту (Полтавська губернія); Бразький Кам'янецького повіту (Подільська губернія) та ін.<sup>8</sup> Виконуючи волю селян, комітети роззброювали жандармів та поліцейських і формували міліцію. Так, за вимогою більшості населення Маріупольський повітовий громадський виконавчий комітет на своєму засіданні, що відбулося 8 і 9 березня, постановив роззброїти і заарештувати жандармських вищих і нижчих чинів як таких, що загрожують новому державному ладу. Мачухське сільськогосподарське товариство (Полтавська губернія) визнало за необхідне не тільки усунути від обов'язків усіх поліцейських повіту, а й відправити їх на фронт<sup>9</sup>.

Однак внаслідок майже поголовної неписьменності й неорганізованості селянства, керівниками сільських та волосних виконавчих комітетів, що обиралися на сходах усім населенням, нерідко ставали представники буржуазних і дрібнобуржуазних партій, націоналістично настроєні вчителі, попи, куркулі й навіть поміщики. Очолювані ними комітети перебували під постійним контролем і опікою повітових та губернських комісарів, призначених Тимчасовим урядом, слухняно виконували їхню волю. Наприклад, катеринославським губернським комісаром став ви-

<sup>5</sup> Ленін В. І. Листи з далека. — Там же, с. 21.

<sup>6</sup> Питання про утворення й діяльність земельних комітетів на Україні широко досліджено українським радянським істориком Ж. П. Тимченко. За її підрахунками, на Україні в 1917 р. було організовано всі повітові (94) і понад 1,5 тис. волосних земельних комітетів. — Див.: У боротьбі за Жовтень. К., 1981, с. 70.

<sup>\*</sup> На відміну від українських селянських спілок організації Всеросійської селянської спілки ми будемо називати «крестьянские союзы».

<sup>7</sup> Правда, 1917, 11, 19 марта.

<sup>8</sup> Київський обласний державний архів, ф. 1716, оп. 1, спр. 44, арк. 4; спр. 49, арк. 22, 28, 35, 48; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 57, оп. 1, спр. 164, арк. 7; Боротьба трудящихся Волини за власть Советов (март 1917 — декабрь 1920 гг.): Сб. документов и материалов. Житомир, 1957, с. 20; Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине: Сб. документов и материалов. К., 1955, с. 276; Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 — лютий 1918 рр.): Документи і матеріали. Хмельницький, 1957, с. 41.

<sup>9</sup> ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 57, оп. 1, спр. 164, арк. 2; Полтавський день, 1917, 14 марта.

ходець із заможних кіл Гесберг, а повітовим — реакціонер Бродницький; вовчанським повіткомісаром було призначено затягого чорносотенця і великого землевласника Колокольцева, а лебединським — поміщика Сбитнева<sup>10</sup>. Буржуазно-поміщицькі урядовці всіляко гальмували революційний селянський рух, захищали інтереси панівних класів.

У більшості ж сіл, що знаходилися поблизу великих пролетарських центрів, де серед селянства відчувався значний вплив по-більшовицькому настроєних робітників та солдатів і де воно було більш згуртованим і свідомим, до виконавчих комітетів обиралися селяни-бідняки, солдати-фронтвики та представники робітничого класу. Такі комітети ставали справді революційними органами влади і очолювали боротьбу селянства за землю. Так, Муратовський волосний комітет Старобільського повіту Харківської губернії 4—5 квітня 1917 р. ухвалив вилучити у поміщиків зброю, продавати запаси зерна за цінами, встановленими самими селянами, значно знизити орендну плату, заборонити лісопромисловцям вирубувати ліси, конфіскувати поміщицькі землі й передати їх селянству<sup>11</sup>. З ініціативи сільського виконкому жителі с. Нові Петрівці Київського повіту 27 квітня прийняли рішення про відчуження на їх користь землі й будівель Межигірського монастиря<sup>12</sup>.

Після повалення царизму Україна за прикладом Росії вкривається мережею селянських організацій. Крім земельних комітетів, тут почали створюватися також «крестьянские союзы», селянські спілки та Ради селянських депутатів. Уперше «Крестьянский союз» виник ще під час революції 1905—1907 рр. «Це була,— писав В. І. Ленін,— дійсно народна, масова організація, яка поділяла, звичайно, ряд селянських забобонів, піддавалася дрібнобуржуазним ілюзіям селянина (як піддаються їм і наші соціалісти-революціонери), але безумовно «грунтова», реальна організація мас, безумовно революційна в своїй основі, здатна застосовувати дійсно революційні методи боротьби, яка не звужувала, а розширяла розмах політичної творчості селянства, висувала на сцену самих селян з їх ненавистю до чиновників і поміщиків...»<sup>13</sup>.

Аграрна програма «союзу» вимагала скасування приватної власності на землю, передачі селянам без викупу монастирських, церковних, удільних, кабінетських і державних земель. «Крестьянский союз», перебуваючи під впливом есерів і лібералів, проявляв дрібнобуржуазну половинчатість, хитання і нерішучість. Зокрема, вимагаючи ліквідації поміщицької власності на землю, він погоджувався на часткову винагороду поміщиків. Уже з перших днів своєї діяльності «союз» та його місцеві організації зазнали поліцейських репресій і переслідувань, а під час столипінської реакції припинили своє існування.

Пам'ятаючи про велику популярність «крестьянских союзов» серед широких селянських мас, дрібнобуржуазні партії — трудовики (народні соціалісти) і особливо російські есери — відразу ж після перемоги Лютневої революції активно взялися за їх відродження. Звичайно, захист інтересів трудяшого селянства зовсім не входив у наміри лідерів цих партій. Навпаки, вони хотіли створити таку організацію, яка б стримувала його від революційних виступів.

На початку березня 1917 р. було оформлено головний комітет Всеросійського «Крестьянского союза». Його члени звернулися до голови Тимчасового уряду Львова з проською дати згоду на проведення з'їзду цієї організації, а 12 березня опублікували відозву до селянства

<sup>10</sup> Одеський обласний державний архів, ф. 3829, оп. 1, спр. 111, арк. 22; Історія селянства Української РСР в 2-х т. К., 1967. Т. 1, с. 545; Харьков в 1917 году: Воспоминания активных участников Великой Октябрьской социалистической революции. Харьков, 1957, с. 66.

<sup>11</sup> Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. К., 1957. Т. 1, с. 268.

<sup>12</sup> Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г. — февраль 1918 г.): Сб. документов и материалов. К., 1957, с. 96.

<sup>13</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 12, с. 311.

із закликом створювати на місцях її волосні, повітові та губернські відділення. В ній викладалася й програма «союзу»: цілковита підтримка Тимчасового уряду, продовження війни до переможного кінця, відкладення будь-якого розв'язання земельного питання до Всеросійських Установчих зборів і недопущення до того часу ніяких «самоуправств та посягань на чужу власність»<sup>14</sup>. Організації «Крестьянского союза», що почали складатися на основі такої програми наприкінці березня, жодною мірою не відбивали інтересів трудящого селянства, пленталися у хвості дрібнобуржуазних партій і не завоювали популярності в масах.

Однак в окремих місцевостях, де близько 25% сільського населення становило куркульство і ще значним впливом користувалися російські есери (Катеринославська, Таврійська губернії), вони спочатку переважали над іншими формами селянських об'єднань. Найбільшого поширення ці організації набули на Катеринославщині. Створений 25 березня 1917 р. губернський комітет «Крестьянского союза» прийняв рішення про негайне створення аналогічних комітетів на місцях. На серпень 1917 р. їх загалом налічувалося тут 566 (1 губернський, 8 повітових і 557 сільських і волосних)<sup>15</sup>.

У квітні — травні 1917 р. комітети «Крестьянского союза» виникають також у деяких повітах Таврії<sup>16</sup> та Чернігівщини<sup>17</sup>. Об'єднуючи селянство в цілому, «крестьянские союзы» були неоднорідними за своїм соціальним складом організаціями. В них постійно точилася боротьба між сільською буржуазією та біднотою.

На противагу «крестьянским союзам» українська дрібнобуржуазна партія есерів, борючись за вплив на маси, насаджувала на селі свої селянські спілки. Їх виникнення тісно пов'язане з піднесенням після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції національно-визвольного руху на Україні, який охоплював найрізноманітніші верстви населення. В цих умовах буржуазно-націоналістичні партії демагогічно намагалися видати національне питання за головне в революції і, таким чином, відвернути увагу трудящих від корінних її питань — про владу, 8-годинний робочий день, землю, мир. Цьому була підпорядкована й ідея створення селянських спілок. На певний час вона знайшла прихильників, про що свідчить виникнення в селах України цих організацій<sup>18</sup>.

Закликаючи селян «об'єднатися в селянську спілку з представляючими її Радами селянських депутатів», щоб, мовляв, «захищати себе і свої права гуртом»<sup>19</sup>, есери тим самим намагалися створити прикриття для куркульських елементів, які фактично керували селянськими спілками. Особливого поширення ці об'єднання набрали в Полтавській, Київській і Подільській губерніях. Зокрема, на Полтавщині спілки були створені у Гадяцькому, Кобеляцькому, Пирятинському, Прилуцькому, Золотоніському, Лубенському, Роменському і Хорольському повітах<sup>20</sup>.

<sup>14</sup> Милиця І. І. История Великого Октября, в 3-х т. М., 1967. Т. 1, с. 866; Союзы крестьянских депутатов и другие крестьянские организации (март — октябрь 1917 г.). М., 1929. Т. 1, ч. 1, с. 162—165.

<sup>15</sup> Южное хозяйство (Екатеринослав), 1917, № 7—8, с. 185; Крестьянский союз, 1917, 7 июня, 17 авг.

<sup>16</sup> Солдат и рабочий (Херсон), 1917, 21 мая.

<sup>17</sup> Тимченко Ж. П. Ради селянських депутатів на Україні в 1917 р. — УІЖ, 1971, № 8, с. 51; Селянин, 1917, № 3—6, с. 50—51.

<sup>18</sup> Земля и воля, 1917, 15 апр.

<sup>19</sup> Вісти Ради селянських депутатів (Сквира), 1917, 28 берез.

<sup>20</sup> Вільне слово (Золотоноша), 1917, 24 черв., 5, 10 лип.; Вісник Лубенського громадського комітету, 1917, 31 лип., 18 серп.; Вісник Полтавського губернського комітету, 1917, 14, 24 верес.; Воля, 1917, 16 лип., 6, 27 серп.; Земля и воля, 1917, 16 сент.; Киевская газета, 1917, 24 июня; Лохвицьке слово, 1917, 21 квіт.; Народна воля, 1917, 31 трав., 2 черв.; Нова Рада, 1917, 9 трав., 6, 27 черв.; Селянська спілка (Катеринослав), 1917, 30 верес.

27—28 квітня 1917 р. відбувся I Київський губернський селянський з'їзд, який обрав відповідну Раду селянських депутатів у складі 27 чол. і під впливом українських есерів низовою ланкою організації селянства визнав селянські спілки (на Київщині їх найбільше було у Чигиринському, Сквирському й Таращанському повітах)<sup>21</sup>.

Отже, боячись дальшого поширення і поглиблення аграрного руху, трудовики, російські й українські есери намагалися всіляко відволікати селян від найважливіших питань поточного моменту, насаджували на місцях свої «крестьянские союзы» і селянські спілки, перешкоджаючи цим становленню справді революційних селянських організацій.

Проте це був лише тимчасовий їх успіх. Партія більшовиків — єдина виразниця інтересів трудящегоо селянства — повела наполегливу боротьбу з есерами на селі. Вже з перших днів Лютневої революції вона закликала селян негайно і повсюдно створювати Ради селянських депутатів. «Треба негайно,— писав В. І. Ленін,— влаштувати по всій Росії, в кожному без винятку селі Ради селянських і батрацьких депутатів на зразок Рад робітничих і солдатських депутатів у містах»<sup>22</sup>. Важливу роль у цій справі Володимир Ілліч відводив більшовикам, передовим представникам пролетаріату. «Нема сумніву,— підкреслював він,— всі члени нашої партії, всі свідомі робітники всіма силами підтримають організацію Рад селянських депутатів, подбають про збільшення їх кількості, про зміцнення їх сили, напружать з свого боку зусилля, щоб всередині цих Рад вести роботу в послідовно і строго-пролетарському класовому напрямі»<sup>23</sup>.

Ленінські настанови стали для більшовиків усієї Росії, в тому числі й України, керівництвом до дії. Так, у травні 1917 р. Вінницька організація РСДРП(б) звернулася з листівкою до робітників і селян, в якій закликала їх створювати на місцях Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, активно підтримати організацію Всеросійської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів та вимагати передачі їй усієї повноти влади в країні<sup>24</sup>. Ідея створення Рад селянських депутатів активно пропагувалася на губернських з'їздах Рад робітничих і солдатських депутатів<sup>25</sup>.

Постанови про об'єднання селян у Ради приймалися безпосередньо на з'їздах Рад. Одночасно, в міру розгортання революційного руху на селі, ширилася вимога ліквідації селянських спілок і «крестьянских союзов» та обрання Рад селянських депутатів. Так, з'їзд Рад селянських депутатів Дніпровського повіту Таврійської губернії (15—18 липня) затвердив резолюцію про реорганізацію вищеназваних спілок у Ради селянських депутатів, що мали погоджувати свою діяльність з Радами робітничих і солдатських депутатів. У Катеринославській губернії аналогічні постанови прийняли Олександрівський повітовий з'їзд «крестьянских союзов» (6 серпня) та Бахмутський повітовий з'їзд Рад селянських депутатів (серпень 1917 р.)<sup>26</sup>.

За перетворення «крестьянских союзов» у Ради селянських депутатів та їх об'єднання з Радами робітничих і солдатських депутатів висловився й Катеринославський губернський селянський з'їзд, який проходив 13—15 серпня 1917 р. Його учасники визнали неправомочним

<sup>21</sup> Вісті Ради селянських депутатів (Сквира), 1917, 17, 24 серп., 14, 28 верес.; Воля, 1917, 16, 23 лип., 6 серп.; Народна воля, 1917, 10, 25 трав., 1, 15, 22 черв.; Нова рада, 1917, 29 черв., 4, 7 лип.; Селянська думка (Тараща), 1917, 26 серп.

<sup>22</sup> Ленін В. І. Солдати і земля. — Повне збір. творів, т. 31, с. 257.

<sup>23</sup> Ленін В. І. З'їзд селянських депутатів. — Там же, с. 262.

<sup>24</sup> Боротьба за владу Рад на Поділлі, с. 62—67; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 57, оп. 1, спр. 154, арк. 2—5.

<sup>25</sup> Койнаш П. М. Більшовицькі організації Полтавщини в боротьбі за перестання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Полтава, 1954, с. 23.

<sup>26</sup> Известия Днепропетровского уездного и Алешковского городского исполнительных комитетов, 1917, 20 июля; Трудовой народ, 1917, 17 июля; Летопись революции, 1927, № 5—6, с. 180—182.

організаційний комітет всеросійського «Крестьянского союза» і прийняли рішення послати своїх представників у Всеросійську та Всеукраїнську Ради селянських депутатів<sup>27</sup>.

На кінець літа 1917 р. Ради селянських депутатів стали найпопулярнішою формою організації широких верств села. Її розвитку й поширенню більшовницька партія і особисто В. І. Ленін надавали великого значення. «Це — гігантської ваги справа, яку треба підтримати всіма силами...,— писав Володимир Ілліч.— Бо організація самих селян, неодмінно знизу, неодмінно без чиновників, без «контролю і нагляду» поміщиків та їх прихвоснів, є найпевніша і єдина запорука успіху революції, успіху свободи, успіху визволення Росії від ярма і кабали поміщиків»<sup>28</sup>. Водночас В. І. Ленін наголошував на необхідності згуртування сільськогосподарських робітників і найбідніших селян окремо від сільських глитаїв. «Неможливо обмежитися одними загальними Радами селянських депутатів,— застерігав він,— бо багаті селяни ті самі капіталісти, які завжди будуть схильні скривдити або обманути батраків, поденників і бідніших селян. Треба утворювати зараз же окремі організації цих останніх розрядів сільського населення і всередині Рад селянських депутатів і у вигляді окремих Рад депутатів від сільськогосподарських робітників»<sup>29</sup>.

Однак у досліджуваній період Ради на селі були загальноселянською організацією. Процес створення окремих Рад батрацьких і бідняцьких депутатів розгорнувся в Росії тільки влітку 1918 р. На Україні ж він набрав поширення лише після закінчення громадянської війни. Однак окремі факти виникнення таких організацій мали місце і в 1917 р. Наприклад, влітку того року при Катеринославській Раді робітничих депутатів було створено «бюро сільськогосподарських робітників», за активною участю якого в губернії до серпня 1917 р. організувалося близько 300 батрацьких комітетів<sup>30</sup>.

Робітничий клас через свої Ради проводив величезну організаторську роботу серед селянства. Вона займала значне місце в діяльності, зокрема, Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів<sup>31</sup>. 14 березня 1917 р. питання про направлення агітаторів у провінцію обговорювалося на засіданні Київського комітету РСДРП(б), а 18 квітня його орган — газета «Голос социал-демократа» — в редакційній статті вказував на необхідність «створення в селах Рад наймитських депутатів».

Велику увагу згуртуванню селянства приділяли робітничі організації Донбасу. Це питання було, зокрема, одним з головних на Бахмутській конференції Рад робітничих і солдатських депутатів Донецького басейну, яка закликала свідомих пролетарів усіма засобами сприяти селянству в справі розвитку його політичної самосвідомості та в організації Рад селянських депутатів<sup>32</sup>. Про необхідність посилити роботу по створенню останніх та їх об'єднанню з Радами робітничих і солдатських депутатів йшлося на конференції Рад у Луганську (15 травня 1917 р.), а 28 червня виконком Луганської Ради робітничих і солдатських депутатів заслухав спеціальну доповідь з цього питання<sup>33</sup>. Рішення про негайне створення «на місцях Рад селянських депу-

<sup>27</sup> Крестьянский союз, 1917, 20 авг.

<sup>28</sup> Ленін В. І. З'їзд селянських депутатів. — Повне збір. творів, т. 31, с. 261—262.

<sup>29</sup> Ленін В. І. Політичні партії в Росії і завдання пролетаріату. — Там же, с. 196.

<sup>30</sup> Історія Української РСР. К., 1977. Т. 5, с. 74.

<sup>31</sup> Известия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов, 1917, 15 марта.

<sup>32</sup> Конференція відбулася 15—17 березня 1917 р. в Бахмуті. На ній було 138 делегатів від 48 Рад, які представляли 187 тис. робітників (Борьба за власть Советов в Донбассе: Сб. документов и материалов. Сталино, 1957, с. 370).

<sup>33</sup> Га мрецький Ю. М. Ради робітничих депутатів України в 1917 році (період двовладдя). К., 1966, с. 187.

татів» прийняла Гришинська районна Рада робітничих депутатів. В результаті роботи, проведеної за безпосередньою допомогою представників останньої, на червень 1917 р. Ради селянських депутатів були створені майже в 30 селах і хуторах Бахмутського, Слов'яносербського та Олександрівського повітів<sup>34</sup>.

Надзвичайно гостро питання організації селянства стояло на Катеринославщині, де велику активність проявляли есери та трудовики, що ускладнювало загальнополітичну обстановку в губернії. Лише в липні — серпні тут значно посилювався вплив більшовиків і почалася ліквідація «крестьянских союзов» та організація Рад, хоча окремі з них, наприклад, Брянська волосна Рада селянських депутатів Бахмутського повіту, створена за допомогою більшовиків Краматорська, виникли в губернії ще в квітні 1917 р.<sup>35</sup>

Неодноразово питання організації селянства обговорювали Миколаївська і Херсонська повітові Ради. З їх ініціативи у Миколаєві відбувся Херсонський губернський селянський з'їзд (30 квітня — 4 травня 1917 р.), який висловився за повсюдну організацію Рад селянських депутатів з наступним об'єднанням їх у масштабі губернії<sup>36</sup>.

Постанови про негайну організацію селянства в Ради і найтісніше об'єднання їх з Радами робітничих і солдатських депутатів прийняли губернські з'їзди Рад Чернігівщини й Таврії, а також Єлисаветградська (Херсонська губернія), Глухівська (Чернігівська губернія) та інші повітові Ради робітничих і солдатських депутатів<sup>37</sup>.

Організація Рад селянських депутатів на Україні, як і в Росії в цілому, розпочалася відразу ж після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції під впливом і за прикладом Рад робітничих та солдатських депутатів. Уже в березні були створені Луцька й Баранівська Ради селянських депутатів Сумського повіту, Мглинська об'єднана повітова Рада солдатських, робітничих і селянських депутатів Чернігівської губернії, Ходорківська об'єднана Рада робітничих, селянських та солдатських депутатів Сквирського повіту Київської губернії, а також Миропільський волосний комітет селянських депутатів Харківської губернії, селянська комісія при Миколаївській і селянська секція при Одеській Радах Херсонської губернії та ін.<sup>38</sup> Проте темпи організації селянства в перший період після повалення самодержавства були незадовільними.

Процес створення Рад у різних районах України відзначався нерівномірністю і мав свої особливості. В одних місцевостях спочатку виникали низові їх ланки — волосні та сільські Ради, в інших — губернські й повітові. Так, на Харківщині у квітні 1917 р. було організовано 9 з 11 повітових Рад селянських депутатів, представники яких на початку травня обрали губернську Раду. В свою чергу, губернський з'їзд Рад дав поштовх для їх дальшої організації у волосних центрах

<sup>34</sup> Борьба за власть Советов в Донбассе, с. 39.

<sup>35</sup> Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 1, с. 723—726; Гайсинский М. Борьба большевиков за крестьянство в 1917 г. (Всероссийские съезды Советов крестьянских депутатов). М., 1933, с. 42—43.

<sup>36</sup> Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине. (февраль 1917 — март 1918 гг.): Сб. документов и материалов. Николаев, 1957, с. 67—68.

<sup>37</sup> Черниговская земская газета, 1917, 28 июля; Известия Глуховского уездного Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов, 1917, 23 авг.; Свободный голос, 1917, 6 июня; Известия Юга (Елисаветград), 1917, 9 апр.

<sup>38</sup> Земля и воля, 1917, 28 марта; Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине, с. 215; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 1, с. 396; Великий Жовтень на Київщині: Зб. спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. К., 1957, с. 308; Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине, с. 37; Одеський обласний державний архів, ф. 2, оп. 1, спр. 498, арк. 38; В борьбе за Октябрь (март 1917 — январь 1918 гг.): Сб. документов и материалов об участии трудящихся Одессы в борьбе за установление Советской власти. Одесса, 1957, с. 24—25.

і селах<sup>39</sup>. На Київщині створення повітових, волосних і сільських Рад розгорнулося після оформлення наприкінці квітня губернської Ради<sup>40</sup>. У Херсонському повіті ініціатором створення Рад селянських депутатів виступила повітова Рада<sup>41</sup>. У цілому по Україні процес створення Рад селянських депутатів в основних рисах мав такий вигляд. У Харківській, Херсонській, частково Полтавській губерніях та в Північній Таврії спочатку створювалися повітові Ради, а потім — губернські й низові; у Київській і Чернігівській губерніях повітові, волосні та сільські Ради виникали, як правило, після губернських; на Волині й частково Харківщині насамперед організовувалися волосні Ради. Різними були й темпи їх створення. Більш інтенсивно цей процес відбувався у Харківській, Київській та Херсонській губерніях і трьох повітах Північної Таврії, дещо повільніше — на Полтавщині, Волині й Катеринославщині і зовсім повільно — на Поділлі та Чернігівщині. Це пояснювалося особливостями соціально-політичної обстановки, що склалася в той період у різних районах України.

У травні — червні 1917 р., особливо після I Всеросійського з'їзду селянських депутатів (4—28 травня), організація на Україні Рад селянських депутатів дещо активізувалася. Проте на процесі їх створення негативно позначилися як умови двовладдя, так і діяльність українських націоналістичних партій. У той час діяли 4 губернські (Київська, Харківська, Чернігівська й Таврійська) та, за підрахунками автора, 44 повітові Ради селянських депутатів, що становило відповідно 44,5% і 46,8% від загальної кількості губерній і повітів України. Сільських та волосних Рад налічувалося 243, тобто вони діяли приблизно лише в 2% усіх волостей і сіл. Це зумовлювалося наявністю тут тимчасових, виконавчих, земельних та інших селянських комітетів, характер діяльності яких у перші місяці після Лютневої революції наближався до низових Рад селянських депутатів. З розвитком революції та зростанням більшовицького впливу на селі ці комітети, розширюючи коло своїх обов'язків, перетворювалися в Ради або ж зливалися з новоствореними Радами селянських депутатів.

Протягом липня — серпня 1917 р. процес організації Рад селянських депутатів тривав, однак його темпи в повітах і губерніях України були значно нижчими, ніж у центрі країни. Так, статистичний відділ Всеросійської Ради селянських депутатів повідомляв, що в Європейській Росії губернські Ради на той час існували в 92,9% губерній, а повітові — у 79,3% повітів, тимчасом як на Україні цей показник становив відповідно 89,6% і 57,8%<sup>42</sup>. На 4 серпня 52 повітові Ради селянських депутатів України представляли близько 16 млн. чол., або 57,8% загальної кількості її населення<sup>43</sup>.

Слід зазначити, що у квітні — серпні 1917 р. переважна більшість Рад селянських депутатів перебувала ще під впливом есерів, які активно проводили агітаційну та пропагандистську роботу в провінціях. Так, у червні — липні 1917 р. організаційно-пропагандистський відділ Всеросійської Ради селянських депутатів направив у села 515 чол. З них 83,7% належали до партії соціалістів-революціонерів<sup>44</sup>. В. І. Ленін писав з цього приводу: «Спочатку Ради об'єднували селянство в цілому. Нерозвненість, відсталість, темнота саме бідніших селян віддавала керівництво в руки куркулів, багатеньких, капіталістів, дрібнобуржуаз-

<sup>39</sup> Земля и воля, 1917, 28 марта, 7, 9 мая.

<sup>40</sup> Народна воля, 1917, 4 трав.

<sup>41</sup> Свободный крестьянин (Херсон), 1917, 20 июня; ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, спр. 49, арк. 61.

<sup>42</sup> Советы крестьянских депутатов и другие крестьянские организации. М., 1929. Т. 1, ч. 2, с. 228.

<sup>43</sup> Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Шусь О. Й. Ради України в 1917 р. (липень — грудень 1917 р.). К., 1974, с. 70—71.

<sup>44</sup> Земля и воля, 1917, 6 (19) сент.

них інтелігентів. Це була пора панування дрібної буржуазії, меншовиків і соціалістів-революціонерів...»<sup>45</sup>.

Така політична ситуація, сама природа селянина як дрібного власника зумовлювали надзвичайну складність обстановки, в якій більшовикам доводилося вести напружену й гостру боротьбу з дрібнобуржуазними партіями за завоювання на свій бік Рад селянських депутатів, за вплив на село. До того ж, за нашими підрахунками, напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції у волостях і селах України діяли тільки 43 більшовицькі організації, осередки та групи.

На жовтень 1917 р. Ради селянських депутатів були створені в усіх губерніях і в 68\* (з 94) повітах України. Зокрема, вони діяли в усіх повітах Харківської, Полтавської, Київської (за винятком Липовецького і Чигиринського повітів), Херсонської, у семи повітах Подільської, п'яти — Волинської, чотирьох — Катеринославської та чотирьох — Чернігівської губерній. Волосних і сільських Рад, за попередніми підрахунками, виявлено 513<sup>46</sup>, хоч насправді їх було значно більше. Про це, зокрема, свідчать архівні матеріали та преса того періоду, де часто йдеться про створення Рад, але не зазначається ні час, ні місце їх організації<sup>47</sup>.

Підбиваючи підсумки розгляду питання про створення селянських організацій на Україні у березні — жовтні 1917 р., необхідно зазначити, що воно пройшло два етапи. Перший (з початку березня до середини серпня 1917 р.) характеризувався існуванням різноманітних форм селянських організацій, а саме: «крестьянских союзов», селянських спілок і Рад селянських депутатів. На Катеринославщині й Чернігівщині, зокрема, в той період були в наявності всі три форми цих організацій; у Полтавській, Київській, Подільській губерніях і Харківському повіті — селянські спілки і Ради селянських депутатів; у Північній Таврії та на Херсонщині — «крестьянские союзы» і Ради селянських депутатів. Другий етап охоплює період з серпня до жовтня 1917 р. В цей час в результаті пропагандистської та організаційної роботи більшовиків і під тиском сільської бідноти почалася ліквідація «крестьянских союзов» і селянських спілок, значно активізувалося створення Рад селянських депутатів, які й стали основною формою організації селянства. При цьому ті з них, що виникли з ініціативи більшовицьких організацій чи більшовицьких фракцій Рад робітничих і солдатських депутатів, найбіднішого селянства, займали найбільш революційні позиції щодо війни, Тимчасового уряду й Центральної ради, у питаннях про владу, земельному і т. д.\*\*.

Частина Рад була створена за участю партій російських меншовиків та есерів, які під впливом зростання серед широких мас селянства популярності Рад як революційно-демократичних організацій змушені були пристосовуватися до нових умов. Такі Ради, як правило, займали угодівські позиції з основних питань революції.

Основна маса Рад селянських депутатів, організована за участю українських есерів та інших дрібнобуржуазних націоналістичних партій замість ліквідованих селянських спілок, підтримувала Центральну раду. В середині їх йшла гостра боротьба між революційно-демократични-

<sup>45</sup> Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський.— Повне збір. творів, т. 37, с. 298.

\* За підрахунками Ж. П. Тимченко, на Україні існувало 65 повітових Рад селянських депутатів.— Див.: Ради України в 1917 р., с. 97.

<sup>46</sup> Хміль І. В. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад. К., 1977, с. 189—191.

<sup>47</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1400, оп. 1, спр. 1, арк. 66—69; Известия Днепровского уездного и Аleshковского городского исполнительных комитетов, 1917, 20 июля; Київський обласний державний архів, ф. 1716, оп. 1, спр. 64, арк. 20.

\*\* Докладніше матеріал про діяльність Рад у той період викладено в монографії автора даної статті «Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад».

ми і буржуазно-націоналістичними течіями. Однак у дожовтневий період націоналістичні елементи в цих Радах переважали. Підтримка Центральної ради селянством зумовлювалася також, як уже зазначалося, самою його природою, відсталістю, живучістю в його середовищі забобонів національного егоїзму й національної обмеженості.

Тому восени 1917 р. процес більшовизації Рад селянських депутатів, їх об'єднання з Радами робітничих та солдатських депутатів і відходу широких селянських мас від підтримки угодовців тільки розпочався. Цим і була зумовлена більша, порівняно з центром країни, складність і тривалість боротьби за встановлення Радянської влади на Україні<sup>48</sup>.

Особливого розмаху набуло створення Рад селянських депутатів і ревкомів як органів диктатури пролетаріату після перемоги Жовтневого збройного повстання у Петрограді, в ході боротьби за встановлення влади Рад на Україні. Процес їх організації в той період пройшов, на наш погляд, два етапи: до I Всеукраїнського з'їзду Рад та після нього, під знаком рішень з'їзду, до окупації України австро-німецькими імперіалістами.

Якщо на першому етапі встановлення Радянської влади на селі мало місце в районах, що прилягали до великих пролетарських центрів, де значним впливом користувалися більшовики, то на другому — воно набуло повсюдного й організованого характеру. ЦВК Рад УСРР і Народний Секретаріат об'єднали всі революційні сили республіки й очолили їх боротьбу проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції, за встановлення Радянської влади.

Залежно від конкретних умов різних районів України (ступеня революційності селянських мас, впливу на них більшовиків і робітничого класу, наявності колишніх солдатів-фронтовиків, які поверталися в села, тощо) Радянську владу на селі уособлювали Ради, воєнно-революційні, а також солдатсько-селянські виконавчі та земельні комітети.

Там, де переважав вплив більшовиків і де революція мала міцну соціальну базу, влада переходила до Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, які шляхом їх переобрання звільнялися від угодовських елементів. В інших місцевостях для зміцнення позицій Радянської влади, захисту її завоювань і боротьби з контрреволюцією створювалися ревкоми (Харківщина, Катеринославщина, Північна Таврія, частково Чернігівщина). Вони організовувалися також у районах, де Радянська влада встановлювалася в результаті збройної боротьби. Ревкоми керували ліквідацією опору контрреволюційних сил та втіленням у життя декретів Радянського уряду, готували і проводили вибори й перевибори Рад, яким і передавали всю повноту влади. Інколи, при загрозі контрреволюційних виступів, ревкоми як органи захисту влади трудящих діяли одночасно з Радами. Це мало місце на Київщині, Харківщині, частково Чернігівщині.

В окремих випадках, при відсутності в селах Рад або ревкомів, Радянську владу уособлювали солдатські та селянські земельні виконкоми. Здебільшого це було в селах, віддалених від значних політичних і промислових центрів (частина Херсонщини і, особливо, Волинська та Подільська губернії). Створені по-більшовицькому настроєними солдатами, а також агітаторами, яких направляли в села губернські й повітові організації РСДРП(б), земельвиконкоми здійснювали перші соціалістичні перетворення, готували й проводили вибори Рад і з часом самі реорганізовувалися в Ради.

За нашими попередніми підрахунками, в листопаді 1917 — квітні

<sup>48</sup> Див.: Ленін В. І. *Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату.* — Повне зібр. творів, т. 40, с. 3, 15—19.

1918 рр. на Україні налічувалося 478 волосних та сільських Рад і 73 воєнно-революційні комітети\*.

Значну роль у боротьбі за встановлення і зміцнення влади трудящих, у справі радянського будівництва на місцях відіграли рішення ІІ Всеросійського та І Всеукраїнського з'їздів Рад, І Всеукраїнської селянської конференції, а також губернських і повітових з'їздів Рад. Вони остаточно санкціонували встановлення Радянської влади на місцях, засвідчили відхід широких трудящих мас від угодовських партій, визнали вищою владою в країні ВЦВК і РНК РСФРР, а на Україні — ВУЦВК і Народний Секретаріат, проголосили дружбу, взаємодопомогу і співробітництво основою взаємовідносин між народами країни.

Залежно від конкретно-історичних умов, які тоді склалися, встановлення влади Рад у різних районах України проходило неодноразово. На Лівобережжі цей процес відбувався в основному наприкінці грудня 1917 р. — в січні 1918 р.; на Правобережжі — у січні — лютому і частково в березні 1918 р.; на півдні України він затягнувся до початку квітня. При цьому іноді в селах, де вплив більшовиків був незначним, у місцевостях, віддалених від великих промислових і губернських центрів, Радянська влада проголошувалася формально. Там до Рад нерідко пробиралися куркулі, які саботували розпорядження органів нової влади, намагалися дезорганізувати їх роботу. Про контрреволюційну діяльність куркульства повідомлялося, зокрема, з Харківщини, Херсонщини, Чернігівщини, Північної Таврії тощо. Наприклад, уповноважений Бердянської повітової Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, який у лютому 1918 р. знайомився з діяльністю сільських Рад у селах Новоолекіївці, Маринівці та Інзовці, повідомляв про засилля в них куркульства<sup>49</sup>.

Широкого розмаху процес переобрання Рад і очищення їх від класово ворожих елементів набрав у лютому 1918 р. Зокрема, як повідомляла 4 лютого газета «Голос народа» (Куп'янськ), перевибори Рад відбулися у Старовірівській, Новомиколаївській, Новоосинівській, Сеньківській, Двурічанській, Колодязанській, Покровській, Гороховатській та інших волостях Куп'янського повіту Харківської губернії. Тоді ж були перебрані Новотроїцька, Юр'ївська, Чернігівська і Новоспаська волосні Ради Бердянського повіту Таврійської губернії<sup>50</sup>. Аналогічні процеси відбувалися і в інших місцевостях України.

Сільські більшовицькі організації (у листопаді 1917 — квітні 1918 р. було створено 105 партійних осередків і груп), новообрані та переобрані Ради, воєнно-революційні комітети очолили боротьбу трудящого селянства за встановлення і зміцнення Радянської влади на місцях.

І. В. Хмель

## ОРГАНИЗАЦИИ КРЕСТЬЯНСТВА УКРАИНЫ В ПЕРИОД ПОДГОТОВКИ И ПРОВЕДЕНИЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

### Резюме

В статье исследуются вопросы создания крестьянских организаций на Украине в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, показано активное участие руководимых большевиками сельских Советов и ревкомов в борьбе за установление Советской власти на местах.

\* Згідно з підрахунками П. М. Тригуба у грудні 1917 — квітні 1918 рр. на Україні діяли 635 Рад, у т. ч. 278 міських і 357 сільських (УІЖ, 1972, № 11, с. 109—118).

<sup>49</sup> Філіал Запорізького обласного державного архіву у м. Мелітополі, ф. Р-588, оп. 1, спр. 1, арк. 8.

<sup>50</sup> Известия Юга, 1918, 20 февр.; Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции: Сб. документов и материалов. Февраль 1917 — апрель 1918 гг. Харьков, 1957, с. 365, 387; Известия Бердянского Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов, 1918, 21 февр.

Ж. П. ТИМЧЕНКО (Київ)

БОРОТЬБА СЕЛЯН УКРАЇНИ  
ЗА ЗДІЙСНЕННЯ ЛЕНІНСЬКОГО ДЕКРЕТУ ПРО ЗЕМЛЮ  
(жовтень 1917 — березень 1918 р.)

Одним з найвизначніших законодавчих актів Великої Жовтневої соціалістичної революції був Декрет про землю. Розроблений В. І. Леніним і прийнятий на його доповідь II Всеросійським з'їздом Рад 26 жовтня 1917 р. він поклав початок глибоким соціально-економічним перетворенням у Росії.

За цим декретом негайно скасовувалася приватна власність на землю, що в тих умовах практично означало її націоналізацію. Отже, Декрет про землю був не тільки найрадикальнішим актом ліквідації залишків феодально-кріпосницьких відносин, насамперед поміщицького землеволодіння, а й створив «...земельний лад, найбільш гнучкий в розумінні переходу до соціалізму»<sup>1</sup>.

Дослідження боротьби трудящих мас за здійснення Декрету про землю як важливої складової частини історії Великої Жовтневої соціалістичної революції завжди перебувало в центрі уваги радянських, у тому числі українських, істориків. Вони показали значення декрету для ліквідації поміщицького землеволодіння і передачі землі селянам, зміцнення союзу робітничого класу і селянства. Проте ряд аспектів теми, зокрема роль повітових Рад селянських депутатів та волосних земельних комітетів у боротьбі селянських мас за ліквідацію поміщицького землеволодіння, хід розподілу поміщицьких земель та реманенту між трудящим селянством та деякі інші, ще не висвітлено в історіографії. Автор даної статті прагнула на основі залучення нового документального матеріалу розкрити саме ці питання.

Як відомо, в основу Декрету про землю було покладено «Примірний селянський наказ про землю», складений на підставі 242 наказів, які селяни привезли ще на I Всеросійський з'їзд селянських депутатів у травні 1917 р. Згідно з декретом «поміщицькі маєтки, так само як усі землі удільні, монастирські, церковні, з усім їх живим і мертвим реманентом, садибними будівлями і всіма приналежностями переходять в розпорядження волосних земельних комітетів і повітових Рад селянських депутатів...»<sup>2</sup>

Важливе значення мав пункт декрету про неподільність земельних ділянок з висококультурними господарствами: садами, плантаціями, розсадниками, оранжереями тощо, які перетворювалися на показові й передавалися залежно від їх розміру і значення у виключне користування держави або громади. Саме ці господарства стали матеріальною основою для створення на селі перших колективних господарств.

Прийняття II Всеросійським з'їздом Рад декретів про мир і землю В. І. Ленін розцінював як надзвичайно важливий для успіху соціалістичної революції, для утримання влади у руках пролетаріату акт. Він вимагав від партійних і радянських працівників якомога швидше оз-

<sup>1</sup> Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський. — Повне збір. творів, т. 37, с. 311.

<sup>2</sup> Ленін В. І. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів. 25—26 жовтня (7—8 листопада) 1917 р. Доповідь про землю 26 жовтня (8 листопада). — Повне збір. творів, т. 35, с. 22.

найомити робітників, солдатів і селян із змістом цих документів. З цією метою за пропозицією Володимира Ілліча текст Декрету про землю було надруковано в усіх більшовицьких газетах, згодом видано окремою книжечкою спочатку тиражем близько 50 тис., а потім він неодноразово перевидавався<sup>3</sup>. Вже 31 жовтня 1917 р. газета «Правда» повідомила: «У мільйонах примірників розповсюдилися по країні декрети Другого Всеросійського з'їзду Рад — декрети про землю і мир».

Прийняття Декрету про землю палко підтримали народні маси України. Так, конференція селян — представників волостей і гарнізонів Чернігівщини, що відбулася 29—31 жовтня 1917 р., заслухавши доповіді, в яких викладалася суть Декрету про землю, ухвалила: «Зараз же, не чекаючи Установчих зборів, віддати землі в розпорядження земельних комітетів: поміщицькі, церковні, удільні, казенні, монастирські й великі приватновласницькі без будь-якого викупу». В розпорядження земельних комітетів мали також перейти весь живий і мертвий реманент та господарські будівлі. Учасники конференції заявили «про свою солідарність з повсталими солдатами і робітниками Петрограда» й звернулися до всіх військових частин з вимогою «не допустити відправки з Чернігова ніяких військових частин» у революційні центри і «вимагати такого ж від усіх організацій Південно-Західного фронту»<sup>4</sup>.

Селяни с. Наумівки Глухівського повіту цієї ж губернії на сході, який відбувся на початку листопада 1917 р., схвалили рішення II Всеросійського з'їзду Рад «про передачу влади Радам та видання декретів про землю і мир»<sup>5</sup>.

Прагнучи краще зрозуміти, як втілювати в життя положення Декрету про землю, селяни надсилали у Петроград до В. І. Леніна численні запити з проханням вислати текст цього документа і роз'яснення до нього, а також відряджали туди своїх ходаків. «Це був час невтримного паломництва до Леніна,— писала М. М. Скрипник, яка тоді працювала в секретаріаті Раднаркому.—...З найглухіших сілець Рязанської, Курської і навіть Київської губерній приїжджали до Ілліча ходаки-селяни. Приїжджали на зібрані «миром» копійки в столицю, охоплену революційним вогнем»<sup>6-7</sup>. Повернувшись додому, ці селяни ставали активними борцями за встановлення влади Рад на місцях.

У зв'язку з численними зверненнями селянських ходаків у Раднарком 5 листопада 1917 р. В. І. Ленін написав «Відповідь на запитання селян». 8 листопада 1917 р. вона була опублікована у газетах «Известия ЦИК» і «Деревенская беднота», а трохи пізніше видана окремою листівкою під назвою «Інструкція селянам». «Відповідь» надрукувала й преса України. Зокрема, 21 листопада 1917 р. її опублікувала газета «Пролетарская мысль». Ленінська «Відповідь» сприяла ознайомленню широких селянських мас з політикою Радянської влади, викриттю злісних наклепів на неї, поширюваних контрреволюційними елементами.

Вороже зустріла ленінський Декрет про землю контрреволюція. Одним з перших виступили проти нього правоєсерівські виконком Всеросійської Ради селянських депутатів і Головний земельний комітет. Зазнавши невдачі у спробі зірвати II Всеросійський з'їзд Рад, виконком Всеросійської Ради селянських депутатів 27 жовтня 1917 р. звернувся до селянства Росії із спеціальною відозвою, в якій засудив перемогу соціалістичної революції і закликав не підкорятися Радянській владі. Його контрреволюційну лінію підтримували й деякі

<sup>3</sup> Соболев П. П. Упрощение союза рабочих и крестьян в первый год пролетарской диктатуры. М., 1977, с. 57.

<sup>4</sup> Народное слово, 1917, 10 нояб.

<sup>5</sup> Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов. Сб. док. М., 1957, с. 536.

<sup>6-7</sup> Спогади про Володимира Ілліча Леніна. В п'яти томах. К., 1970. Т. 3, с. 85—86.

місцеві Ради селянських депутатів, керівництво в яких ще зберігали угодовці. На Україні до їх числа слід віднести Раду селянських депутатів солдатів Сімферопольського гарнізону, Таврійську губернську Раду селянських депутатів та ін.

28 жовтня Головний земельний комітет розіслав усім губернським і повітовим земельним комітетам циркуляр із закликом «не виконувати і не допускати виконання цього декрету»<sup>8</sup>. Вороже поставилися до перших кроків Радянського уряду й більшість губернських та частина повітових земельних комітетів, зокрема Волинський, Подільський, Харківський, Херсонський губернські, Гайсинський, Харківський та інші повітові земельні комітети. Так, Харківська губернська земельна управа 4 листопада 1917 р. розіслала в усі одинадцять повітів губернії «Звернення з приводу вміщеного у столичних і місцевих газетах Декрету про землю», в якому закликала керуватися в земельному питанні не рішеннями II Всеросійського з'їзду Рад, а розпорядженнями Головного і губернського земельних комітетів. Копії цього звернення пропонувалося негайно розіслати в усі волості повіту<sup>9</sup>.

Втіленню в життя на Україні Декрету про землю всіляко перешкоджали також українські дрібнобуржуазні партії та буржуазно-націоналістична Центральна рада. Підступно захопивши владу, вона відмовилася визнати Раду Народних Комісарів і наказала своїм місцевим органам не виконувати директив і розпоряджень останньої. Проте, враховуючи настрої широких народних мас, які вітали перемогу соціалістичної революції в Росії, перші декрети Радянської влади, буржуазно-націоналістична контрреволюція була змушена маневрувати і навіть іти на прямий обман трудящих. З цією метою 7 листопада 1917 р. вона видала III універсал, в якому, зокрема, пообіцяла передати землю в руки «трудового народу». Однак під «трудовами» малися на увазі господарства, власники яких володіли 40—50 десятинами землі<sup>10</sup>. Самі націоналісти не приховували, що їх політика була спрямована лише на зменшення величезної притягальної сили ленінського Декрету про землю<sup>11</sup>.

Про те, що Центральна рада не збиралася кардинально розв'язувати земельне питання, свідчила її наступна діяльність. Уже 14 листопада 1917 р. Генеральний секретаріат опублікував роз'яснення до універсалу, згідно з яким губернські, повітові та волостні земельні комітети мали «зробити детальний опис речовини всіх нетрудових господарств, по можливості в присутності власників і за їх підписом, пояснюючи при цьому власникам, що, коли Установчі збори приймуть постанову про перехід речовини, то їм буде по цих описах сплачена вартість»<sup>12</sup>. Особлива увага в роз'ясненні приділялася захисту інтересів куркульства. Землевласників, зазначалося в ньому, які «мають площу землі в розмірах трудового господарства, скажімо менше 50 десятин, універсал не зачіпає. Така трудова власність універсалом не касується». Оскільки на Україні куркульським господарствам належало землі стільки ж, скільки і дворянству, а в ряді повітів Чернігівської, Полтавської, частково Харківської губерній навіть значно більше, трудящі селяни могли наочно переконатися, чиї інтереси насправді захищала Центральна рада.

Одразу після опублікування універсалу більшовики України виступили проти антинародної політики Центральної ради. Так, газета київських більшовиків «Пролетарская мысль» 10 листопада 1917 р.

<sup>8</sup> Известия Главного земельного комитета, 1917, № 10—11, с. 23.

<sup>9</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1326, оп. 1, спр. 3, арк. 71, 73—75.

<sup>10</sup> 1917 год на Киевщине. Хроника событий. К., 1928, с. 525—527.

<sup>11</sup> Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. К., 1978, с. 170—171, 196.

<sup>12</sup> 1917 год на Киевщине. Хроника событий, с. 383.

надрукувала статтю «Досить дипломатії», а 16 листопада — «Центральна рада і земельне питання», в яких, зокрема, підкреслювалося, що «керівники Центральної ради готують самий звичайний викуп, прийнявши і всі борги, що лежать на землях, і ...обіцяючи поміщикам, які постраждають від конфіскації, суспільну допомогу... Поміщики можуть бути цілком задоволені Центральною радою».

Різко засуджували земельну політику Центральної ради й окремі селянські організації, з'їзди та сходи. 18 листопада Херсонська губерньська Рада селянських депутатів у спеціальній листівці-зверненні до всіх селян і волосних земельних комітетів писала, що реманент переходить селянству обов'язково без викупу. «Тому при складанні опису слід пам'ятати, що переписувати треба тільки для того, щоб не пропала ані жодна крихта народного добра, яке віками грабували поміщики, але не для того, щоб платити по цих описах». Виконавчий комітет Ради категорично попереджав: «Ніяких обіцянок викупу землевласникам за реманент при описах давати не треба. Навпаки, селянство повинно твердо і ясно заявляти..., що реманент повинен обов'язково перейти до селян без усякого викупу і винагороди... Пропонуємо негайно скласти про це ухвали сільських громад і надслати їх до Херсона в губерньську Раду селянських депутатів»<sup>13</sup>.

Долаючи опір об'єднаних сил контрреволюції, трудящі України розгорнули боротьбу за втілення в життя ленінського Декрету про землю. Велику допомогу їм у справі роз'яснення селянам його суті подали Центральный Комітет більшовицької партії, її місцеві організації, делегати II Всеросійського з'їзду Рад, робітничий клас.

З ініціативи більшовицької партії й особисто В. І. Леніна передові робітники направлялися в села для роз'яснення перших декретів нової влади і подання допомоги трудящому селянству у встановленні влади Рад. 2 листопада 1917 р. Рада Народних Комісарів прийняла рішення відрядити на місця емісарів для роз'яснення аграрної політики Радянської влади<sup>14</sup>. Протягом наступних шести місяців з Петрограда, Москви, Кронштадта та інших промислових центрів країни на село було послано близько 50 тис. робітників. Агітаційний відділ Петроградського військово-революційного комітету тільки з 25 жовтня по 25 листопада 1917 р. направив на Україну 53 агітаторів. У листопаді туди ж виїхали 103 матроси з Кронштадта<sup>15</sup>. Одночасно з проведенням роз'яснювальної роботи вони створювали на місцях органи Радянської влади. Наприклад, петроградські пролетарі допомогли створити сільські та волосні Ради в ряді повітів Чернігівської губернії<sup>16</sup>. У цьому знайшли яскравий вияв провідна роль пролетаріату в соціалістичній революції та її народний характер. «Величезний земельний переворот...» — вказував В. І. Ленін, — лишився б неминуче на папері, коли б міські робітники не пробудили б до життя сільський пролетаріат, сільську бідноту, трудяще селянство...»<sup>17</sup>

Успішно пропагували Декрет про землю делегати II Всеросійського

<sup>13</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1529, оп. 1, спр. 1, арк. 68; Рубач М. А. Боротьба за здійснення ленінського Декрету про землю на Україні. — Вісник АН УРСР, 1950, № 11, с. 55.

<sup>14</sup> Аграрная политика Советской власти (1917—1918). Док. и материалы. М., 1954, с. 126—127.

<sup>15</sup> Селунская В. М. Рабочий класс и Октябрь в деревне. М., 1968, с. 54—55, 68; Петроградский военно-революционный комитет. Док. и материалы. М., 1967, т. 3, с. 366; Хесин С. С. Матросы революции. Участие военных моряков в борьбе за упрочение Советской власти. М., 1958, с. 130.

<sup>16</sup> Ильина Г. И. Агитационная работа петроградского пролетариата в деревне в период борьбы за упрочение Советской власти (ноябрь 1917 — лето 1918). — Город Ленина в дни Октября и Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. М. — Л., 1964, с. 84.

<sup>17</sup> Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун 11 грудня 1918 р. — Повне збір. творів, т. 37, с. 339.

з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів — безпосередні учасники революційних подій у Петрограді. Зокрема, перед селянами Одещини виступив його делегат більшовик П. І. Старостін, який викривав зрадницьку політику Тимчасового уряду й угодовських партій та роз'яснював декрети Радянської влади<sup>18</sup>.

Значну пропагандистську та роз'яснювальну роботу серед селянства, спрямовану на мобілізацію його на боротьбу за здійснення Декрету про землю, провели більшовицькі організації України та їх друковані органи. Уже в перших своїх номерах опублікували цей документ більшовицькі газети «Молот», «Донецький пролетарій», а «Пролетарская мысль» виклала основні його положення у статті «Декрет про землю нового уряду робітників та селян». Вінницький, Київський і Одеський комітети РСДРП(б) надрукували ленінські декрети листівками. Більшовики Єлисаветграда випустили в листопаді 1917 р. брошуру про перші кроки Радянської влади, до якої включили тексти декретів про землю, мир, постанови про створення першого Радянського уряду<sup>19</sup>. Лише протягом листопада 1918 р. більшовицькі газети «Донецький пролетарій», «Звезда», «Пролетарская мысль» опублікували на своїх сторінках близько 100 статей, в яких розкривався зміст перших декретів Радянської влади.

Більшовики широко пропагували ленінські декрети безпосередньо серед селянства. Так, група харківських більшовиків на чолі з Ф. А. Сергеевим (Артемом) 1 листопада 1917 р. взяла участь у роботі губернської паради представників Рад селянських депутатів. У своїх виступах вони роз'яснили значення перемоги соціалістичної революції у Петрограді, суть декретів II Всеросійського з'їзду Рад<sup>20</sup>.

Завдяки величезній роз'яснювальній роботі більшовиків, агітаторів з числа революційно настроєних робітників і солдатів ленінський земельний декрет швидко став відомий трудящим Україні. Переконавшись, що цей документ відображає сподівання селян мати землю, за яку вони боролися віками, народні маси прагнули якнайшвидше втілити його в життя.

В тих районах України, де була встановлена Радянська влада, головним чином у Донбасі, селяни одразу приступили до обліку та конфіскації поміщицьких земель. Оскільки згідно з декретом ці землі переходили в розпорядження волосних земельних комітетів і повітових Рад селянських депутатів, тут розгорнувся рух за демократизацію складу земельних комітетів, повсюдне створення Рад селянських депутатів — органів нової влади<sup>21–22</sup>. Це сприяло організованому здійсненню Декрету про землю.

Процес втілення в життя першого радянського законодавчого акту про землю на Україні, як і по країні в цілому, відбувався в умовах гострої класової боротьби. При проведенні обліку і конфіскації маєтків поміщики приховували документацію, всіляко перешкоджали опису землі та речовини, розпродували й знищували худобу, чинили збройний опір представникам Радянської влади.

В складних умовах проходила ліквідація поміщицького землеволодіння на частині території України, де владу узурпувала націоналістична контрреволюція. Про це свідчило, зокрема, засідання Охтирського повітового земельного комітету Харківської губернії за участю представників волосних земельних комітетів, яке відбулося 16 листопада 1917 р. За наполяганням есерів на ньому була оголошена теле-

<sup>18</sup> Одеський обласний державний архів, ф. 3829, оп. 1, спр. 87, арк. 27.

<sup>19</sup> Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 р. — лютий 1918 р.). Док. й матеріали. Хмельницький, 1957, с. 180—181.

<sup>20</sup> Земля и воля, 1917, 4 нояб.

<sup>21–22</sup> Борьба за Октябрь на Артемовщине. Сб. воспоминаний и статей. Харьков, 1929, с. 359, 362; Гончаренко Н. Г. В битвах за Октябрь (март 1917 — март 1918). Донецк, 1974, с. 152—154.

грама Головного земельного комітету. Однак водночас присутні вирішили заслухати текст декрету і доповіді членів земельних комітетів, а вже «тоді винести свою постанову як щодо телеграми, так і Декрету». Виступаючи у ході дебатів, член Тростянецького волосного земельного комітету заявив, що «населення має жагуче бажання взяти, згідно з декретом Леніна, під контролем Рад робітничих і солдатських депутатів всі землі й ліси поміщиків...». Делегат Краснопілляського волосного земельного комітету також вказав, що «населення хоче взяти на облік всі економічні землі й реманент». Аналогічного змісту були виступи більшості представників волостей. Після доповідей з місць і дебатів учасники засідання ухвалили: «Взяти в розпорядження повітового і волосних земельних комітетів усі землі, реманент і ліси...»<sup>23</sup>

Найпоширенішою формою боротьби селян за землю в умовах контрреволюційного режиму Центральної ради, одним з початкових заходів по здійсненню ленінського декрету був облік поміщицьких маєтків та встановлення контролю над ними. Його ініціаторами виступили Ради селянських депутатів, земельні комітети або селянські сходи, які обирали спеціальні контрольні комісії, призначали в маєтки контролерів і комісарів. Так, Херсонська губерньська Рада селянських депутатів 16 листопада прийняла постанову про те, що землі губернії «з усім живим і мертвим реманентом, будівлями і запасами сільськогосподарських продуктів у поміщицьких і великих орендованих маєтках переходять у відання і розпорядження земельних комітетів». Виконком цієї Ради розіслав усім повітовим і волосним Радам розпорядження негайно організувати облік поміщицьких земель і реманенту<sup>24</sup>. 21 листопада це питання розглядалося на засіданні Олександрійської повітової Ради робітничих, військових і селянських депутатів. Вона створила земельну комісію «для прийняття на облік великих приватновласницьких земель з усім живим і мертвим реманентом для передачі їх у відання земельних комітетів згідно з постановою губерньської Ради селянських депутатів»<sup>25</sup>. Постанову Херсонської губерньської Ради селянських депутатів схвалив також Одеський повітовий з'їзд Рад селянських депутатів, який відбувся 21—22 листопада 1917 р.<sup>26</sup>

У процесі боротьби за здійснення Декрету про землю більшовики розгорнули велику організаторську діяльність, спрямовану на створення революційних Рад селянських депутатів і волосних земельних комітетів та очищення складу вже існуючих органів влади від правих есерів — прибічників політики збереження поміщицького землеволодіння. Так, за ініціативою більшовиків у той час були переобрані земельні комітети в ряді повітів Чернігівщини<sup>27</sup>. Ці революційні селянські організації відіграли важливу роль в ізоляції дрібнобуржуазних партій і переході основних мас трудящого селянства на бік Радянської влади.

Поміщики та куркулі чинили жорстокий опір встановленню селянського контролю та обліку поміщицьких маєтків. У зв'язку з цим селянські організації вживали відповідних заходів. Так, у листопаді 1917 р. селяни Хотенської волості Сумського повіту Харківської губернії, прийнявши ухвалу про встановлення контролю над поміщицьким маєтком, призначили двох контролерів, а також охоронну дружину з 10 чол.<sup>28</sup> Тоді ж Херсонська губерньська Рада селянських депутатів

<sup>23</sup> Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. К., 1956, с. 194—195.

<sup>24</sup> Земля и воля, 1917, 19 нояб.

<sup>25</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 80, спр. 75, арк. 41.

<sup>26</sup> Революционное дело, 1917, 23 нояб.

<sup>27</sup> Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині. Чернігів, 1958, с. 79, 80; Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. К., 1970, с. 72.

<sup>28</sup> Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Сб. док. и материалов. Февраль 1917 — апрель 1918 гг. Харьков, 1957, с. 261—262.

постановила «негайно арештовувати і тримати до особливого розпорядження губернської Ради селянських депутатів власників і орендарів, що чинять опір»<sup>29</sup>.

На середину грудня 1917 р. селянський контроль над поміщицькими маєтками був встановлений майже повсюдно. Цей захід мав велике політичне значення, оскільки поміщики і великі орендарі фактично втратили свої володіння і не могли використовувати значні матеріальні ресурси для боротьби проти соціалістичної революції. Водночас селяни активніше залучалися до політичного життя.

Мобілізуючи трудящі верстви села на здійснення Декрету про землю, більшовики України посилили роботу по викриттю антинародної суті аграрної політики своїх ідейних противників — партій російських та українських есерів. З цією метою вони використовували трибуни селянських з'їздів, збори та мітинги, більшовицьку пресу. Наприклад, у редакційній статті «Не допоможе» київська більшовицька газета «Пролетарская мысль» 24 грудня різко засудила буржуазно-націоналістичну Центральну раду та українських есерів, які «проголошують гучні фрази про соціалізацію, влаштовують комісії і підкомісії і потишеньку готують викуп, правда замаскований... Селянам вже набридли ваші обіцянки; вони, не чекаючи ваших комісій, вже забирають землю, хоч ви це й називаєте анархією, більшовизмом...».

Упертий опір Центральної ради та її місцевих органів здійсненню революційних перетворень дедалі яскравіше показував, що українські буржуазні націоналісти є запеклими ворогами трудящих. Антинародна діяльність Центральної Ради привела до того, що від неї відійшли навіть ті верстви українського селянства, які ще недавно вірили їй. Особливо наочно це виявилось при обговоренні на сесії Центральної ради 14 грудня 1917 р. підготовленого Генеральним секретаріатом проекту давнього обіцяного земельного закону. Він передбачав збереження куркульських господарств, площа яких не перевищувала 40 десятин, а також земель під виноградниками, хмелем та інших так званих «культурних» господарств. Крім того, законопроект дозволяв використання в них найманої праці. З обуренням і гнівом зустріло трудяще селянство цей законопроект, про що красномовно свідчили виступи на вищезгаданій сесії тих небагатьох його представників, які брали участь в обговоренні внесеного документа. Наприклад, селянин Мицкевич сказав: «Хай скажуть ясно — земля селянам чи ні? Якщо селянам, то знищить власність на землю з корінням, а не залишайте по 40 десятин, щоб не виросло старе»<sup>30</sup>. Зустрівши рішучий опір з боку селян, Генеральний секретаріат змушений був зняти свій проект земельного закону, пообіцявши підготувати новий.

Під впливом більшовицької агітації, переконавшись на власному досвіді в антинародному характері політики буржуазно-націоналістичної Центральної ради і партій, що її підтримували, українське селянство почало активно переходити на бік Радянської влади. Показовою щодо цього була резолюція, прийнята 350 учасниками сходу мешканців с. Дергачівка Лебединського повіту Харківської губернії, яку 16 грудня 1917 р. надрукувала газета «Донецкий пролетарий». Визнаємо єдино законною владою, говорилося в ній, Раду Народних Комісарів, яка захищає інтереси робітників, солдатів і селян та веде дійсно революційну боротьбу за мир, хліб, землю і свободу. Висловлюємо категоричний протест проти дій Центральної ради і вимагаємо негайного переходу влади на Україні, як і по всій Росії, до Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

<sup>29</sup> Одеський листок, 1917, 17 нояб.

<sup>30</sup> 1917 год на Киевщине. Хроника событий, с. 447.

У всіх губерніях наростала аграрна революція, яка стала важливою складовою частиною боротьби трудящих України проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції, за владу Рад.

Від встановлення контролю над поміщицькими маєтками волосні земельні комітети та сільські й волосні Ради селянських депутатів дедалі рішучіше переходили до їх конфіскації та передачі під контроль повітових Рад селянських депутатів. В основному конфіскація проводилася за рішеннями селянських з'їздів, Рад селянських депутатів, волосних земельних комітетів. У разі конфіскації майна маєтків, як правило, оформлялися відповідні юридичні документи — акти про його взяття на облік та опис. Зокрема, Орлівський сільський земельний комітет Дроздовської волості Ніжинського повіту Чернігівської губернії в грудні 1917 р. за рішенням Дроздовського волосного земельного комітету конфіскував поміщицьку землю, здійснив опис поміщицького реманенту, виділив кількох селян для його охорони<sup>31</sup>. Таким же чином діяли сільські та волосні земельні комітети і в інших місцях.

Вікова класова ненависть селян до поміщиків, протест бідняцько-середняцьких мас проти контрреволюційної політики буржуазно-націоналістичної ради та її місцевих органів, які захищали інтереси поміщиків та куркулів, в окремих районах знаходили вияв у розгромі поміщицьких маєтків та економій. Буржуазні фальсифікатори історії намагаються використати ці факти для підтвердження своїх вигадок про те, ніби аграрні перетворення в перші роки Радянської влади були «стихийним», «анархічним» процесом<sup>32–36</sup>. Однак реальна історична дійсність спростовує подібні твердження. По-перше, організуючою основою розвитку аграрної революції став ленінський Декрет про землю, в якому містилася вимога «додержання найсуворішого порядку при конфіскації поміщицьких маєтків», «...найсуворішої революційної охорони всього господарства на землі, яке переходить до народу, з усіма будівлями, знаряддями, худобою, запасами продуктів та ін.»<sup>37</sup> По-друге, важливо з'ясувати кількість розгромлених маєтків, їх процент до загального числа маєтків як по країні в цілому, так і стосовно кожної губернії.

М. А. Рубач, який ґрунтовно досліджував хід революційних аграрних перетворень в українському селі, дійшов щодо цього таких висновків. На Київщині було розгромлено повністю або частково близько п'ятої частини всіх маєтків, на Лівобережжі та на півдні України — не більше 5—10%. Найбільш масові розгрома поміщицьких маєтків (50—60% від загальної кількості), за його підрахунками, відбувалися на Волині та Поділлі<sup>38</sup>. Проте, на нашу думку, ці дані, особливо щодо останніх двох губерній, потребують уточнення. Тим часом дослідники, які нині працюють над проблемами селянського революційного руху, своїх підрахунків не наводять, посилаючись на цифри М. А. Рубача. А він, до речі, застерігав, що «при аналізі питання, який поміщицький маєток було розгромлено, який організовано взято на облік земельним комітетом, потрібно критично ставитися до телеграфних скарг поміщиків. Поміщики починали галасувати про «розгром», «анархію» і в тих випадках, коли представники земельних комітетів починали усувати поміщицьку адміністрацію і брати управління до своїх рук»<sup>39</sup>. Слід враховувати і той фактор, що вплив солдатів — революційного авангарду селянства — в цих прифронтових губерніях був значним.

<sup>31</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1630, оп. 1, спр. 3, арк. 26.

<sup>32–36</sup> Порицкий В. А. Ленинский декрет о земле и его буржуазные критики. М., 1975, с. 86—87.

<sup>37</sup> Ленин В. И. Другий Всероссийський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів. 25—26 жовтня (7—8 листопада 1917 р.). Доповідь про землю 26 жовтня (8 листопада).— Повне збір. творів, т. 35, с. 22.

<sup>38</sup> Рубач М. А. Назв. праця, с. 165, 173, 184, 187.

<sup>39</sup> Там же, с. 165.

Радянські історики переконливо доводять, що конфіскація поміщицької власності мала переважно організований, а не стихійний характер<sup>40</sup>. Після встановлення влади Рад на селі розгром поміщицьких маєтків здійснювалися дуже рідко і спричинялися в основному спробами поміщиків перешкодити конфіскації їх майна. Інколи ініціаторами розгрому виступали куркулі, які намагалися присвоїти поміщицький реманент.

Проголошення I Всеукраїнським з'їздом Рад України Республікою Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, його рішення про поширення на її територію чинності ленінських декретів, розгром буржуазно-націоналістичної контрреволюції дали можливість трудящому селянству приступити до повсюдного здійснення Декрету про землю. Масова боротьба українського селянства за його втілення в життя була невід'ємною частиною загальноросійського революційного процесу.

З встановленням Радянської влади в українському селі почалася масова ліквідація поміщицького землеволодіння. Водночас відбувався процес організаційного будівництва та більшовизації Рад селянських депутатів — нових органів влади. Під керівництвом більшовиків у той період активізувався процес об'єднання Рад робітничих і солдатських депутатів з Радами селянських депутатів, що супроводжувався вигнанням з їх виконкомів правих есерів та меншовиків і зміцненням впливу й авторитету більшовицької партії. Як органи влади, Ради посилювали контроль за діяльністю волосних і сільських земельних комітетів, що вплинуло насамперед на зростання активності останніх у здійсненні земельного декрету. Наприклад, завдяки допомозі Херсонської губернської Ради селянських депутатів та Миколаївської Ради робітничих і військових депутатів Кисляківський волосний земельний комітет Херсонської губернії очолив боротьбу селян волості за втілення в життя Декрету про землю. Він взяв на облік поміщицькі землі, живий і мертвий реманент, парові машини, зосередив у своїх руках розподіл хліба. Замість управляючих поміщицьких маєтків були призначені комісари. Реманент комітет вирішив не розподіляти, оскільки «на всіх його не вистачило б». Для проведення весняних сільськогосподарських робіт на конфіскованих землях було вирішено організувати трудові артілі. Розподілом землі і розв'язанням непорозумінь, які могли виникати при цьому між волостями, займалася колегіальна рада, створена 3 січня 1918 р. з представників п'яти сусідніх волосних земельних комітетів<sup>41</sup>.

Діяльність селянських організацій у справі розподілу поміщицьких і куркульських земель та реманенту викликала шалений опір з боку їх колишніх власників. Характерним щодо цього було повідомлення газети «Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота» від 22 лютого 1918 р. Кілька днів тому, писала газета, в с. Северинівка Херсонської губернії вибухнув контрреволюційний заколот куркулів і поміщиків, які виступили проти передачі їх землі в руки безземельних селян. Роздобувши кулемети, заколотники зосередилися в одній із садіб і тероризували населення. Земельний комітет Северинівки повідомив про це штаб Одеської Червоної гвардії, який негайно надіслав у село свій загін. Після короткого бою червоногвардійці захопили садибу і заарештували всіх заколотників.

Протягом січня — лютого 1918 р. на території України в основному завершилася конфіскація поміщицьких земель, після чого розпочався

<sup>40</sup> Першин П. И. Аграрная революция в России. М., 1966. Кн. 2, с. 177—178, 182, 187; Минц И. И. История Великого Октября. В трех томах. М., 1979. Т. 3, с. 804, 806, 810; Рубач М. А. Назв. праця, с. 247, 248, 251; Осипова Т. В. Классовая борьба в деревне в период подготовки и проведения Октябрьской революции. М., 1974, с. 269—271.

<sup>41</sup> Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сб. док. и материалов. К., 1957. Т. 3, с. 822—823.

зрівняльний розподіл її між трудящим селянством. Цим займалися Ради селянських депутатів і волосні та сільські земельні комітети. Як і в усій країні, на Україні розподіл землі здійснювався на основі Декрету про землю та закону про соціалізацію землі, прийнятого III Всеукраїнським з'їздом Рад і затвердженого ВЦВК 27 січня 1918 р. В його розробці взяли участь і представники від 25 повітів Харківської, Херсонської, Подільської, Чернігівської, Катеринославської й Таврійської губерній. У березні 1918 р. закон про соціалізацію землі був схвалений також II Всеукраїнським з'їздом Рад.

У зрівняльному землекористуванні широкі верстви селянства вбачали тоді найбільш справедливий шлях розв'язання аграрного питання. «Проводячи закон про соціалізацію землі,— зазначав у зв'язку з цим В. І. Ленін,—...більшовики з цілковитою точністю і виразністю заявили: ця ідея не наша, ми з таким лозунгом не згодні, але вважаємо обов'язком проводити його, бо така є вимога переважної більшості селян. А ідея і вимоги більшості трудящих повинні бути *зжиті ними самими*: ні «скасувати» таких вимог, ні «перескочити» через них не можна. Ми, більшовики, будемо *допомагати* селянству зжити дрібнобуржуазні лозунги, *перейти* від них якнайшвидше і якнайлегше до соціалістичних»<sup>42</sup>. Разом з тим у законі знайшла відображення ідея більшовицької партії про доцільність створення великих державних господарств і перевагу колективних форм господарства перед індивідуальними.

У тих місцевостях, де поміщицьких земель було мало, особливо у Полтавській, Харківській і Чернігівській губерніях, розподілові підлягали й куркульські землі. Це привело до загострення другої соціальної війни на селі. Особливо бурхливо обговорювалося селянами питання про норми землекористування, які в кожній місцевості встановлювалися відповідно до конкретних умов і площі конфіскованої землі.

Значну увагу розподілу земель серед селян приділяли місцеві більшовицькі організації. Так, 6 лютого 1918 р. питання про роз'яснення селянам повіту принципів розподілу поміщицької землі обговорювалося на зборах більшовиків м. Лебедина Харківської губернії. Їх учасники вирішили направити в села 30—35 агітаторів для ознайомлення селян з порядком розподілу земель, виробленим повітовою Радою робітничих, солдатських і селянських депутатів. Перед поїздкою на села агітатори відвідували семиденні підготовчі курси<sup>43</sup>. Завдяки великій роз'яснювальній роботі, проведеній більшовиками серед селянства, розподіл землі в основному здійснювався найпростішим і найдоступнішим способом — за кількістю їдців, що найбільш відповідало інтересам бідноти.

Одночасно розподілявся й реманент, конфіскований у поміщицьких маєтках. Губернські та повітові земельні комітети, а також деякі Ради селянських депутатів, в яких ще мали значний вплив есери, виступали за продаж реманенту з торгів, низові селянські організації — за його безплатний розподіл. Тому в тих волостях, де керівництво селянськими організаціями перейшло до рук біднішого селянства, поміщицький реманент розподілявся безплатно або продавався переважно за значно зниженими, заздалегідь визначеними цінами. Це було характерно, зокрема, для більшості сіл Харківської, Полтавської й Чернігівської губерній. У деяких місцях, де бідняки виступали як організована сила, за рішенням Рад селянських депутатів та земельних комітетів живий і мертвий реманент не розподілявся, а передавався у розпорядження волосних земельних комітетів. Так, за ухвалою Ізюмського повітового земельного комітету Харківської губернії від

<sup>42</sup> Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський. — Повне зібр. творів, т. 37, с. 306.

<sup>43</sup> Решодько П. Ф. Селянський рух у Харківській губернії (березень 1917 р. — січень 1918 р.). Харків, 1972, с. 154.

9 січня 1918 р. живий і мертвий реманент, що став народною власністю, переходив у відання волосних земельних комітетів, які повинні «зберігати його в цілості для хліборобського населення на право використання в майбутньому»<sup>44</sup>.

Проводячи політику ліквідації поміщиків як класу в інтересах усього селянства, більшовицька партія прагнула зробити все для того, щоб від аграрних перетворень найбільше виграла біднота — опора диктатури пролетаріату на селі. «Ми не для того відняли землю в поміщиків, — підкреслював В. І. Ленін на початку 1918 р. у промові перед агітаторами, які виїжджали на село, — щоб вона дісталася багатіям і куркулям... Необхідно подбати і про те, щоб землеробські знаряддя й машини не були в руках куркулів і багатіїв. Вони повинні належати Радянській владі і тимчасово віддані в користування трудящим масам, через волосні комітети»<sup>45</sup>.

Для подання допомоги селянам-біднякам у справі обробітку землі в окремих місцевостях створювалися прокатні пункти сільськогосподарських машин, конфіскованих у поміщиків. Так, на пленарному засіданні Золотоніської повітової земельної управи Полтавської губернії, що відбулося 21 лютого 1918 р. за участю представників волосних земельних комітетів, було вирішено доручити волосним земельним комітетам «влаштувати прокатні станції в селах». Представники волосних земельних комітетів, повідомляючи учасникам засідання про становище на місцях, зазначали, що конфіскація поміщицьких маєтків проходить організовано<sup>46</sup>.

Як свідчать документи, за рішенням більшості з'їздів Рад, повітових та волосних земельних комітетів, сільських сходів конфісковані поміщицькі землі й земельні надлишки куркулів при розподілі передавалися малоземельному та безземельному селянству. Проте діяльність органів Радянської влади на Україні в цьому напрямі не була завершена внаслідок окупації її території австро-німецькими загарбниками. Розподіл земель серед селянства проведений в основному на Донбасі, в більшості повітів Чернігівської, Харківської, Катеринославської, Полтавської, Херсонської губерній та Північної Таврії<sup>47</sup>. Цим самим Радянська влада доводила до кінця буржуазно-демократичну революцію на селі. «Далі цей переворот іти не може, — зазначав В. І. Ленін. — Доходячи до кінця, він тим ясніше, тим швидше, тим легше виявляє перед масами *недостатність* буржуазно-демократичних рішень, необхідність вийти за їх рамки, перейти до *соціалізму*»<sup>48</sup>.

В ході здійснення Декрету про землю трудяще селянство України зробило перші кроки по шляху соціалістичної перебудови сільського господарства. В окремих населених пунктах на базі конфіскованих поміщицьких маєтків виникали перші колективні господарства — комуни, артілі, товариства по спільному обробітку землі. Насамперед вони створювалися там, де сильним був вплив пролетарських промислових центрів, працювали значні загони сільськогосподарських робітників. Ініціаторами організації таких господарств виступали найбільш свідомі частини біднішого селянства і батрацтва, по-більшовицькому настроєні солдати.

На початку 1918 р. процес організації колективних господарств найбільш активно проходив у Харківській, Полтавській, Катеринославській та Херсонській губерніях. Кількість членів сільськогосподарських

<sup>44</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1731, оп. 1, спр. 3, арк. 13.

<sup>45</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 35, с. 313.

<sup>46</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1412, оп. 1, спр. 180, арк. 18, 20.

<sup>47</sup> Рубач М. А. Назв. праця, с. 364; Кордон М. В. Розподіл земель на Півдні України Радами селянських депутатів у січні—березні 1918 р.— УІЖ, 1973, № 6, с. 9.

<sup>48</sup> Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський. — Повне збір. творів, т. 37, с. 307.

артілей та товариств коливалася від 12 до 200 чол., а земельна площа — від 12 до 400 десятин. На Україні наприкінці 1917 р.— в березні 1918 р. виникло не менше 45 артілей і товариств по спільному обробітку землі, кілька десятків тимчасових артілей для обробітку цукрових плантацій і близько 20 народних господарств<sup>49</sup>. Однак у цілому сільськогосподарські колективи були тоді ще рідкісним явищем. Дальше їх будівництво було перерване австро-німецькими окупантами.

Всього на основі ленінського Декрету про землю трудящому селянству України передавалося близько 15 млн. десятин поміщицької, державної, удільної та церковної землі, близько 3400 тис. голів великої рогатої худоби і коней. Крім того, воно звільнялося від щорічної орендної плати та інших повинностей. Завдяки здійсненню ленінського декрету 600 тис. безземельних селянських дворів одержали наділи в середньому по 5—6 десятин і понад 2 млн. малоземельних селян України було майже подвоєно їх розміри<sup>50</sup>.

Швидко розв'язавши питання про землю, причому шляхом, підказаним самим селянством, партія більшовиків і Радянська влада не тільки зміцнили союз робітничого класу з селянською біднотою, але й забезпечили підтримку його з боку середняків.

Великі перетворення, проведені в 1917—1918 рр. на основі ленінського Декрету про землю, стали важливим етапом на шляху ліквідації класу поміщиків, знищили «залишки феодалізму і кріпосництва в землеволодінні»<sup>51</sup>, підірвали економічну й політичну базу куркульства, сприяли залученню на бік Радянської влади широких мас трудящого селянства і створенню умов для розвитку на селі соціалістичних форм господарювання.

*Ж. П. Тимченко*

#### БОРЬБА КРЕСТЬЯН УКРАИНЫ ЗА ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ ЛЕНИНСКОГО ДЕКРЕТА О ЗЕМЛЕ (ОКТАБРЬ 1917 — МАРТ 1918 г.)

##### Резюме

В статье освещается борьба крестьянства Украины за претворение в жизнь ленинского Декрета о земле, показана роль в этом процессе Советов крестьянских депутатов и волостных земельных комитетов, деятельность которых после установления Советской власти на местах была направлена на укрепление позиций сельской бедноты.

<sup>49</sup> Історія Української РСР. У восьми томах десяти книгах. К., 1977. Т. 5, с. 274.

<sup>50</sup> Рубач М. А. Назв. праця, с. 30, 421.

<sup>51</sup> Див.: Ленін В. І. До четвертих роковин Жовтневої революції. — Повне збір. творів, т. 44, с. 138.

## До 60-річчя утворення СРСР

А. Ф. ДЕНИСОВ (Київ), Б. П. КОВАЛЬСЬКИЙ (Київ)

### СОЦІАЛІСТИЧНЕ ЗМАГАННЯ ТРУДОВИХ КОЛЕКТИВІВ РРФСР І УРСР У 1970—1980 рр.

Зрілий соціалізм, для якого характерний високий рівень розвитку економіки й суспільних відносин, культури та свідомості народних мас, створює дедалі сприятливіші умови для зростання творчої активності трудящих, широкого розмаху соціалістичного змагання. «Соціалізм,— писав В. І. Ленін,— не тільки не гасить змагання, а, навпаки, вперше створює можливість застосувати його дійсно *широко*, дійсно в *масовому* розмірі»<sup>1</sup>.

Питання вдосконалення організації змагання в умовах розвинутого соціалізму набули дальшого творчого розвитку в матеріалах XXIV, XXV й XXVI з'їздів партії, постановах ЦК КПРС «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання» (1971 р.), ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС та ЦК ВЛКСМ — «Про всесоюзне соціалістичне змагання за підвищення ефективності виробництва і якості роботи, успішне виконання завдань десятиї п'ятирічки» (1977 р.), «Про всесоюзне соціалістичне змагання за успішне виконання і перевиконання завдань одинадцятої п'ятирічки» (1981 р.), інших партійних документах, у працях і виступах керівників Комуністичної партії та Радянського уряду. На основі узагальнення й аналізу нагромадженого в цій справі величезного досвіду в них накреслено комплексну програму дальшого підвищення дієвості та ефективності змагання, в тому числі міжреспубліканського.

Соціалістичному змаганню внутрішньо притаманний інтернаціоналістський характер, закладений самою природою суспільних відносин у Країні Рад. Завдяки загальнонародній власності на засоби виробництва, науковому управлінню різними сферами життя суспільства процеси інтернаціоналізації останніх дістають в умовах соціалізму широкий простір для свого розвитку. СРСР, підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», постає перед усім світом як дружна сім'я рівноправних республік, які спільно будують комунізм<sup>2</sup>. У привітанні учасникам Всесоюзної науково-практичної конференції з питань розвитку національних відносин в умовах зрілого соціалізму та проблем патріотичного й інтернаціонального виховання трудящих, що відбулася в Ризі у червні 1982 р., Л. І. Брежнев наголосив: «Рівність породжує довір'я, довір'я — взаєморозуміння і ще тісніше співробітництво в усіх галузях комуністичного творення»<sup>3</sup>.

У рамках єдиного народногосподарського комплексу міжреспубліканське соцзмагання сприяє дальшому розвитку продуктивних сил усієї країни, досягненню вищого науково-технічного рівня суспільного виробництва, невпинному підвищенню його ефективності. Воно стало одним з важливих методів планомірного розвитку співробітництва між братні-

<sup>1</sup> Ленін В. І. Як організувати змагання? — Повне збір. творів, т. 35, с. 189.

<sup>2</sup> Див.: Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982, с. 3.

<sup>3</sup> Рад. Україна, 1982, 29 черв.

ми республіками й засобом формування постійних та взаємовигідних економічних і науково-технічних зв'язків між колективами підприємств, а також районами, містами, областями.

Дедалі більшого розмаху набуває участь у міжреспубліканському соціалістичному змаганні трудящих Української РСР. Усі 25 областей республіки, а також 33 міста, 250 міських та сільських районів, колективи 4305 підприємств, організацій, колгоспів і радгоспів змагаються з 29 областями, 53 містами, 328 міськими й сільськими районами, 4851 трудовим колективом РРФСР, Узбекистану, Вірменії, Естонії, Білорусії, Грузії, Молдавії та інших братніх республік<sup>4</sup>.

Тісні узи дружби зв'язують Радянську Україну, насамперед, з Російською Федерацією. Як зазначалося у привітанні ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР трудящим РРФСР й УРСР з нагоди 325-річчя воз'єднання України з Росією, «велика дружба російського, українського та інших народів Радянського Союзу гартувалась у вогненні роки громадянської війни, на будовах перших п'ятирічок, у смертельній битві з фашизмом, у боротьбі за побудову першого в світі розвинутого соціалістичного суспільства»<sup>5</sup>.

В даній статті автори спиняються на питаннях трудового суперництва між виробничими колективами промисловості двох братніх республік на сучасному етапі (70—80-ті роки).

Дружба і соціалістичне змагання трудящих Росії й України мають глибокі корені та всеохоплюючий характер. Вони є могутнім фактором піднесення творчої активності мас у справі втілення в життя економічної й соціальної політики партії, рішень її XXVI з'їзду. В трудовому суверенитві беруть участь виробничі колективи Київської й Московської, Дніпропетровської й Саратовської, Свердловської і Запорізької, Львівської та Ульяновської областей, а також Краснодарського краю та Кримської області, Кузбасу й Донбасу тощо<sup>6</sup>.

Традиційним стало соціалістичне змагання між трудящими Москви і Києва. Партійні й громадські організації обох міст нагромадили значний досвід керівництва ним. На зустрічах партійних і господарських працівників визначаються головні напрями змагання, найефективніші форми його організації. Одна з таких зустрічей відбулася в січні 1979 р. у Києві. В ній взяли участь секретарі й члени бюро Київського міського партійної, представники Московської парторганізації на чолі з другим секретарем міського комітету КПРС В. М. Макеєвим<sup>7</sup>.

Міцні узи дружби й ділового співробітництва еднають, зокрема, трудівників Краснопресненського й Київського районів Москви та Подільського й Московського районів Києва. Хід змагання між ними постійно спрямовується районними партійними комітетами. Вироблення його організаційних форм, контроль за розгортанням та аналіз досягнутих результатів відбувається під безпосереднім керівництвом перших секретарів райкомів партії, їх відділів. У практику ввійшли періодичні взаємні надсилання рапортів про виконання планових завдань і соціалістичних зобов'язань, відрядження делегацій з метою підбиття підсумків змагання, обміну передовим досвідом організаційної та ідеологічної роботи. Проводяться зустрічі передовиків різних галузей виробництва, а також учених. Усе це сприяє розширенню двосторонніх зв'язків, за-

<sup>4</sup> Щербинский В. В. Образование и укрепление Союза ССР — важный фактор расцвета и сближения социалистических наций. — Вопросы истории КПСС, 1982, № 1, с. 12.

<sup>5</sup> Рад. Україна, 1979, 30 січ.

<sup>6</sup> Партийная жизнь, 1979, № 9, с. 20; Рад. Україна, 1979, 18 січ.; Правда Украины, 1979, 18 янв.; Лихолат А. В., Панибудьласка В. Ф. В одной семье народов. М., 1979, с. 149—150.

<sup>7</sup> Прапор комунізму, 1979, 1 лют.

лученню до змагання нових колективів, оперативному розв'язанню нагрітих питань науково-технічного прогресу.

Тружачі названих районів уважно стежать за успіхами й досягненнями своїх колег, вчать один у одного передових методів і прийомів праці<sup>8</sup>.

Трудове суперництво робітників Москви й Києва відзначається вагомими досягненнями. Так, москвичі, достроково, до 10 листопада 1980 р., виконали п'ятирічний план комплексного економічного і соціального розвитку свого міста. Протягом десятої п'ятирічки приріст обсягу промислового виробництва в ньому становив 21%. Зросла політична й трудова активність мас. Багато колективів, більш як 300 тис. передових робітників завершили завдання двох місяців і першого кварталу 1981 р. до початку роботи XXVI з'їзду КПРС<sup>9</sup>.

Значних успіхів у підвищенні продуктивності праці, збільшенні випуску та поліпшенні якості продукції досягли й тружачі столиці Радянської України. Кияни палко підтримали патріотичні ініціативи, що народилися в Москві, Ленінграді, інших містах країни й самі виступили з рядом цінних починань. Так, вони стали ініціаторами змагання під девізами «П'ятиріччя — робітничу гарантію» та «Жодного відстаючого поруч», а також рухів за обслуговування наднормативних верстатів, створення бригад єдиного наряду тощо. В десятій п'ятирічці робітники Києва випустили промислової продукції на 9400 млн. крб. більше, ніж у дев'ятій. Під керівництвом партійних організацій колективи підприємств міста достроково, до 10 грудня, виконали планові завдання по обсягу реалізованої продукції. Продуктивність праці зросла на 24,4%. Було комплексно механізовано й автоматизовано більш як 720 дільниць, цехів та виробництв, введено в дію 877 механізованих потокових і автоматичних ліній<sup>10</sup>. Переможцями Всесоюзного соціалістичного змагання 1980 р. стали москвичі й кияни. Їх було нагороджено перехідними Червоними прапорами ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦПС і ЦК ВЛКСМ<sup>11</sup>.

Важливу роль у розвитку змагання відіграють договори про трудове суперництво та взаємодопомогу. В них основна увага приділяється зростанню обсягу випущеної й реалізованої продукції, поліпшенню її якості, підвищенню продуктивності праці тощо. Щороку в урочистій обстановці договори поновлюються. Львів'яни, наприклад, приймаючи друзів по змаганням з Ульяновська, здійснюють цей акт за традицією у приміщенні Львівського філіалу Центрального музею В. І. Леніна.

З часом договори на змагання ставали більш різноплановими, до них включалися нові пункти. Так, з 1978 р. враховуються частка продукції вищої категорії якості в загальному випуску виробів; економія електроенергії, умовного палива, металу; впровадження раціоналізаторських пропозицій та економічний ефект від них. У результаті виробів вищої категорії якості становили на кінець минулої п'ятирічки в Запоріжжі, наприклад, 16%, у Новокузнецьку — 18%. Робітники обох міст зекономили близько 200 млн. кВт·год електроенергії, сотні тонн металу<sup>12</sup>.

Підсумки виконання договорів про міжреспубліканське змагання підбивають делегації, очолювані секретарями обкомів партії, наприкінці кожного року. Інколи, як, наприклад, у дніпропетровців і саратовців, це відбувається щокварталу<sup>13</sup>. До складу делегацій входять також представники громадських організацій промислових підприємств. Це

<sup>8</sup> Прапор комунізму, 1978, 16 листоп.; Вечірній Київ, 1980, 16 лют.; Робітнича газета, 1981, 5 лют.; Правда України, 1981, 23 февр.

<sup>9</sup> Правда, 1981, 24 февр.

<sup>10</sup> Правда України, 1981, 13 февр.; Вечірній Київ, 1980, 15 груд.

<sup>11</sup> Правда, 1981, 20 февр.

<sup>12</sup> Правда, 1980, 3 нояб.

<sup>13</sup> Правда України, 1979, 10, 28 янв.

дає змогу ґрунтовніше вивчати передовий досвід роботи друзів-суперників. При підбитті підсумків змагання обговорюються не тільки суто виробничі питання, а й проблеми соціального розвитку трудових колективів, відбувається всебічний обмін досвідом ідеологічної роботи. Так, працівники Дніпровського району Києва запозичили у своїх колег по змаганням з Москворецького району метод оперативного планування та систему щоденного контролю за виконанням народногосподарського плану. Москвичі, у свою чергу, ознайомилися з нагромадженим киянами досвідом комплексного планування організаційних та соціально-економічних заходів по вдосконаленню системи виховання підростаючого покоління<sup>14</sup>.

Важливим етапом у розвитку міжреспубліканського змагання стало святкування 325-річчя воз'єднання України з Росією, яке вилилося в яскраву демонстрацію дружби й братерства всіх народів СРСР. У його ході партійні, профспілкові та комсомольські організації підприємств, а також усіх областей, 218 міст і районів Української РСР (загалом близько 1,5 тис. трудових колективів) уклали договори на змагання з трудящими Російської Федерації<sup>15</sup>.

Обласні, міські, районні партійні комітети, вдосконалюючи стиль, форми і методи діяльності, посилюючи контроль за виконанням постанов ЦК КПРС і Радянського уряду, постійно збагачують практику організації міжреспубліканського соціалістичного змагання. Регулярно відбуваються семінари секретарів первинних парторганізацій та голів профспілкових комітетів промислових підприємств. У радах сприяння техніко-економічному і соціальному розвитку, створених при більшості райкомів, міськкомів і обкомів партії, існують спеціальні секції, які узагальнюють досвід змагання. Все це допомагає підвищити його ефективність, зробити конкретнішим. Парторганізації широко використовують такі ефективні форми роботи, як зустрічі новаторів виробництва, демонстрації передових прийомів праці безпосередньо на робочих місцях, конкурси професійної майстерності, присудження призів імені героїв перших п'ятирічок тощо.

В системі цих заходів помітне місце належить, зокрема, різноманітним семінарам та конференціям. Так, тільки на Дніпропетровщині щороку проводиться близько 20 всесоюзних семінарів і конференцій, на яких обговорюються питання вдосконалення технології розливу сталі, управління виробництвом у чорній металургії, підвищення якості продукції електротехнічної, верстатобудівної і шинної галузей промисловості, дальшого поліпшення підготовки кваліфікованих робітників для металургійних підприємств, прийняття зустрічних планів тощо. Нагромаджений з цих питань на підприємствах області досвід з часом став надбанням робітничого класу інших районів країни<sup>16</sup>.

Вже традицією стало проведення «плавок дружби». Постійно зростає коло їх учасників. У Запоріжжі, наприклад, плавку, присвячену 60-річчю Великого Жовтня, проводили переможці переджовтневого змагання багатьох підприємств чорної металургії країни. Серед них були запорізький сталевар М. Ужва, магнітогорський — В. Шунін, ждановський — Г. Горбань, їх колеги з інших союзних республік, а також металурги з НДР і ПНР<sup>17</sup>. Місце проведення «плавок дружби» постійно змінюється. Так, підмосковний завод «Електросталь» імені І. Ф. Тевосяна та «Дніпроспецсталь» (Запоріжжя), які почали змагання понад 50 років тому, проводять їх у себе по черзі, що дає змогу вивчати передовий досвід безпосередньо на робочих місцях.

Спільні трудові вахти й суботники проводять підприємства машинобудівної промисловості, наприклад, колективи ленинградського

<sup>14</sup> Прапор комунізму, 1982, 7 трав.

<sup>15</sup> Рад. Україна, 1979, 17 лют.

<sup>16</sup> В семье единой. М., 1980, с. 58.

<sup>17</sup> Правда, 1977, 30 окт.

виробничого об'єднання «Арсенал» ім. М. В. Фрунзе та київського виробничого об'єднання «Завод «Арсенал»<sup>18</sup>.

Могутнім стимулом підвищення продуктивності праці став спільний договір передових шахтарських колективів РРФСР та УРСР про видобуток з однієї лави не менш як 500 тис. т вугілля. Його було укладено ще в 1971 р., після Всесоюзного вікторку-семінара, на якому вивчався досвід роботи бригади знатного гірника, нині двічі Героя Соціалістичної Праці І. І. Стрельченка. 16 бригад зобов'язалися тоді боротися за досягнення цього високого показника.

У наступні роки рух «п'ятисоттисячників» набув значного поширення. За підсумками десятої п'ятирічки 9 колективів подолали рубіж у 1 млн. т. Поряд з ветеранами руху, бригадами М. Чиха та В. Мурзенка цих високих показників добилися також колективи, очолювані М. Скрипником, М. Решетниковим та А. Поліщуком. Згодом у шеренгу «мільйонерів» стали бригади П. Фролова та В. Ігнатова. 5 разів підряд переможцем у змаганні «п'ятисоттисячників» була бригада Героя Соціалістичної Праці, лауреата Державної премії СРСР М. Чиха (шахта «Майская» виробничого об'єднання «Ростовуголь»). Уперше в історії вугільної промисловості країни цей колектив видав на-гора за п'ять років 6,4 млн. т палива<sup>19</sup>.

У лютому 1981 р. 90 учасників руху «п'ятисоттисячників» уклали договір на змагання в одинадцятій п'ятирічці. Серед них — багато передових шахтарів з РРФСР і УРСР<sup>20</sup>.

Дальшим кроком у розвитку змагання між металургами РРФСР і УРСР, як і інших братніх республік, стало укладення ними нових договорів на успішне виконання завдань одинадцятій п'ятирічці. Вже на початку 1981 р. колективи 41 металургійного підприємства країни підтримали заклик двічі Героя Соціалістичної Праці, делегата XXVI з'їзду КПРС, сталевара заводу «Азовсталь» Г. Горбаня змагатися під девізом «Від сталі вищої якості — до прокату з державним Знаком якості».

Новою яскравою сторінкою в історії дружби, співробітництва й трудового суперництва між робітничим класом РРФСР і УРСР стала підготовка до 60-річчя утворення Союзу РСР. Досягнення високої якості продукції, підвищення продуктивності праці, економія матеріальних і трудових ресурсів, раціональне використання робочого часу — такі основні лозунги змагання. Адже при сучасних масштабах розвитку народного господарства країни зростання продуктивності праці тільки на 1% рівнозначне економії трудової енергії 570 тис. чол. Зниження на 1% собівартості продукції дає 5 млрд. крб. прибутку. При втраті 1 хвилини робочого часу країна не одержить продукції майже на 1 млн. крб.

Широку підтримку дістав, зокрема, заклик делегатів XVII з'їзду профспілок СРСР розгорнути на честь 60-річчя СРСР змагання за досягнення вищої продуктивності праці на кожному робочому місці. Масовим став також рух за виконання особистих планів підвищення продуктивності праці та якості промислових виробів. Його ініціатором виступив колектив московського заводу «Динамо». Партійні комітети підприємств націлюють трудящих на те, щоб ці плани були технічно й економічно обгрунтованими, широко обговорювалися у трудових колективах.

Готуючись гідно зустріти знаменний ювілей, близько 40 тис. трудових колективів, майже 500 тис. трудящих Української РСР зобов'язалися виконати плани перших двох років п'ятирічки до 7 листопада,

<sup>18</sup> Коломийченко І. І. Торжество ленинских идей о социалистическом соревновании. К., 1982, с. 189.

<sup>19</sup> Труд, 1981, 12 февр.

<sup>20</sup> Труд, 1981, 12 февр., 24 апр.

понад 4,5 тис. колективів і близько 100 тис. передовиків виробництва — плани 2,5—3 років до 22 грудня.

Цілеспрямовану роботу проводять парторганізації по використанню можливостей міжреспубліканського змагання для втілення в життя висуногого XXVI з'їздом партії і XVII з'їздом профспілок СРСР завдання добитися в поточній п'ятирічці якнайширшого впровадження бригадної форми організації та стимулювання праці. У виступах делегатів XVII з'їзду професійних спілок Радянського Союзу підкреслювалося, що добре організована бригада, яка ефективно працює, є справжньою школою для розвитку управлінських навичок робітників, експериментальною лабораторією для будь-якої творчої ініціативи. Члени такої бригади в ділі, в повсякденній спільній праці оволодівають такими необхідними в наш час економічними і політичними знаннями. У такій бригаді справді виконується почуття господаря свого заводу, господаря своєї країни.

На багатьох підприємствах України вже широко впроваджується досвід ростовчан в організації роботи бригад за єдиним нарядом, застосування коефіцієнта трудової участі, що в поєднанні з особистими виробничими планами дає змогу підняти значення та громадську оцінку вкладу кожного в загальні здобутки трудового колективу. Нині в промисловості країни за особистими і бригадними планами працюють 60% робітників<sup>21-22</sup>.

В передовілейному змаганні нового розмаху набув рух «п'ятисоттисячників» у вугільній промисловості. Колективи 92-х передових бригад і дільниць уклали договори про видобуток у другому році одинадцятій п'ятирічці по 500 і більше тисяч тонн вугілля та сланцю з комплексно-механізованих заборів. Уже в першому півріччі 1982 р. гірники країни видобули додатково до плану 4,3 млн. т вугілля і 285 тис. т сланцю. Серед учасників «договору 92-х» найвищих показників добилися бригади шахтарів, очолювані М. Решетниковим (шахта «Зырянская» об'єднання «Южкузбассуголь») — 809 тис. т палива, та М. Чихом — 540 тис. т. У другому кварталі нинішнього року 257 тис. т палива видобула бригада на чолі з А. Поліщуком (донецька шахта «Трудівська»). Значних успіхів досягли й інші учасники договору.

Продовжується змагання сталеварів за одержання металу вищої якості. Серед підприємств, що змагаються, — Нижньотагільський металургійний комбінат, Череповецький і Новолипецький металургійні заводи, «Запоріжсталь», «Азовсталь», «Дніпрспецсталь» та ін.<sup>23</sup>

У відповідь на рішення травневого Пленуму ЦК КПРС в промисловості країни розгорнулося змагання під девізами «Продовольчій програмі — технічне забезпечення», «Замовлення для сільського господарства — достроково, з високою якістю». Воно сприяє дальшому зміцненню технічної оснащеності та підвищенню рівня механізації сільськогосподарських робіт. Адже на селі ще понад 350 виробничих операцій виконуються вручну. Машинобудівники, зокрема, зобов'язалися в 1,3—1,5 рази підвищити продуктивність машинно-тракторних агрегатів і значно збільшити строк їх служби.

Колективи промислових підприємств союзних республік, у тому числі РРФСР та УРСР, борються за дальше підвищення продуктивності праці, економію матеріальних і енергоресурсів та випуск за цей рахунок додаткової продукції для села. На Свердловському виробничому об'єднанні «Азот», наприклад, щомісяця зберігають енергоресурси в розмірі їх добової витрати й випускають за цей рахунок надпланову продукцію. Значного поширення набула ініціатива виробничого об'єднання «Володимирський тракторний завод» по достроковому постачанню колгоспам і радгоспам висякісної техніки<sup>24</sup>.

<sup>21-22</sup> Труд, 1982, 5 февр., 13 апр., 10 июня.

<sup>23</sup> Труд, 1982, 23 февр., 30 июля.

<sup>24</sup> Труд, 1982, 9, 15 июля.

Яскравим прикладом єднання братніх зусиль трудящих РРФСР, УРСР та інших радянських республік є спорудження газопроводу Західний Обір — Західний кордон СРСР. Він протягнеться на 5 тис. км по території 27 областей. Розробку його проекту здійснив Донецький інститут «Південдіпрогаз». Спорудження траси оголошено Всесоюзною комсомольською будовою. Оснащення магістралі передбачається здійснювати в основному на базі найпередовішої вітчизняної і частково зарубіжної техніки. Із Сполучених Штатів Америки, зокрема, мають надходити трубоукладачі, незначну кількість яких уже одержано.

Радянський багатонаціональний робітничий клас взявся не тільки виготовити техніку, необхідну для газопроводу, а й скоротити строки його введення в дію. У будівництві магістралі та виготовленні устаткування для неї беруть участь близько 800 підприємств, а також проєктних і транспортних організацій багатьох союзних республік. З кожним днем набирає дедалі більшого розмаху змагання трудових колективів за скорочення строків здачі газопроводу. Його учасники виступили з ініціативою вводити в дію кожен нову ділянку траси на 2—3 місяці раніше передбачуваного строку й зразу ж добиватися досягнення її проєктної потужності.

На будові активно впроваджується в практику «робітнича естафета», яка в минулій п'ятиріччі широко застосовувалася на спорудженні трубопроводу Вінчанур — Челябінськ, а також Нурекської та Саяно-Шушенської ГЕС і «Атомашу». З метою дальшого розвитку змагання за принципом «робітничої естафети» при ВЦПС у 1981 р. було створено координаційну раду, яка розробляє його умови, контролює виконання договорів. Передові бригади споруджують щодня по 2 км траси, тоді як спочатку планувалося здавати лише 1 км. «Робітнича естафета» сприяє широкому впровадженню поточних методів будівництва.

Підвищені зобов'язання беруть трудові колективи, що виготовляють устаткування для газопроводу. Робітники Казанського моторобудівного об'єднання, зокрема, дали слово достроково виготовити приводи для станцій, що перекачують газ. На Сумському машинобудівному об'єднанні ім. М. В. Фрунзе раніше передбачуваного строку освоєно газоперекачувальний агрегат потужністю 32 млн. куб. метрів сировини щодоби.

Дальшій активізації та підвищенню ефективності змагання сприятиме виконання нещодавно прийнятої Радою Міністрів УРСР та УРПС постанови «Про заходи по забезпеченню введення в дію об'єктів магістрального газопроводу Уренгой — Помари — Ужгород в Українській РСР»<sup>25</sup>. У ній поставлено завдання ввести в дію у 1983 р. лінійну частину газопроводу довжиною більше 1100 км і компресорні станції «Гребінківську» й «Барську», а також інші об'єкти на території республіки. Розроблено заходи морального й матеріального стимулювання колективів, які будують трасу, і тих, що постачають устаткування для неї.

Тісні узи дружби й братерства єднують працівників легкої промисловості РРФСР і УРСР. Так, колектив Дарницького шовкового комбінату підтримує багаторічні зв'язки із своїми колегами на московських комбінатах імені Свердлова, імені Щербакова та «Красная роза», а також на Красноярському шовковому комбінаті. Тільки за останні два роки завдяки обміну досвідом дарничани впровадили у виробництво ряд технічних і технологічних новинок, що сприяло підвищенню продуктивності праці та якості виробів. Міцна дружба єднає новаторів названих підприємств — делегата XXVI з'їзду КПРС Л. Кондратьєву (Київ), Бобкову (Москва) та З. Сафронову (Красноярськ).

<sup>25</sup> Прапор комунізму, 1982, 17 серп.

У ході змагання колективи виробничих об'єднань «Хімволокно» (Київ та Клін Московської області) спільно розв'язують питання бригадної організації праці. Розгорнулося трудове суперництво й між передовиками цих підприємств — кавалером ордена Леніна киянкою О. Н. Ребрій та її колегою Л. В. Лигіною з Підмосков'я.

Творчому опануванню прогресивних методів і прийомів праці сприяють договори прядильниць, ткаць та робітниць інших професій, що вирішили у ювілейному році випускати продукцію тільки високої якості. Серед учасників цього змагання слід насамперед назвати ткаць В. Голубеву (Івановський камвольний комбінат), В. Коломієць (Житомирський льонокомбінат), М. Поліщук (Московський шовковий комбінат ім. П. П. Щербакова), які в першому півріччі 1982 р. добилися кращих виробничих показників у відповідних галузях текстильного виробництва<sup>26</sup>.

Підвищенню рівня організації міжреспубліканського змагання, його популяризації сприяють широка гласність, пропаганда колективних успіхів, нових форм та методів роботи засобів масової інформації. Партийна та профспілкова преса, Всесоюзне радіо і телебачення ведуть ряд рубрик, де аналізується хід трудового суперництва. Газети, зокрема, проводять на своїх сторінках трудові переклики між учасниками змагання. Вперше такий переклик відбувся між вугільниками Донецька. Нині в республіканській пресі вже стала постійною рубрика «Трудовий переклик шахтарів Росії і України»<sup>27</sup>, де систематично вміщується інформація про хід змагання, нові досягнення гірників, передовий досвід роботи. Засоби масової інформації та пропаганди постійно шукають нові дійові форми висвітлення ходу та організації змагання. Виступаючи на V з'їзді журналістів республіки в лютому 1982 р., товариш В. В. Щербиський відзначив, що в цій справі ще є великі резерви, які потрібно активніше використовувати.

Обкоми, міськкоми, райкоми партії виявляють постійне піклування про підвищення ідейного рівня, оперативності та дієвості виступів преси, телебачення і радіо. На Ворошиловградщині, зокрема, журналісти систематично одержують інформацію про роботу партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій. Традиційними стали там зустрічі працівників преси з членами бюро обкому партії, відповідальними працівниками партійного й радянського апарату в містах і районах. Обласна газета «Прапор перемоги» була одним з переможців Всесоюзного конкурсу на краще висвітлення питань соціалістичного змагання, проведеного в 1976 р. правлінням Спілки журналістів СРСР<sup>28</sup>.

Про дружбу, соціалістичне змагання, його підсумки розповідається також у спільних випусках обласних газет «Ленинское знамя» і «Київська правда» — органів Московської та Київської парторганізації<sup>29</sup>. Змістовну роботу в цьому напрямі проводять також редакції міських газет «Знамя шахтера» (м. Свердловськ Ворошиловградської області) і «Слово шахтера» (м. Гуково Ростовської області). Вони ведуть спільну рубрику «У наших друзів по змагання», організовують об'єднані доточки. Навесні 1982 р. за ініціативою редакцій почалося змагання бригади очисного вибою В. І. Пінчука з шахти «Должанська-Капітальна» виробничого об'єднання «Свердловантрацит» та А. В. Щербашова з шахти ім. 60-річчя Ленінського комсомолу виробничого об'єднання «Гуковвугілля». Його хід висвітлюється на сторінках газет під спільною рубрикою «Свердловськ — Гуково: вахта дружби». Щокварталу підби-

<sup>26</sup> Труд, 1982, 11, 13 февр., 20 июля.

<sup>27</sup> Правда Украины, 1981, 17 апр.

<sup>28</sup> Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации. К., 1979, с. 457.

<sup>29</sup> Кононоп В. І., Цибулько В. М. Змагаються побратими, с. 12.

ваються підсумки, проводяться взаємоперевірки. Переможцям змагання вручатимуться спеціальні дипломи та призи<sup>30</sup>.

Цікаві форми пропаганди кращих трудових досягнень використовують учасники змагання Львівської, Ульяновської та Івано-Франківської областей. Вони систематично збираються на зльоти переможців, практикують творчі звіти колективів підприємств перед громадськістю, організують виставки досягнень своїх колег, діляться планами на майбутнє. Все це допомагає краще пізнати, чим живуть побратими, що нового з'явилося в їх роботі<sup>31</sup>.

Отже, трудові колективи РРФСР і Української РСР нагромадили багатий спільний досвід проведення міжреспубліканського змагання. Вони постійно збагачують його новою практикою, поглиблюють зміст відповідно до висунутих нині партією нових важливих економічних і соціальних завдань.

*А. Ф. Денисов, Б. П. Ковальський*

СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЕ СОРЕВНОВАНИЕ  
ТРУДОВЫХ КОЛЛЕКТИВОВ РСФСР И УССР В 1970—1980 гг.

Резюме

В статье освещаются основные формы социалистического соревнования промышленных коллективов РСФСР и УССР (1970—1980 гг.), рассказывается об их достижениях, обмене передовым опытом работы.

<sup>30</sup> Правда України, 1982, 9 люня.

<sup>31</sup> Коммунист України, 1976, № 6, с. 37; Рад. Україна, 1976, 1, 24 лют.; Правда України, 1979, 4 янв.

О. Д. ЗУБАЛІЙ (Київ)

СПІВРОБІТНИЦТВО І ВЗАЄМОДОПОМОГА  
РОБІТНИКІВ СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК  
У СТВОРЕННІ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ  
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ (1928—1937 рр.)

Одним з величезних завоювань Радянської влади в нашій країні стало вирішення на марксистсько-ленінських засадах національного питання. Розквіт і зближення соціалістичних націй, братерське співробітництво і взаємодопомога трудящих Союзу РСР, що набувають дедалі глибшого і ширшого розмаху, мають глибоке коріння. Вони розвиваються на основі могутніх соціально-економічних досягнень суспільства розвинутого соціалізму. «Історія не знає держави, яка в найкоротші строки зробила б так багато для всебічного розвитку націй і народностей, як СРСР — соціалістична Вітчизна всіх наших народів. Їх єдність гартувалася і міцніла в ході індустріалізації, колективізації сільського господарства і культурної революції, в боротьбі за побудову соціалізму»<sup>1</sup>. Зокрема, ця єдність і братерська дружба яскраво виявилися під час переведення сільського господарства нашої країни на соціалістичні рейки та у процесі створення його матеріально-технічної бази.

Пристаючи до соціалістичних перетворень на селі, Комуністична партія вже мала на озброєнні ленінський кооперативний план. На його основі XV з'їзд ВКП(б) у грудні 1927 р. проголосив курс на колективізацію сільського господарства. Одним з головних питань, які мала вирішувати Радянська держава під час його здійснення, було створення необхідної матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва.

В. І. Ленін накреслив основні напрями розвитку технічного прогресу в сільському господарстві. Першочерговий розвиток великої промисловості, важкої індустрії Володимир Ілліч вважав найголовнішою передумовою соціалістичних перетворень та ліквідації економічних коренів капіталізму на селі. «...Велика промисловість, — зазначав він, — єдиний засіб врятувати селянство від нужди і голоду»<sup>2</sup>. В. І. Ленін підкреслював, що «...тільки матеріальна база, техніка, застосування тракторів і машин у землеробстві в масовому масштабі ...в корені і з величезною швидкістю переробило б дрібного землероба»<sup>3</sup>.

Ці та інші настанови вождя лягли в основу всіх наступних рішень Комуністичної партії, Радянського уряду, які стосувалися розвитку як економіки країни в цілому, так і її важливої складової частини — сільського господарства, зокрема.

Перші кроки боротьби за побудову матеріально-технічної бази соціалістичного господарства на селі були надзвичайно складними. Це пояснювалося насамперед тим, що в країні гостро відчувалася нестача заводів по випуску сільськогосподарської техніки та реманенту. Тому Комуністична партія і Радянський уряд вжили рішучих заходів до при-

<sup>1</sup> Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982, с. 5.

<sup>2</sup> Ленін В. І. III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 22 червня — 12 липня 1921 р.: Доповідь про тактику РКП 5 липня. — Повне збір. творів, т. 44, с. 47.

<sup>3</sup> Ленін В. І. X з'їзд РКП(б) 8—16 березня 1921 р.: Доповідь про заміну розверстки натуральним податком 15 березня. — Повне збір. творів, т. 43, с. 53.

скореного розвитку тих галузей промисловості, які забезпечували технічну реконструкцію сільського господарства. Першочергового значення надавалося будівництву нових заводів, які повинні були випускати сільськогосподарські машини, зокрема трактори. При цьому Комуністична партія керувалася вказівками В. І. Леніна, який, виступаючи на VIII з'їзді партії, підкреслював: «Якби ми могли дати завтра 100 тисяч першокласних тракторів, забезпечити їх бензином, забезпечити їх машиністами.., то середній селянин сказав би: «Я за комунію» (тобто за комунізм)»<sup>4</sup>.

Розпочинаючи будівництво нових тракторних заводів, Комуністична партія і Радянський уряд розуміли, що цю справу можна вирішити лише за умов активної взаємодопомоги та співробітництва робітників усіх братніх республік. Згідно з рішеннями листопадового (1929 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) було ухвалено розпочати будівництво двох заводів потужністю до 50 тис. тракторів кожний. Один з них почав споруджуватися в 1930 р. у Харкові<sup>5</sup>. Завдяки героїчній і самовідданій праці на його будівництві представників багатьох союзних республік підприємство було збудоване за небагато короткої строк. Його урочистий пуск відбувся 1 жовтня 1931 р.<sup>6</sup>

Трудащі братніх республік подали велику матеріальну допомогу і в підготовці Харківського тракторного заводу (ХТЗ) до експлуатації. Зокрема, устаткування для нього поставляли понад 100 підприємств з усієї країни<sup>7</sup>.

Велику роль у справі вчасного введення в дію заводів сільськогосподарських машин, які у той час почали споруджуватися на Україні, відіграла всебічна допомога кваліфікованими робітничими кадрами з боку братніх республік і насамперед Російської Федерації. «Така допомога, — зазначав Л. І. Брежнєв, — готовність іти на величезні зусилля і, скажемо прямо, на жертви в ім'я подолання відсталості національних окраїн, їх прискореного розвитку була заповідана пролетаріатові Росії Леніним як високий інтернаціональний обов'язок. І російський робітничий клас, російський народ цей обов'язок з честю виконали»<sup>8</sup>.

Саме ефективна й своєчасна допомога російських робітників стала одним з найістотніших факторів швидкого розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства Радянської України. Так, при їх активному сприянні освоювалися нові для республіки галузі машинобудування, які висукали необхідну для села техніку. Ще задовго до завершення будівництва ХТЗ понад тисячу робітників було підготовлено для нього на Сталінградському тракторному заводі<sup>9</sup>. Близько 100 наладчиків з ХТЗ підвищували свою кваліфікацію в Ленінграді на «Красном путиловце», який першим у нашій країні розпочав масовий випуск тракторів<sup>10</sup>. У липні 1931 р., коли будівництво Харківського заводу завершувалося і постало питання про найшвидше освоєння його потужностей, на Україну приїхали інженери і кваліфіковані робітники із Сталінграда та Ленінграда. Вони допомогли українським тракторобудівникам налагодити потокове виробництво машин<sup>11</sup>. Завдяки цьому лише за перший рік свого існування завод дав сільському господарству країни 12 тис. тракторів<sup>12</sup>. Дружба, взаємодопомога і співробітництво

<sup>4</sup> Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б) 18—23 березня 1919 р.: Доповідь про роботу на селі 23 березня 1919 р. — Повне зібр. творів, т. 38, с. 198.

<sup>5</sup> Очерки истории Харьковской областной партийной организации. Харьков, 1980, с. 268.

<sup>6</sup> Там же, с. 272.

<sup>7</sup> Історія Української РСР. К., 1977. Т. 6, с. 204.

<sup>8</sup> Брежнєв Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1974. Т. 4, с. 50.

<sup>9</sup> Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. К., 1969, с. 246.

<sup>10</sup> Торжество національної політики КПРС. К., 1972, с. 211.

<sup>11</sup> Індустріально-колгоспна Україна. К., 1972, с. 35.

<sup>12</sup> Труд, 1932, 3 окт.

трудящих нашої країни набули свого дальшого розвитку і в наступні роки.

У 1932 р. 400 ударників з ХТЗ здійснили поїздку для обміну виробничим досвідом до Сталінградського тракторного, Горьковського автомобільного заводів та ряду підприємств Москви<sup>13</sup>.

У свою чергу робітники України подали значну допомогу трудящим братніх республік у підготовці кадрів для сільськогосподарського машинобудування. Так, колектив запорізького заводу «Комунар», який став у 1930 р. зачинателем радянського комбайнобудування, готував кадри для Ростовського заводу сільгоспмашин. На початку 1932 р. на цьому підприємстві працювало вже близько 300 чол., які набули кваліфікації на «Комунарі», а дещо пізніше до Запоріжжя було відряджено для виробничого навчання ще 600 робітників з Ростова<sup>14</sup>. На підприємствах тресту «Укрсільгоспмаш» готувалися кадри для Ташкентського заводу сільськогосподарських машин<sup>15</sup>.

Завдяки героїчній і самовідданій праці трудящих, співробітництву та взаємодопомозі робітників братніх республік ще до початку першої п'ятирічки в нашій країні було створено значну матеріально-технічну базу на селі, але потужних сільськогосподарських машин вітчизняного виробництва ще не вистачало. Тому ЦК ВКП(б) запропонував Держплану СРСР переглянути завдання першої п'ятирічки по виробництву тракторів та інших сільгоспмашин. В результаті асигнування на цю галузь було збільшено з 2,2 млрд. крб. до 6 млрд. крб.<sup>16</sup> Зокрема, п'ятирічний план передбачав збільшення випуску продукції сільськогосподарського машинобудування України на 232%. Це дало змогу значно прискорити випуск техніки для села на більшості підприємств республіки. Так, виробництво машин на запорізькому заводі «Комунар» лише за 1928/29 рр. порівняно з 1927/28 рр. зросло на 24%<sup>17</sup>. Всього на Україні у 1928 р. діяло 38 підприємств сільськогосподарського машинобудування, які випускали близько 60% загальносоюзної продукції<sup>18</sup>.

Про швидкий розвиток сільськогосподарського машинобудування в республіці свідчить і такий факт. Якщо в 1913 р. на 175 заводах України випускалося продукції для потреб села на суму 31,8 млн. крб.<sup>19</sup>, то в 1928/29 рр. лише на 12 заводах тресту «Укрсільгоспмаш» її було виготовлено на 118,9 млн. крб.<sup>20</sup> Так, в результаті швидкого розвитку харківського заводу «Серп і молот» значно зросла питома вага його продукції серед заводів сільськогосподарського машинобудування СРСР. В 1928/29 рр. завод випускав 87,6% борін, 59,8% сортувалок, 50% кінних молотарок від усього їх загальносоюзного виробництва<sup>21</sup>.

Техніка, що вироблялася на машинобудівних підприємствах УСРР, у свою чергу направлялася на лани братніх республік. Зокрема, робітники Радянської України подавали велику допомогу Молдавській АСРР, яка не мала власних підприємств по виробництву сільськогосподарських машин. Уся техніка для обробітку землі, ввозилася туди з інших братніх республік. Підприємства України забезпечували селян

<sup>13</sup> Центральний державний архів народного господарства СРСР, ф. 7620, оп. 1, спр. 89, арк. 29.

<sup>14</sup> Коломийченко Н. Н. Создание советского комбайностроения. — История СССР, 1963, № 6, с. 110.

<sup>15</sup> Епштейн А. І. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму. 1929—1932 рр. Харків, 1968, с. 133.

<sup>16</sup> История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1970. Т. 4, кн. 1, с. 603.

<sup>17</sup> Ворошиловградський обласний державний архів, ф. Р-118, оп. 1, спр. 377, арк. 217; Запорізький обласний державний архів, ф. 564, оп. 1, спр. 1646, арк. 175.

<sup>18</sup> Днхололат А. В. Содружество народов СССР в борьбе за построение социализма. М., 1976, с. 265.

<sup>19</sup> ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 31, арк. 19, 20.

<sup>20</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 13, спр. 1126, арк. 43.

<sup>21</sup> Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 15, оп. 1, спр. 59, арк. 16.

Молдавії плугами, бородами, сіялками, тріерами та багатьма іншими машинами. В 1928 р. з УСРР колективним господарством МАСРР було направлено 17 тракторів<sup>22</sup>. Починаючи з 1932 р., на лани Молдавії з України надходили й зернові комбайни<sup>23</sup>.

Миколаївський завод «Плуг і молот» у 1930 р. першим у світі почав виготовляти цукрозбиральні комбайни<sup>24</sup>, які направлялися в усі райони Радянського Союзу. В 1931 р. білоцерківський завод ім. 1-го Травня розпочав випуск машин для збирання бавовнику, які використовувалися, зокрема, у республіках Середньої Азії. Лише в першому півріччі 1932 р. Узбекика СРР одержала 350 бавовнозбиральних машин, Казахська АСРР — 452, Киргизька АСРР — 39, Туркменська СРР — 41, Таджикика СРР — 26<sup>25</sup>.

Ці факти є переколивим свідченням того, що вже у роки першої п'ятирічки радянські народи-брати подавали один одному велику допомогу. Її завжди відчували трудящі Української СРР. Наприклад, в 1928—1929 рр. Всеросійська спілка сільськогосподарської кооперації та Московська сільгоспкредитспілка надіслали 19 тис. плугів, 6 тис. запасних лемешів та 1 тис. віялок селянам України<sup>26</sup>. Білоруські заводи «Пралетарый» (Гомель), «Чырвоны нарадженец» (Могильов), «Энергія» та «Камунар» (Мінськ) поставляли сільськогосподарську техніку багатьом областям Української СРР. Особливим попитом користувалися машини з маркою Гомельського підприємства. Тільки весною 1930 р. цей завод відправив на Україну 20 вагонів із сільськогосподарською технікою<sup>27</sup>.

Ще з кінця першої п'ятирічки в країні широкого розмаху набрали кооперування і спеціалізація підприємств, а також цілих галузей промисловості. Це також сприяло дальшому розвитку сільськогосподарського машинобудування, об'єднанню зусиль трудових колективів братніх республік, зміцненню дружби народів СРСР. У 1932 р. з автотракторною промисловістю країни, наприклад, кооперувалося понад 100 підприємств і 20 інших галузей<sup>28</sup>. Так, Ленінградський завод «Красный выборжец» поставляв Сталінградському тракторному заводу мідну стрічку, яка використовувалася для виробництва радіаторів. Останній, у свою чергу, виготовляв радіатори для ХТЗ<sup>29</sup>. В 1932 р. Саратовський завод сільгоспмашин через кооперацію одержав деталей на суму, що становила 50% вартості його валової продукції. Комплекти коліс, штампувальні деталі поставляли цьому новому підприємству галузі робітники запорізького «Комунара»<sup>30</sup>.

Великий вплив на хід колективізації, на зміцнення союзу робітників і селян, на політичне й організаційно-господарське зміцнення колгоспів, дружби та співробітництва народів СРСР справляли, зокрема, машинно-тракторні станції (МТС). Як відомо, перша в країні МТС була створена у радгоспі ім. Т. Г. Шевченка Березівського району на Одещині в 1927 р. Вже у тому ж році її трактори обробили 800, у 1928 р. — 10 тис., а в 1929 р. — 60 тис. гектарів селянської землі<sup>31</sup>. До

<sup>22</sup> Нерушимая дружба украинского и молдавского народов в период социализма. К., 1980, с. 110.

<sup>23</sup> Там же, с. 114.

<sup>24</sup> Нариси історії Миколаївської обласної партійної організації. 1897—1968 рр. Одеса, 1969, с. 192.

<sup>25</sup> Братское содружество союзных республик в развитии народного хозяйства СССР. 1917—1971. М., 1973, с. 154.

<sup>26</sup> Нерушимая дружба украинского и белорусского народов в период социализма. К., 1978, с. 96.

<sup>27</sup> Там же.

<sup>28</sup> Экономическая жизнь, 1932, 2 сент.

<sup>29</sup> Правда, 1932, 5 сент.

<sup>30</sup> Правда, 1932, 9 янв.; Экономическая жизнь, 1932, 2 сент.

<sup>31</sup> Финансов А. П. Борьба партии за социалистическую индустриализацию страны и подготовку коллективизации сельского хозяйства 1926—1929 гг., М., 1973, с. 93.

Березівського району для запозичення досвіду в організації МТС з усіх кінців Радянського Союзу приїздили селяни, партійні й радянські працівники. Протягом першої половини 1930 р. там побували 10 тис. чол.—представники ряду братніх республік СРСР<sup>32</sup>. За прикладом цієї машинно-тракторної станції весною 1929 р. в с. Дубово Красноокнянського району була створена перша МТС у Молдавії<sup>33</sup>. Досвід українських колег значно допоміг у справі налагодження роботи цієї машинно-тракторної станції, а також більш раціонального розміщення другої такої ж МТС у МАСРР, створеної в Апаньєві у червні 1929 р.<sup>34</sup> Технічне керівництво нею здійснював інженер Лебедев, який приїхав з Харкова за направленням Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації. В листопаді 1929 р. комісія Наркомзему УСРР уважно розглянула ряд питань, пов'язаних з організацією МТС у Молдавії. Вона вирішила надати допомогу цим машинно-тракторним станціям запчастинами, паливом, кредитуванням, а також виробила конкретні рекомендації по усуненню недоліків у їх роботі<sup>35</sup>.

Слідом за радгоспами та об'єднаннями сільськогосподарської кооперації створення машинно-тракторних станцій у 1928 р. розпочали й колгоспи. Однією з перших таких МТС стала машинно-тракторна станція при Баштанському куці колгоспів у Миколаївському окрузі. А вже влітку 1929 р. на Україні діяло 35 державних, кооперативних і колгоспних МТС та тракторних колон<sup>36</sup>.

Розглядаючи МТС як найбільш раціональну форму технічного переозброєння господарства на селі, Рада Праці і Оборони СРСР постановою від 5 червня 1929 р. «Про організацію машинно-тракторних станцій» поклала початок їх широкому створенню в країні. Це позитивно позначилося на розгортанні колективізації сільського господарства в усіх братніх республіках<sup>37</sup>. Досвід роботи кращих МТС однієї з них, як правило, ставав надбанням для усіх інших. Зокрема, в резолюції другої конференції КП(б)У «Про п'ятирічний перспективний план розвитку народного господарства України» (квітень 1929 р.) схвалювалася діяльність машинно-тракторних станцій у республіці й зазначалося, що «...цей досвід треба якомога поширити не тільки на Україну, але й у Союзі в цілому»<sup>38</sup>.

Виконуючи рішення партії, трудящі УСРР щедро ділилися своїми досягненнями з представниками братніх республік. Так, до Баштанської МТС приїздили численні делегації з метою вивчення передових методів машинного обробітку землі. Тільки в 1929 р. її відвідали 20 делегацій з РСФРР, Азербайджану та інших республік Радянського Союзу<sup>39</sup>.

На основі швидкого розвитку сільськогосподарського машинобудування в УСРР та у результаті дедалі зростаючого співробітництва й взаємодопомоги братніх республік сільське господарство України поступово озброювалося новою технікою. Лише з 1928 р. по 1933 р. на село було відправлено 39,7 тис. тракторів, 7,9 тис. автомашин і 4,3 тис. комбайнів вітчизняного виробництва<sup>40</sup>. Наприкінці 1932 р. загальна потужність тракторів у республіці становила 514 тис. к.<sup>41</sup>

<sup>32</sup> Шляхами дружби і братерства. Одеса, 1972, с. 108.

<sup>33</sup> Нерушимая дружба украинского и молдавского народов в период социализма, с. 112.

<sup>34</sup> Там же.

<sup>35</sup> Там же.

<sup>36</sup> Історія Української РСР, т. 6, с. 164.

<sup>37</sup> Там же, с. 165.

<sup>38</sup> Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1, с. 571.

<sup>39</sup> Шляхами дружби і братерства, с. 108.

<sup>40</sup> Див.: XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України: Стенограф. звіт. К., 1934, с. 176.

<sup>41</sup> Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. М., 1954, с. 331.

З кожним роком їх виробництво в країні збільшувалося. У 1932 р. в СРСР було виготовлено 50 тис. цих сільськогосподарських машин, що у 40 разів перевищувало обсяг їх виробництва в 1923—1929 рр.<sup>42</sup> Після створення власної автотракторної промисловості Радянська держава значно зменшила їх імпорт.

У 1932 р. промисловість України перевершила контрольні завдання п'ятирічного плану по виробництву машин для сільського господарства. Підводячи підсумки виконання першої п'ятирічки, Голова Раднаркому УСРР В. Я. Чубар у лютому 1933 р. відзначав, що продукція підприємств сільськогосподарського машинобудування зростає вчетверо проти рівня 1927/28 рр. і приблизно в 15 разів порівняно з 1912 р.<sup>43</sup> Досягнуті на Україні успіхи стали можливими завдяки допомозі трудящих братніх республік нашої країни й, насамперед, російського робітничого класу. Як підкреслюється у Постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», «російський народ, не зважаючи на труднощі і нестатки, подавав безкорисливу допомогу іншим народам країни...»<sup>44</sup>.

У роки другої п'ятирічки в умовах становлення єдиного народно-господарського комплексу, а також спеціалізації й соціалістичного поділу праці дедалі тіснішими ставали економічні зв'язки, співробітництво і взаємодопомога між республіками, зокрема між РСФРР та УСРР. У 1933 р. сільське господарство України одержало 15 тис. тракторів, 2,4 тис. комбайнів і 3 тис. автомобілів, а в 1934 р.— 12 тис. тракторів, 1,7 тис. автомашин та на 40,5 млн. крб. іншої сільськогосподарської техніки з Російської Федерації. У 1937 р. з РСФРР в УСРР було направлено ще 58,9 тис. т різних машин для польових робіт<sup>45</sup>. У тому ж році багато районів Російської Федерації в свою чергу одержали з України 204,6 тис. т різноманітної сільськогосподарської техніки<sup>46</sup>. Перші широкозахватні комбайни, виготовлені запорізьким заводом «Комунар», були направлені, зокрема, трудівникам ланів Краснодарського краю<sup>47</sup>.

Завдяки спільним зусиллям робітників усіх братніх республік виробництво машин для сільського господарства в країні продовжувало розвиватися швидкими темпами. Так, випуск тракторів за період 1932—1936 рр. збільшився з 48,9 тис. до 112,9 тис., комбайнів — з 10 тис. до 43,9 тис. на рік<sup>48</sup>. СРСР дедалі більше звільнявся від імпорту сільськогосподарської техніки. Так, за роки другої п'ятирічки з-за кордону було ввезено лише 1374 автомашин і 72 трактори<sup>49</sup>.

Співробітництво і взаємодопомога трудящих відіграли велику роль у збільшенні виробництва сільськогосподарської техніки й на Україні. Випуск комбайнів у республіці, наприклад, зріс у 1937 р. до 17 тис. проти 347 в 1930 р. За роки другої п'ятирічки виготовлення продукції заводами сільськогосподарського машинобудування збільшилося у 6,5 раза. В 1937 р. на полях республіки працювало понад 88 тис. тракторів, 27 тис. комбайнів та багато іншої техніки<sup>50</sup>.

У 1936 р. МТС УСРР провели 89% усієї весняної оранки проти 39% у 1933 р., підняли відповідно 90% парів (проти 60%), посіяно

<sup>42</sup> Союз создателей нового общества. М., 1979, с. 130.

<sup>43</sup> Див.: Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики. 1926—1929 гг. К., 1966, с. 558.

<sup>44</sup> Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 4.

<sup>45</sup> Дружба и братство русского и украинского народов. К., 1982. Т. 2, с. 136—137.

<sup>46</sup> Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР. К., 1972, с. 112.

<sup>47</sup> Комуніст, 1940, 23 черв.

<sup>48</sup> Лизогоуб Ю. М. Рабочий класс СССР в борьбе за победу колхозного строя. 1928—1937. Львов, 1978, с. 146.

<sup>49</sup> Касьяненко В. И. Завоевание экономической независимости СССР, 1917—1940 гг. М., 1972, с. 201.

<sup>50</sup> Советские архивы, 1972, № 5, с. 18—19.

34% озимих (проти 5%)<sup>51</sup>. Комбайнами було зібрано врожай зернових з 31% усієї посівної площі республіки (проти 1% у 1933 р.)<sup>52</sup>.

В цілому Радянська Україна на кінець другої п'ятирічки мала тракторів більше, ніж Німеччина, Франція та Італія разом узяті, а її парк комбайнів у кілька разів перевищував загальну їх кількість в усіх капіталістичних країнах Західної Європи<sup>53</sup>.

Головним результатом співробітництва і взаємодопомоги робітників братніх республік у галузі перебудови сільського господарства на кінець другої п'ятирічки стало завершення його колективізації по всій країні, в тому числі й в УСРР. Замість 23,7 млн. дрібних селянських господарств у Радянському Союзі було створено 243,7 тис. колгоспів та 3992 радгоспи<sup>54</sup>.

Отже, однією з найважливіших рис соціалістичних виробничих і суспільних відносин, які яскраво виявилися в період боротьби за створення матеріально-технічної бази сільського господарства в нашій країні, стали міжнародне єднання трудящих, їх братерська дружба та взаємодопомога. Об'єднані спільністю класових інтересів, прагненням перетворити сільське господарство Союзу РСР у високорозвинуту галузь економіки, трудящі Радянської України пліч-о-пліч з робітниками усіх братніх республік і, насамперед, з російським робітничим класом зводили нові заводи сільськогосподарських машин, реконструювали діючі підприємства, боролися за швидке оснащення колективних господарств передовою технікою і сільськогосподарським реманентом. Під час спільної праці на будовах соціалізму дедалі міцніла й розвивалася дружба між трудящими СРСР різних національностей. Братерське співробітництво радянських народів дедалі зростало і міцніло в ході будівництва соціалізму.

Співробітництво і взаємодопомога трудящих України й братніх республік були важливим фактором швидкого створення і зростання матеріально-технічної бази сільського господарства УСРР та успішного втілення в життя накреслень ленінського кооперативного плану.

А. Д. Зубалий

#### СОТРУДНИЧЕСТВО И ВЗАИМОПОМОЩЬ РАБОЧИХ СОЮЗНЫХ РЕСПУБЛИК В СОЗДАНИИ МАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ БАЗЫ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА УКРАИНЫ (1928—1937 гг.)

##### Резюме

В статье рассматриваются вопросы сотрудничества и взаимопомощи рабочих братских республик СССР в создании и укреплении материально-технической базы сельского хозяйства УССР в период построения фундамента социализма и реконструкции народного хозяйства. Автор показывает роль рабочего класса РСФСР и других советских республик в осуществлении ленинского кооперативного плана, в укреплении дружбы и единства трудящихся Советского Союза.

<sup>51</sup> Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні, с. 224.

<sup>52</sup> Там же.

<sup>53</sup> Піджарий Ф. Д. Діяльність Комуністичної партії України по створенню і зміцненню колгоспного ладу. 1927—1937 роки. Харків, 1973, с. 125.

<sup>54</sup> История Коммунистической партии Советского Союза, т. 4, кн. 2, с. 442.

# До 40-річчя видатних перемог радянських військ у Великій Вітчизняній війні

Академік О. М. САМСОНОВ (Москва)

## ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СТАЛІНГРАДСЬКОЇ БИТВИ

Віроломний напад фашистської Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 р., армія якої на головних напрямках ударів мала тимчасові воєнні переваги, призвів у перші місяці війни до великих матеріальних і людських втрат, до загарбання агресором значної території європейської частини СРСР. Це не тільки зумовило невдалий для радянських військ результат перших бойових операцій, а й негативно позначалося на ході збройної боротьби влітку і восени 1941 р. Однак гітлерівська стратегія «блискавичної війни» у протиборстві з Радянською державою зазнала краху. В битві на підступах до Москви Червона Армія розгромила найбільше угруповання вермахту — групу армій «Центр» і відкинула його від столиці. Радянські війська перейшли в загальний наступ, який тривав до квітня 1942 р. Після цього на фронтах настало тимчасове затишшя.

Обидві сторони готувалися до продовження боротьби. Перед початком другого року Великої Вітчизняної війни становище Радянського Союзу залишалось тяжким і складним. Головні сили й засоби фашистської Німеччини використовувалися проти СРСР. Уряди США і Англії, хоч і зобов'язалися відкрити другий фронт, насправді, як це стало зрозуміло згодом, не збиралися цього робити в обумовлені строки. Вони переслідували у війні проти третього рейху своєкорисливі цілі, роблячи ставку на її затягування, розгортаючи операції на другому ряду театрі воєнних дій — у Північній Африці.

Становище Радянського Союзу ускладнювалося ще й тим, що правлячі кола Японії та Туреччини вичікували зручного для них моменту, щоб розв'язати агресію проти СРСР. Численні збройні сили цих країн перебували в бойовій готовності до нападу. Тому доводилося тримати значну кількість військ для забезпечення безпеки південних і далекосхідних кордонів країни.

У такій несприятливій для СРСР воєнно-політичній обстановці радянський народ і його Збройні Сили несли основний тягар боротьби проти претендентів на світове панування. Це протиборство потребувало величезного напруження сил народу. Агресор залишався грізним противником. У 1942 р. гітлерівська Німеччина за рахунок пограбування поневолених нею країн збільшила виробництво бойової техніки порівняно з попереднім роком у 1,5—2 рази<sup>1</sup>. Історичну відповідальність за долю соціалістичної Вітчизни, за подання інтернаціональної допомоги поневоленим народам Європи і Азії з першого дня війни відчував кожен радянський громадянин. На фронтах велася жорстока збройна боротьба, в тилу країни робилося все, щоб збільшити воєнне виробництво і своєчасно готувати резерви для діючої армії. У стислі строки необхідно було забезпечити евакуйовані підприємства електро-

<sup>1</sup> Історія второй мировой войны 1943—1945 гг. в двенадцати томах. М., 1976. Т. 6, с. 17.

енергією, металом, паливом, верстатами, транспортом, кваліфікованими кадрами. Багато чого потребували й місцеві підприємства, переведені на виробництво військової техніки, а також промислові новобудови. Тимчасова окупація фашистами частини радянської території та суворі умови війни загострили продовольчу проблему.

Складні й відповідальні завдання стояли перед транспортом, особливо залізничним. Експлуатаційна довжина мережі залізниць скоротилася вдвічі порівняно з 1940 р. Гостро відчувалася недостача паровозів та вагонів. Різко зменшився рухомий состав і тоннаж водного транспорту.

Під керівництвом Комуністичної партії радянський народ у найскладніший, перший період Великої Вітчизняної війни долав її тяжкі випробування. Героїчними зусиллями робітничого класу відшкодовувалися втрачені виробничі потужності. Піднесення військової економіки відбувалося при загальному звуженні промислової бази. Основними джерелами постачання Червоної Армії військової техніки були східні райони країни. Так, у IV кварталі 1942 р. виробництво найважливіших видів військової продукції зросло на Уралі порівняно з IV кварталом 1940 р. більш як у 5 разів, у районах Західного Сибіру — в 28 разів, Середнього Поволжя — у 10 разів<sup>2</sup>. Отже, одночасно із збройною боротьбою на фронтах СРСР вів гігантську битву за перевагу над військовою економікою фашистського третього рейху та його союзників.

Після поразки вермахту під Москвою нацисти не відмовилися від своїх планів — розгромити й поневолити Радянський Союз. Досягнення цієї мети вони вважали завершальним етапом на шляху до світового панування. Готуючись до відновлення наступу на СРСР, гітлерівські генерали вже не ризикували проводити його по всьому фронту. Противник мав намір насамперед захопити Кавказ з його багатими родовищами нафти та родючі сільськогосподарські райони Дону, Кубані й Північного Кавказу.

З аналізу обстановки, що склалася до початку весни 1942 р., було зрозуміло, що ворог знову зробить спробу захопити стратегічну ініціативу. Відсутність другого фронту давала йому змогу перекидати військову силу з окупованих ним країн на східний фронт. Співвідношення сил і засобів зберігалось на користь противника. Перед Радянським Верховним Головнокомандуванням постало завдання — розробити новий стратегічний план на черговий етап війни. Воно орієнтувало радянський народ і його Збройні Сили на продовження активних бойових дій з метою визволення окупованих територій від фашистських поневолювачів. Згідно з планом Ставки ВГК передбачалися: у квітні — червні — тимчасова активна стратегічна оборона по всьому фронту, зрив підготовки противника до нового наступу попереджувальними ударами під Ленінградом, у районі Дем'янська, на смоленському, московському й львовсько-курському напрямках, у районі Харкова та в Криму; нагромадження й зосередження резервів у районах Тули, Воронежа, Сталінграда і Саратова, щоб використати їх як на південно-західному напрямку — для відбиття очевидного удару ворога, так і на західному напрямку — для надійного забезпечення захисту Москви; в літній період боротьби — перехід радянських військ з липня 1942 р. у наступ проти основних угруповань ворога на більшій частині фронту з завданням головного удару на південному його крилі<sup>3</sup>.

Навесні й на початку літа 1942 р. обстановка на фронті склалася для Червоної Армії несприятливо. У травні радянські війська зазнали невдачі в Керченській операції. 4 липня ворог захопив Севастополь, захисники якого героїчно оборонялися 250 днів. Поразкою закінчився

<sup>2</sup> Там же. М., 1975. Т. 5, с. 49.

<sup>3</sup> Там же, с. 30—31, 111—114.

наступ Південно-Західного й Західного фронтів у районі Харкова, що призвело до різкої зміни співвідношення сил на цій ділянці.

До кінця червня 1942 р. гітлерівське командування зосередило в смузі від Курська до Таганрога близько 900 тис. солдатів та офіцерів, 1260 танків, понад 17 тис. гармат і мінометів, 1640 бойових літаків. Ворог вирішив наступати одночасно на двох напрямках — на Сталінград і Кавказ. Основні сили спрямовувалися на захоплення Кавказу. Операціям під Сталінградом спочатку надавалося допоміжне значення — забезпечити північний фланг військ, що наступатимуть на Кавказ. Проте вирішальна боротьба розгорнулася саме на сталінградському напрямку.

Перейшовши в наступ, противник вийшов на Дон, форсував його на захід від Воронежа, захопив частину міста, але був тут зупинений. До середини липня з'єднання 6-ї та 4-ї танкової ворожих армій вийшли у велику луку Дону, 1-а танкова армія просунулася до Новочеркаська, 17-а — 25 липня захопила Ростов. Агресор знову заволодів стратегічною ініціативою. Під натиском переважаючих сил ворога війська Південно-Західного й Південного фронтів змушені були відходити до Сталінграда й гирла Дону.

У Сталінградській області було оголошено воєнний стан. З міста й районів через Волгу почалася переправка евакуйованого населення й матеріальних цінностей. На підступах до Сталінграда зводилися оборонні рубежі й споруди. Готувалися засоби місцевої протиповітряної оборони. Під керівництвом міського комітету оборони (голова — перший секретар обкому партії О. С. Чуянов) промислові підприємства напружено працювали для потреб фронту.

Рішенням Ставки ВГК від 12 липня 1942 р. було створено Сталінградський фронт. До його складу ввійшли 62-а, 63-я й 64-а резервні армії, а також передавалися знекровлені в тяжких боях війська Південно-Західного фронту, що відступали в цьому напрямку. Командував Сталінградським фронтом маршал С. К. Тимошенко, з 23 липня — генерал В. М. Гордов. Війська Сталінградського фронту мали зупинити противника, не допустити його до Волги, захистити місто.

Німецько-фашистську 6-у армію під командуванням генерал-полковника Паулюса, яка мала перевагу у бойових силах і засобах, підтримував 4-й повітряний флот, у складі якого налічувалося 1200 літаків.

17 липня передові загони 62-ї армії під командуванням генерала В. Я. Колпакчі вступили в бій з ворожими частинами 6-ї армії, що вийшли до річок Чир і Цимла. На далеких підступах до Сталінграда почалася битва, якій судилося відіграти величезну роль у Великій Вітчизняній і всій другій світовій війні.

В ніч на 23 липня фашистська авіація здійснила масоване бомбардування Сталінграда та залізничних і водних комунікацій, що вели до нього. З того часу воно проводилося систематично вдень і вночі. Тривала евакуація населення, але більша частина його залишилася в місті.

Тим часом напруження битви зростало. 14-й танковий та 8-й армійський корпуси ворога атакували правий фланг 62-ї армії. В районі залізничної станції Клєтська броньбійники молодший сержант П. Болото та рядові Ф. Беліков, І. Алейников та Самоїлов здійснили безсмертний подвиг, знищивши в бою 15 ворожих танків. Використовуючи кількісну перевагу, 26 липня противник вийшов у районі Калача до правого берега Дону, за 150 км від Сталінграда. Однак захопити переправу одразу йому не вдалося. Не зміг ворог також оточити й знищити радянські війська, що оборонялися на західному березі Дону. Стійкий опір бійців Червоної Армії зірвав його наміри.

Розглядаючи ретроспективно хід Сталінградської битви, слід підкреслити виняткове значення героїчної боротьби радянських військ у

великій луді Дону. В той час кількісна перевага ворога була особливо значною. На ділянці оборони 33-ї гвардійської стрілецької дивізії 62-ї армії гітлерівці мали перевагу в людях у 4—5 разів, в артилерії — в 9—10 разів, у танках — абсолютну. До того ж у повітрі «хазяйнувала» фашистська авіація.

Сила ворога не зламала духу захисників Сталінграда. Вони добре розуміли, що відступати не можна, і стояли на смерть. У дуже тяжкій обстановці війська Сталінградського фронту не лише оборонялися, а й переходили в контратаки. Ставка ВГК вважала, що тільки таким шляхом можна послабити натиск противника безпосередньо на Сталінград. І хоч 1-а й 4-а радянські танкові армії ще не були повністю зосереджені\*, 27 липня вони завдали контрудару північному угрупованню 6-ї армії Паулюса. Обстановка не давала змоги чекати. Обидва фланги 62-ї армії були оточені ворогом, що вийшов на Дон у районі Нижньочирської.

Радянське Верховне Головнокомандування продовжувало зміцнювати Сталінградський фронт і передавало в його склад 51-у й 57-у армії. Прибували також резервні з'єднання. Оборонні бої на підступах до Сталінграда ставали дедалі запеклішими.

Не дивившись очікуваних швидких успіхів, гітлерівське командування змушене було посилювати війська, що діяли на цьому напрямку, за рахунок резервів та перегрупування сил. Так, 4-у фашистську танкову армію, якою командував генерал Гот, було повернуто з кавказького напрямку й кинуте в наступ вздовж залізниці Тихорецьк — Сталінград на Котельниково, в тил 62-ї та 64-ї армій. Однак за 30 км на південь від Сталінграда її дії паралізували бійці 51-ї та 64-ї армій. На рубежі р. Аксай оборону успішно тримала оперативна група військ під командуванням генерала В. І. Чуйкова — заступника командуючого 64-ю армією.

Щоб полегшити командування військами, розтягнутими на 800 км, на початку серпня 1942 р. Ставка ВГК розділила Сталінградський фронт на два: Сталінградський і Південно-Східний. Командуючим Південно-Східним фронтом було призначено генерала А. І. Єременка\*\*.

7 серпня 6-а армія Паулюса, зміцнена двома армійськими корпусами, відновила наступ на Сталінград на західному напрямку. Війська 62-ї армії, якими з 3 серпня командував генерал А. І. Лопатін, відходили на лівий берег Дону. Але шість її дивізій опинилися в оточенні й розрізненими групами проривалися з нього. До середини серпня німецько-фашистські війська знаходилися за 60—70 км від Сталінграда з заходу й 30 км — з півдня. Форсувавши Дон у районах Вертячий — Писковатка, гітлерівці намагалися розвинути наступ.

23 серпня 14-й танковий корпус 6-ї армії ворога прорвався до Волги поблизу селищ Єрзовка та Ринок (на північний захід від Сталінграда). Фашистські танки з'явилися в районі тракторного заводу, недалеко від його цехів. Слідом просувалися моторизовані й піхотні частини ворога. Гітлерівські бомбардувальники скинули того дня на Сталінград тисячі фугасних і запалювальних бомб. Гігантське полум'я охопило місто. Протягом трьох днів було вбито й поранено близько 2300 сталінградців, зруйновано сотні будинків.

Прорив противника до Волги вбив клин у бойові порядки військ Сталінградського фронту, порушив важливі комунікації. Але вдертися до міста з півночі ворогу не вдалося. Військові частини й озброєні загони робітників «Красного Октября», «Баррикад» та тракторного заводу зупинили загарбників.

\* 1-а й 4-а танкові армії формувалися на базі 28-ї та 38-ї армій колишнього Південно-Західного фронту.

\*\* Згодом А. І. Єременко очолював одночасно командування й Сталінградським фронтом.

ЦК ВКП(б), Державний Комітет Оборони й Ставка ВГК, які здійснювали керівництво боротьбою, пильно стежили за розвитком подій під Сталінградом. Для подання допомоги безпосередньо на місці направлялися керівні діячі Комуністичної партії й Радянського уряду А. А. Андреев, О. М. Косигін, В. О. Малишев, А. І. Мікоян, відомі воєначальники маршал С. М. Будьонний, генерали М. М. Воропов, Я. М. Федоренко, а також відповідальні працівники наркоматів країни. 12 серпня в Сталінград прибув начальник Генерального штабу О. М. Василевський (вдруге), 29 серпня — заступник Верховного Головнокомандуючого Г. К. Жуков.

З 25 серпня Сталінград перебував у стані облоги. Все підпорядковувалося потребам фронту. На вулицях жителі міста будували барикади, в цехах уцілілих підприємств ремонтувалися пошкоджені в боях танки, гармати й інше озброєння. Все це робилося під безперервними нальотами. Діяльність сталінградських партійної та радянських організацій спрямовувалася Центральним Комітетом партії й узгоджувалася з Військradoю Сталінградського й Південно-Східного фронтів.

Обстановка на фронті дедалі загострювалася. Частини 57-ї та 64-ї армій стримували натиск 4-ї танкової армії Гота, що рвалася до південної околиці міста. Ворогу вдалося захопити залізничні станції Абганерово, Тінгута й Тундутово та роз'їзд 55-й км. З'єднання 62-ї й 64-ї армій відійшли на оборонний обвід. Частини 60-ї армії зайняли рубіж Ринок — Орловка — Новий Рогачик, 64-ї — закріпилися на правому березі р. Червлена на ділянці Новий Рогачик — Івановка.

31 серпня фашисти відновили наступ і наступного дня захопили Ісаргино. Вони атакували на північних, західних і південних підступах до Сталінграда. 2 вересня радянські частини, що захищали місто, відійшли на внутрішню лінію укріплень. З'єднання, що билися з ворогом на північний захід від Сталінграда, завдавали контрударів, відволікаючи значні його сили з головного напрямку. З 4 по 12 вересня жорстокі бої точилися на внутрішньому обводі оборони міста. Протівник зазнав у їх ході значних втрат (протягом першої декади місяця близько 24 тис. солдатів та офіцерів). Проте ворогу вдалося підійти до Сталінграда впритул.

Битва під Сталінградом відбувалася в той час, коли загальна обстановка на фронті продовжувала залишатися складною. Німецько-фашистські окупанти загарбали Крим, Кубань, проникли на Північний Кавказ. Група армій «Центр» все ще загрожувала Москві. В кільці блокади перебував Ленінград. Однак головні зусилля ворог спрямував на сталінградський напрямок. Фашистське командування перекинуло під Сталінград війська з Румунії та Італії. В складі їх 6-ї, 4-ї танкової, частини 8-ї італійської та 3-ї румунської армії налічувалося 49 дивізій<sup>4</sup>.

Ставка ВГК поповнювала Сталінградський і Південно-Східний фронти за рахунок резервів. Дії цих фронтів підтримували 16-а й 8-а повітряні армії та Волзька військова флотилія.

13 вересня бої вже йшли на вулицях і площах Сталінграда. Територію міста обороняли 62-а й 64-а армії. На північний захід від нього вели бої 63-я, 4-а танкова, 1-а гвардійська, 24-а й 66-а армії, на південь — 57-а й 51-а армії. Протівник захопив селище Купоросний і вийшов на цій ділянці до Волги, роз'єднавши фланги 62-ї й 64-ї армій. Тепер гітлерівці спрямували всі зусилля на захоплення центральної й південної частин Сталінграда. Однак їх чекав стійкий опір. 64-а армія під командуванням генерала М. С. Шумилова міцно утримувала рубіж, що проходив по південній околиці Купоросного, Купоросній балці та

<sup>4</sup> Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945: Краткая история. Изд. 2-е. М., 1970, с. 212.

Івановці. Війська 62-ї армії (з 12 вересня — командуючий генерал В. І. Чуйков) захищали центральну й північну частини міста.

Особливо жорстока боротьба розгорнулася в районі Мамаєвого кургану, на березі р. Цариці, на елеваторі, навколо вокзалів «Сталінград-1» та «Сталінград-2» і на західній околиці Єльшанки. Через Волгу в місто було переправлено 13-у гвардійську стрілецьку дивізію під командуванням генерала О. І. Родимцева, яка влилася в знекровлену 62-у армію. Її частини відкинули гітлерівців від центральної переправи, вибили їх з вокзалу «Сталінград-1», ряду вулиць і кварталів, успішно штурмували Мамаїв курган. Поповнення продовжували надходити. До складу 62-ї армії було включено 92-у морську стрілецьку й 137-у танкову бригади, а також 284-у стрілецьку дивізію під командуванням полковника М. П. Батюка.

До 21—22 вересня гітлерівцям вдалося прорватися до Волги в районі центральної переправи. З кінця вересня головні бої відбувалися в північній, заводській частині Сталінграда — на вулицях робітничих селищ Красний Октябрь та Барикади. Запеклі сутички точилися також у районі Мамаєвого кургану та Орловки. Більша частина військ Сталінградського фронту виявилася відрізаною від міста. Тому Ставка ВГК перейменувала його в Донський. До його складу ввійшли 63-я 21-а, 24-а, 66-а, 1-а гвардійська та 4-а танкова армії. Південно-Східний фронт почав називатися Сталінградським. Його війська вели бої безпосередньо за місто.

Наприкінці вересня — на початку жовтня на південь від Сталінграда військам противника було завдано двох контрударів: у районі Садового (силами 51-ї армії) та озер Сарпа, Цаца й Барманцак (силами 57-ї й 51-ї армій). При цьому в районі озер радянські бійці захопили плацдарми, які пізніше було використано під час контрнаступу.

Частини 62-ї армії вели бої на ділянці фронту довжиною 25 км і глибиною від 200 м до 2,5 км. Вся територія Сталінграда на південь від р. Цариці до Купоросного знаходилася в руках противника. Гітлерівці захопили вершини Мамаєвого кургану, що височів над усією місцевістю. Південну частину міста (Кіровський район) продовжували міцно утримувати бійці 64-ї армії.

Противник безперервно атакував. 14 жовтня після проведення авіаційної та артилерійської підготовки фашистське командування кинуло в наступ кілька дивізій на невеликій ділянці фронту й прорвало оборону вже знекровлених нерівною боротьбою 37-ї гвардійської, 95-ї, 308-ї й 112-ї стрілецьких дивізій, що захищали підступи до тракторного заводу. Бої за нього тривали до 18 жовтня. Залишки 37-ї й 95-ї дивізій відійшли до заводу «Баррикады» й продовжували оборонятися. Їм допомагала 138-а стрілецька дивізія, яка, переправившись через Волгу, з ходу вступила в бій.

Війська Паулюса майже повністю захопили центральну й північну частини міста. Правий фланг 62-ї армії на північ від р. Мокра Мечетка було відрізано від основних сил. Її оборона розпалася на 3 ізольовані ділянки: райони Ришку й Спартаківки, де притиснута до Волги група бійців під командуванням полковника С. Ф. Горохова безперервно відбивала атаки ворога; східну частину території заводу «Баррикады» утримувала 138-а стрілецька дивізія під командуванням полковника І. І. Люднікова; далі після розриву глибиною 400—600 м проходив основний фронт 62-ї армії — від «Красного Октября» до пристані. На її лівому фланзі, поблизу Волги, діяла 13-а гвардійська дивізія.

В найбільш напружені моменти зв'язок Сталінграда із східним берегом Волги забезпечували річковий цивільний флот та кораблі військової флотилії. Остання підтримувала війська вогнем своєї артилерії.

22 жовтня на правому фланзі Донського фронту було створено Південно-Західний фронт другого формування (командуючий — генерал М. Ф. Ватутін).

Настала глибока осінь 1942 р. Однак війська 6-ї й 4-ї танкової армій противника так і не змогли оволодіти всією територією Сталінграда. Підтримувані всією країною, його захисники непорушно протистояли війсьній могутності найбільшого фашистського угруповання. Легендарна битва за Мамаїв курган, оборона «будинку Павлова», слеватора, заводських селищ і промислових підприємств, багатьох інших об'єктів назавжди ввійшли до героїчного літопису Сталінградської битви. Маршал Радянського Союзу А. І. Єременко згодом писав: «Оборона Сталінграда саме тому й виявилася настільки міцною, що захисників міста безперервно підтримували з флангів і тилу, що на них... працював потужний фронтовий організм, який у свою чергу живила й підтримувала вся наша країна... Причиною того чуда, яким в очах світової громадської думки стало утримання нашими військами міста, перетвореного в руїни й відрізаного від тилу майже кілометровим руслом Волги, був саме безперервний зв'язок тих, що знаходилися в місті, з усіма іншими військами, які обороняли стратегічний район Сталінграда, а також єдність дій усіх цих військ»<sup>5</sup>.

У ході оборонної Сталінградської битви війська Паулюса — Гота були значною мірою знекровлені. Гітлерівське командування черкнутло сюди 32 дивізії, знявши їх з кавказького напрямку, де, до речі, противник також не добився основної мети: грозненську й баккинську нафту він захопити не зміг. Оперативні й стратегічні резерви ворога на цій ділянці було вичерпано. Німецько-фашистські окупанти знову помилилися в оцінці воєнної, економічної та морально-політичної могутності СРСР. Події на радянсько-німецькому фронті показали всьому світу життєздатність і невичерпні джерела сили Країни Рад, її суспільного й державного ладу.

Спираючись на одностайну підтримку всіх народів СРСР, Комуністична партія добилася в другій половині 1942 р. корінного перелому в налагодженні роботи воєнної промисловості. Виробництво військових літаків у грудні 1942 р. зросло в 3,3 раза порівняно з груднем попереднього року. Протягом року їх було вироблено 25 436 штук, танків — 24 446, а також велику кількість гармат, мінометів, інших видів озброєння. До листопада 1942 р. ворог втратив колишню перевагу сил і засобів на фронті. До того ж упав моральний дух його солдатів.

Правильно оцінюючи об'єктивні й суб'єктивні фактори боротьби, Радянське Верховне Головнокомандування і Генеральний Штаб почали розробку контрнаступу радянських військ з завданням головного удару в районі Сталінграда. При плануванні й забезпеченні майбутніх операцій використовувався вже нагромаджений бойовий досвід, враховувалися зросле професійне мистецтво радянських воєначальників, висока бойова майстерність і моральний дух солдатів, наявність значних стратегічних резервів, забезпеченість військ всіма видами озброєння і постачання.

Планом контрнаступу (умовна назва «Уран») передбачалися активні дії Південно-Західного, Донського й Сталінградського фронтів. Ним мала бути охоплена територія площею 400 кв. км на північний захід і південь від Сталінграда з метою оточення й знищення 6-ї, 4-ї танкової армій та інших військ противника. Планувалося створити два фронти оточення — внутрішній і зовнішній.

Після переходу в контрнаступ передбачалося завдати удару ворогові в середній і верхній течіях Дону й далі розвивати наступ на Ростов, у тил кавказькому угрупованню. Планувався також прорив блокади Ленінграда.

На сталінградському напрямку сили сторін, що протистояли в битві, за чисельністю особового складу були приблизно однаковими. Проте гармат і мінометів, танків і самохідних гармат у радянських військ

<sup>5</sup> Єременко А.И. Сталинград. М., 1961, с. 287.

стало значно більше. Невелика перевага була і в літаках. До того ж радянське командування створювало подвійну й потрібну перевагу там, де передбачалося завдати основних ударів. Важлива роль відводилася гнотності переходу частин Червоної Армії в контрнаступ під Сталінградом.

Радянське Верховне Головнокомандування вдало обрало напрямки вирішальних ударів. Вони націлювалися на фланги ворожих угруповань, які прикривалися переважно румунськими та італійськими малобоездатними частинами.

Головного удару завдавали 5-а танкова та 21-а армії Південно-Західного фронту з плацдарму на південний захід від м. Серафимовича та з району станції Клетської. Вони мали прорвати оборону 3-ї румунської армії і рухатися на південний схід, у напрямку на Калач. Перед Донським фронтом ставилося завдання частинами 65-ї та 24-ї армії завдати удару в напрямку на хутір Вертячий, щоб оточити ворожі війська в малій луці Дону. 51-й, 57-й та 64-й арміям Сталінградського фронту належало розгорнути наступ з району озер Сарпа, Цаца й Барманцак у північно-західному напрямку і з'єднатися з військами Південно-Західного фронту.

19 листопада 1942 р. війська Південно-Західного й Донського фронтів прорвали оборону 3-ї румунської армії й почали розвивати наступ на південний схід. 20 листопада в наступ перейшов Сталінградський фронт. Опір 4-ї танкової німецької та 4-ї румунської армії на ділянці прориву було зламано, рухомі з'єднання фронту — 4-й та 13-й механізовані й 4-й кавалерійський корпуси — стрімко розвивали наступ.

У військах противника почалося сум'яття. Паулюс спішно перекинув свій командний пункт з Голубинського в Нижній Чир. «В гарячковому намаганні врятувати власне життя, — писав згодом у мемуарах полковник 6-ї німецької армії В. Адам, — люди залишали все, що заважало квалітивній втечі, кидали зброю й спорядження, нерухомо стояли на шляхах машини, повністю завантажені боеприпасами... До втікачів з 4-ї танкової армії приєдналися солдати й офіцери 3-ї румунської армії та тилових служб 11-го армійського корпусу, що рухалися з півночі. Всі вони, охоплені панікою й очманілі, були схожі один на одного»<sup>6</sup>.

23 листопада рухомі з'єднання Південно-Західного й Сталінградського фронтів зустрілися в районі Калача та Советського і об'єдналися. З півночі туди ж вийшли частини 26-го (на чолі з генералом А. Г. Родіним) та 4-го (під командуванням генерала А. Г. Кравченка) танкових корпусів, а з південного сходу — 4-го механізованого корпусу генерала В. Т. Вольського. 6-а й частина 4-ї танкової армії ворога були оточені. В середині кільця оточення опинилися 330 тис. солдатів та офіцерів. Крім того, в районах Распопинської та Басковського кашітулювали 27 тис. румунських солдатів та офіцерів. Внутрішній фронт оточення мав довжину 170 км, зовнішній — 500 км. Відстань між ними становила від 40 до 100 км. Ширина прориву в стратегічному фронті противника досягала 300 км — від станції Вешенської до озера Сарпа.

Вжиті заходи, спрямовані на те, щоб швидко покінчити з оточенням угрупованням, не досягли мети. При майже однаковій рівності сил ворог займав вигідні позиції для здійснення опору. Тому Ставка ВГК вирішила всебічно підготувати операцію по ліквідації оточеного угруповання.

Фашистське командування зробило спробу деблокувати оточені війська. Для цього було створено групу армії «Дон» під командуванням генерал-фельдмаршала Манштейна. До її складу увійшло 30 дивізій, у тому числі шість танкових і одна моторизована. Безпосередне

<sup>6</sup> Адам В. Трудное решение: Мемуары полковника 6-й германской армии. Перевод с немецкого. М., 1967, с. 178.

розв'язання завдання по деблокуванню (операція «Зимова гроза») покладалося на армійську групу «Гот» у складі 13 дивізій.

12 грудня ворог перейшов у наступ в районі Котельникового, вздовж залізниці Тихорецьк — Сталінград. Володіючи на цій ділянці фронту значною перевагою сил і засобів, особливо танків і літаків, гітлерівці намагалися прорватися через територію, яку утримувала вже послаблена в боях 51-а армія під командуванням генерала М. І. Труфанова. Протягом кількох днів на рубежі р. Аксай точилися запеклі бої. Форсувавши річку, війська Манштейна — Гота рушили до р. Мишкова.

Між притоками Дону — річками Аксай і Мишкова — розгорнулася жорстока оборонна битва. Кровопролитні бої йшли, зокрема, з 15 до 9 грудня за хутір Верхньокумський. Там особливо відзначилися воїни 55-го окремого танкового полку під командуванням підполковника М. С. Діасамідзе.

Котельниковському угрупованню ворога все ж удалося прорватися до р. Мишкова. 35—40 км відділяли його від оточених військ Паулюса. Однак деблокувати їх воно не змогло. 2-а гвардійська армія генерала Р. Я. Малиновського, що підійшла до цього рубежу, розгромила групу «Гот» і відкинула її в район Зимовників.

У другій половині грудня війська Південно-Західного й окремі частини Воронежського фронтів здійснили успішну операцію («Малий Сатурн») на північний захід від Сталінграда, в середній течії Дону. Тут було розгромлено 8-у італійську армію, німецьку оперативну групу «Холлідт» і рештки 3-ї румунської армії (всього 27 дивізій, у тому числі 4 танкові).

Ширина прориву фронту військ противника досягла 340 км, глибина — 150—200 км. Радянські війська з боями рушили далі. 24 грудня вони вийшли в район на схід від Кантемировка — Тацінської — Морозовська. Тут укрит себе славою 24-й танковий корпус на чолі з генералом В. М. Бадановим. Його було перетворено в 2-й гвардійський і присвоєно почесне найменування Тацінського. Генерал Баданов став кавалером ордена Суворова другого ступеня № 1. У ході боїв на Середньому Дону було взято в полон 60 тис. ворожих солдатів і офіцерів, захоплено 368 літаків, 176 танків і 1927 гармат. Червона Армія завдавала ударів і по військах противника, що відходили з Північного Кавказу.

Верховне Головнокомандування підготувало розробку завершального удару по оточеному сталінградському угрупованню противника. План операції дістав кодове найменування «Кільце». Здійснення цього завдання покладалося на війська Донського фронту під командуванням генерала К. К. Рокоссовського. На напрямку головного удару було створено перевагу військових сил і засобів.

8 січня 1943 р. частинам Паулюса було пред'явлено ультиматум, але фашистське командування відмовилося його прийняти. 10 січня о 8-й год. 05 хв. тисячі гармат і мінометів відкрили вогонь по позиціях противника. Війська Донського фронту перейшли в наступ. У ході боїв оборону гітлерівців було розчленовано на частини. Територія, яку вони займали, безперервно скорочувалася. Бої йшли на вулицях Сталінграда.

26 січня в центральній частині міста було оточено південну групу противника, в районі заводів «Баррикады» і тракторного — північну. В ніч на 29 січня з'єднання 64-ї армії прорвалися в центр Сталінграда. Гітлерівці здавалися в полон цілими підрозділами. 30 січня війська 64-ї та 57-ї армій розчленували південну групу ворога. Наступного дня вона капітулювала. В підвалі приміщення універмагу було взято в полон Паулюса (напередодні йому було надано звання фельдмаршала) і його штаб. Командуючий північною групою військ генерал Штреккер відмовився скласти зброю. Сюди було спрямовано завершальний нищів-

ний удар радянських частин. 2 лютого ворог капітулював і в північному, заводському районі Сталінграда.

З 10 січня по 2 лютого 1943 р. війська Донського фронту розгромили 22 дивізії ворога й понад 160 окремих частин підкріплення. 91 тис. гітлерівців, у тому числі більш як 2500 офіцерів і 24 генерали, було взято в полон. У боях ворог втратив близько 140 тис. солдатів та офіцерів.

Загальний підсумок Сталінградської битви такий: п'ять армій фашистської Німеччини та її союзників було розгромлено, з них дві — німецькі (6-а й 4-а танкова), дві — румунські (3-я й 4-а) і одна — італійська (8-а). В ході контрнаступу радянських військ, з 19 листопада 1942 р. по 2 лютого 1943 р., повністю було знищено 32 дивізії і 3 бригади; 16 дивізій ворога втратили більше половини свого складу. Загалом за той час німецько-фашистські загарбники втратили понад 800 тис. чол. Протягом 200 днів Сталінградської битви кількість убитих, поранених і полонених досягла 1,5 млн. солдатів та офіцерів ворога. В озброєнні і техніці втрати становили близько 3,5 тис. танків і штурмових гармат, понад 12 тис. гармат і мінометів, більш як 3 тис. бойових і транспортних літаків.

Червона Армія перейшла в загальний стратегічний наступ. Війська вермахту виганялися з Північного Кавказу. 18 грудня 1942 р. частини 1-ї гвардійської армії під командуванням генерала В. І. Кузнецова, а в їх складі й генерала М. О. Гагена визволили с. Півнівку Міловського району Ворошиловградської області. З цього населеного пункту Української РСР почалося визволення території республіки<sup>7</sup>. Наступ розгорнувся на всьому південному крилі радянсько-німецького фронту. Проводився він і на західному напрямку. Було прорвано блокаду Ленінграда. Почалося масове вигнання німецько-фашистських окупантів з загарбаної ними території.

В період зимової кампанії 1942/43 р. фашистська Німеччина та її союзники втратили на фронті 1700 тис. чол., 24 тис. гармат, понад 3500 танків і 4300 літаків.

Сталінградська битва — одна з найбільших у Великій Вітчизняній і всій другій світовій війні. До неї була прикута напружена увага радянського народу і всього людства. «Увесь світ, затамувавши подих, стежив за битвою на Волзі, — відзначав Л. І. Брежнев у своїй промові на відкритті меморіального ансамблю у Волгограді 15 жовтня 1967 р. — У Вашингтоні і Лондоні, в Парижі і Белграді, у Берліні й Римі — скрізь люди відчували, розуміли: тут вирішується результат війни. Це було ясно і нашим ворогам, і нашим союзникам... У цій битві не тільки було перемелено добірні гітлерівські війська. Тут видихнувся наступальний порив, був зломлений моральний дух фашизму. Почався розпад фашистського блоку»<sup>8</sup>.

У ході Сталінградської битви Радянські Збройні Сили внесли вирішальний вклад у досягнення корінного перелому в усій другій світовій війні. Стратегічна ініціатива остаточно перейшла до Радянського Союзу. Перемога під Сталінградом наблизила поразку гітлерівської Німеччини й усього блоку фашистських держав.

Після перемоги Радянських Збройних Сил під Сталінградом війна тривала ще більше, ніж два роки. Радянський народ чекало ще багато випробувань. Проте дальший хід воєнно-політичних подій був уже визначений. У наступних битвах радянські війська вшент розгромили армії фашистського рейху та його сателітів.

Блискучі підсумки Сталінградської битви закріпили авторитет Радянського Союзу як вирішальної сили у протиборстві з фашистською

<sup>7</sup> Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945: Документы и материалы в трех томах. К., 1980. Т. 2, с. 19, 453.

<sup>8</sup> Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1971. Т. 2, с. 65.

агресією, здатної її подолати. Перед усім світом було продемонстровано могутність Радянської держави, міцність її тилу, непорушну єдність народів СРСР, високі морально-політичні та бойові якості Радянських Збройних Сил.

Перемога під Сталінградом ще тісніше згуртувала всіх радянських людей навколо Комуністичної партії, її Центрального Комітету, надихнула їх на нові ратні й трудові подвиги. Зростання виробництва в усіх сферах воєнної економіки було важливим джерелом підвищення могутності Червоної Армії.

Сталінградська битва стала важливим етапом у розвитку радянського воєнного мистецтва, безцінною школою для воєначальників і полководців усіх рангів, горнилом мужності та бойової майстерності воїнів.

Важливу роль у досягненні перемоги під Сталінградом відіграла велика політико-виховна робота, що проводилася у військах партійними організаціями, армійськими політорганам, політпрацівниками частин і з'єднань.

Легендарна стійкість і героїзм захисників Сталінграда послужили надихаючим прикладом для поневолених фашистськими загарбниками народів Європи, викликали зростання національно-визвольних рухів у різних країнах.

Події на Волзі справили вплив і на активізацію дій союзників у війні проти фашистської Німеччини. Вони зміцнили антигітлерівську коаліцію, але другий фронт у Європі так і не був відкритий США і Англією ні в 1942 р., ні в 1943 р. Правлячі кола цих країн продовжували проводити двоїсту політику.

Для увіковічення героїчної спопеї на Волзі в грудні 1942 р. було встановлено медаль «За оборону Сталінграда», якої удостоїлися 754 тис. її учасників. Сталінграду було присвоєно почесне звання «Місто-Герой». 44 з'єднання і частини, які відзначилися в битві, одержали почесні найменування, 55 — нагороджені орденами, 183 — перетворені в гвардійські. Урядові нагороди було вручено десяткам тисяч воїнів. 112 бійцям та офіцерам присвоєно звання Героя Радянського Союзу. До 40-річчя перемоги в Сталінградській битві у Волгограді завершується спорудження величної панорами. Вічно буде жити в серцях людей пам'ять про тих, хто не шкодував життя у боротьбі за свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини.

*А. М. Самсонов*

## ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ СТАЛИНГРАДСКОЙ БИТВЫ

### Резюме

В статье освещается военно-политическое значение победы Красной Армии на Волге, которая положила начало коренному перелому в ходе Великой Отечественной и всей второй мировой войны.

## З історії дружби народів

### ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ІВАНОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПО ДОПОМОЗІ У ВІДРОДЖЕННІ ДОНБАСУ (1943 — 1945 рр.)

М. М. ПЕТРОВИЧЕВ (Іваново)

Однією з найяскравіших сторінок героїчної історії радянського народу є успішна відбудова народного господарства визволених від фашистів районів СРСР в ході Великої Вітчизняної війни. Це питання досить широко висвітлено в науковій літературі. При цьому значна увага приділяється показу братерської допомоги народів СРСР трудящим України, особливо Донбасу, який зазнав величезних руйнувань та збитків, і відбудова якого мала першочергове значення для відродження промисловості і транспорту.

В ті роки ще більше зміцнили і загартувалися непорушна дружба і монолітна згуртованість народів СРСР, керованих Комуністичною партією. Яскравим прикладом цього була допомога, яку подавали Донбасу трудящі Івановської області РРФСР. Їх зв'язує багаторічна дружба.

Ще у роки громадянської війни в Донбас був відряджений як інструктор по відновленню Радянської влади і зміцненню промисловості член Іваново-Вознесенського міськкому РКП(б) М. Н. Кадиков<sup>1</sup>. У місті Кам'янському Донецької губернії працював посланець івановців К. В. Трусов. Його було обрано членом повітового виконкому і комісаром продовольства<sup>2</sup>. Для відбудови зруйнованих під час громадянської війни шахт на початку січня 1921 р. в Донбас прибула велика група івановських теслярів<sup>3</sup>.

Робітники України постачали текстильникам Іванова-Вознесенська хліб та вугілля. Для цього було сформовано загін добровольців. 7 червня 1920 р. на допомогу їм було направлено 460 івановських робітників<sup>4</sup>. У скрутний час донбасівці та івановці подавали один одному і матеріальну підтримку. Так, у 1921 р. до Іванова-Вознесенська прибув представник макіївських державних заводів і рудників Донбасу з подарунками для текстильників, щоб домовитись про обмін металовиробів на тканини<sup>5</sup>. Отже, в перші роки Радянської влади зароджувалася дружба трудящих цих регіонів, закладалися основи братерського співробітництва.

Під час Великої Вітчизняної війни всі радянські народи подавали допомогу населенню районів, що потерпіли від злодіянь гітлерівських загарбників. Тяжке становище склалося на території УРСР. «У тих, хто був на Україні в ті роки, — говорив Л. І. Брежнев, — досі не згладилася з пам'яті викликана ворожою навалюю страшна картина спусто-

<sup>1</sup> Партархів Івановського обкому КПРС (далі ПАІО), ф. 2, оп. 3, спр. 138, арк. 2—3.

<sup>2</sup> Там же, арк. 14.

<sup>3</sup> Рабочий край — орган Іваново-Вознесенського губкома РКП(б) и губисполкома, 1921, 13 янв.

<sup>4</sup> Ленинец — орган Івановського обкома ВЛКСМ, 1972, 22 авг.

<sup>5</sup> Івановський обласний державний архів (ІОДА), ф. 730, оп. 1, спр. 417, арк. 126 зв.

шення. Лежали в руїнах її найбільші міста, були зруйновані заводи і фабрики, затоплені шахти, висаджені у повітря електростанції»<sup>6-7</sup>. 21 серпня 1943 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації»<sup>8</sup>, в якій було визначено розмір допомоги кожній республіці, краю, області. Небачені в історії відбудовні роботи, які розпочалися ще в ході війни, стали загальнонародною справою. «У світовій історії,— писала «Правда»,— не було держави, яка могла б поєднувати ведення війни із здійсненням величезного плану будівництва, найшвидшого відродження зруйнованих ворогом районів. Тільки могутня Радянська держава з її вольовим, загартованим народом змогла приступити до ліквідації наслідків війни у военний час»<sup>9</sup>.

Ще до прийняття згаданої постанови трудящі Івановської області подавали допомогу визволенім від ворога районам ряду областей РРФСР та України. Обком ВКП(б) і виконком обласної Ради депутатів трудящих прийняли рішення: «Виділити і відвантажити до 5 лютого 1943 р. для Української РСР цілком справних, відремонтованих комплектних 25 тракторів і до них 25 плугів... своєчасно подавати залізничні платформи для навантаження тракторів і плугів, які відправляються в Українську РСР»<sup>10</sup>. Газета «Правда» назвала ініціативу івановців «блискучим прикладом організованої громадської допомоги визволенім районам»<sup>11</sup>.

У вересні 1943 р. частини Червоної Армії очистили від ворога Донбас. Відступаючи, фашисти намагалися залишити після себе зону пустелі. В наказі Гімmlера про зруйнування Донбасу говорилося: «Необхідно добитися того, щоб при відході з районів України не залишалося жодної людини, жодної голови тварини, жодного гектара землі, жодної рейки, щоб не зберігся жодний будинок, жодна шахта, яка не була б на довгі роки виведена з ладу»<sup>12</sup>. Загальна сума збитків, які гітлерівці завдали народному господарству Донецького басейну, обчислювалася майже у 50 млрд. крб. (у довоєнних цінах)<sup>13</sup>.

З відродженням Донбасу було пов'язано успішне функціонування всього народногосподарського організму країни. В. І. Ленін вказував, що Донбас — це «район, без якого соціалістичне будівництво залишиться простим добрим побажанням»<sup>14</sup>.

Державний Комітет Оборони 22 лютого 1943 р. прийняв постанову «Про відбудову вугільних шахт Донбасу»<sup>15</sup>, а 26 жовтня того ж року — постанову «Про першочергові заходи по відновленню вугільної промисловості Донецького басейну»<sup>16</sup>. На заклик партії відгукнулися всі радянські республіки, краї та області. При обласних і районних комітетах партії створювалися спеціальні шефські комісії, на які покладалася організація допомоги українському народу. Тільки в РРФСР у 1943 р. працювало 20 обласних комісій<sup>17</sup>.

<sup>6-7</sup> Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1971. Т. 2. с. 156.

<sup>8</sup> КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1980. Т. 6, с. 66.

<sup>9</sup> Правда, 1944, 23 авг.

<sup>10</sup> ПАІО, ф. 327, оп. 15, спр. 10, арк. 113—114.

<sup>11</sup> Правда, 1943, 19 февр.

<sup>12</sup> Цит. по: Совершенно секретно! Только для командования! Стратегия фашистской Германии в войне против СССР: Док. и материалы. М., 1967, с. 528.

<sup>13</sup> Буцко Н. А. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны. К., 1962, с. 19.

<sup>14</sup> Ленін В. І. XI з'їзд РКП(б). Політичний звіт Центрального Комітету РКП(б) 27 березня. — Повне зібр. творів, т. 45, с. 100.

<sup>15</sup> См.: Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне (июнь 1941—1945): Док. и материалы. М., 1970, с. 96.

<sup>16</sup> Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сб. документов за 50 лет. М., 1962. Т. 8, с. 169.

<sup>17</sup> Усков Ф. Ф. Участие народов СССР в восстановлении хозяйства районов, пострадавших от немецко-фашистской оккупации. — История СССР, 1960, № 4, с. 96.

На об'єднаному засіданні бюро Івановського обкому партії та облради була також прийнята постанова «Про подання допомоги по відбудові вугільної промисловості Донецького басейну», в якій намічалася конкретні заходи щодо участі трудящих області у відродженні Всесоюзної кочегарки і утворення комісії по контролю за їх виконанням<sup>18</sup>. Питанням допомоги у відбудові Донбасу були присвячені пленуми і партійно-господарські активи міськомів і райкомів партії області, партійні й робітничі збори.

Партійні організації розгорнули ідеологічну роботу, важливою ланкою якої стали політдні. Великий вплив на трудящих справляли хронікальні й документальні фільми про хід воєнних операцій на території УРСР, про зlodіяння фашистів, про відбудову визволених районів. Цим же темам присвячувало свої передачі місцеве радіо. А восени 1943 р. в Іванові було проведено кінофестиваль про Радянську Україну. Ідеологічна і організаторська робота партійних комітетів сприяла успішному виконанню рішень партії і уряду про подання допомоги шахтарям Донбасу.

7 грудня 1943 р. бюро обкому ВКП(б) прийняло рішення про демонтажу турбогенераторів на фабриці ім. Красіна, Тейковському бавовняному комбінаті, Шуйській об'єднаній фабриці та монтаж енергопоїзда для Донбасу<sup>19</sup>. Це почесне завдання колектив енергетиків виконував з великим ентузіазмом. За 20 днів була здійснена робота, на яку звичайно витрачалася декілька місяців. На поїзді було встановлено турбогенератор потужністю 1100 квт<sup>20</sup>. Бюро обласного комітету партії висловило подяку всім робітникам та інженерно-технічним працівникам, які брали участь у цій роботі. Ті, хто особливо відзначився, були нагороджені значком «Відмінник соціалістичного змагання», похвальними грамотами та грошовими преміями<sup>21</sup>.

Пересувна електростанція мала велике значення для відбудови Донецького металургійного заводу. Завдяки їй сталевари змогли пустити піч, прокатний стан і розпочати виробництво металу для фронту.

Гордістю краю до війни була Зуївська ДРЕС, побудована у 1932 р. згідно з планом ГОЕЛРО. Відступаючи, фашисти повністю її зруйнували. Для відбудови ДРЕС з Іванова виїхали 400 випускників ремісничих училищ. А всього для відродження енергетичних і металургійних підприємств Донбасу було направлено 20 тис. учнів з 33 республік, країв та областей<sup>22–23</sup>, у тому числі 2 тис. чол. відбудовували Зуївську ДРЕС.

Один з учасників відбудови Борис Іванов так описує першу зустріч із Зуївською ДРЕС: «Ми галасливою юрбою висипали з вагону і застигли на місці. Перед нами височів величезний паралелепіпед із здібленими до нього жерлами мертвих труб. Спочатку ми навіть розгубилися, дивлячись на ці руїни: зяючі отвори вікон у стінах, висаджені у повітря котли, повалені мостові крани, завали із залізобетону»<sup>24</sup>.

Три місяці тривала напружена робота. На всіх ділянках панувала атмосфера загального піднесення. На будівництві івановці змагалися із своїми товаришами з Москви та Іжевська. В надзвичайно короткий строк — за два тижні — вони побудували триповерховий будинок для щита управління електростанції. 6 січня 1944 р. було введено в дію третій котел, потім — сьомий. Почала працювати перша парова турбіна потужністю 50 тис. квт. Колективу будівельників було вручено перехідний Червоний Прапор Державного Комітету Оборони і ВЦРПС. На мітингу з цієї нагоди була відзначена відмінна робота молодих буді-

<sup>18</sup> ПАЮ, ф. 327, оп. 15, спр. 12, арк. 8.

<sup>19</sup> Там же, спр. 13, арк. 128.

<sup>20</sup> Правда, 1944, 3 янв.

<sup>21</sup> ПАЮ, ф. 327, оп. 16, спр. 12, арк. 71.

<sup>22–23</sup> Труд, 1943, 23 сент.

<sup>24</sup> Правда, 1968, 20 окт.

вельників з Іванова, які зайняли у соціалістичному змаганні перше місце і були нагороджені перехідним Червоним Прапором ЦК ВЛКСМ і Наркомату електростанцій. Зуївська ДРЕС почала працювати першою в Донбасі. А до кінця війни було відбудовано половину всієї потужності «Донбасенерго»<sup>25</sup>.

На початку 1944 р. Івановський обком партії та облвиконком прийняли рішення про забезпечення вугільної й гірничорудної промисловості кріпильним лісом. Планувалося протягом другого і третього кварталів 1944 р. відправити у Донбас 147 тис. м<sup>3</sup> цього матеріалу. В постанові вказувалося: «Заготівлю й вивезення кріпильного матеріалу проводити у першочерговому порядку нарівні із спесортаментом»<sup>26</sup>. Для заготівлі цих матеріалів було направлено понад 8 тис. чол. У червні 1944 р. 18 тис. чол. взяло участь в ударному дводекаднику<sup>27</sup>.

14 серпня 1944 р. бюро обкому ВКП(б) і виконком обласної Ради депутатів трудящих прийняли рішення про подання одноразової допомоги шахтарям Донбасу. Для них місцевою промисловістю виділялися промислові товари на суму 1 млн. крб.<sup>28</sup> У зв'язку з річницею визволення Донбасу івановці наприкінці серпня 1944 р. відвантажили для шахтарів 54 вагони тканин і вати<sup>29</sup>.

У травні 1945 р. обком партії знову розглянув питання про подання допомоги Донбасу. Комбінату «Ворошиловградвугілля» було відправлено промислових товарів і господарського інвентаря на суму 700 тис. крб. Крім того, Родниковський меланжевий комбінат «Большевик» відвантажив 50 тис. м тканини для спецодягу, Кохомський бавовняний комбінат — 75 тис. м брезенту, фіброва фабрика — 100 тонн фібри, Юзьська фабрика — 60 тонн каната<sup>30</sup>.

Для подання практичної допомоги у відбудові Донбасу було вирішено організувати шефство Івановського міськкому партії над трестами «Буденовугілля» і «Дзержинськвугілля», а Кінешемського міськкому партії — над трестом «Боковантрацит»<sup>31</sup>.

Неоціненний вклад у справу відродження Донбасу внесла молодь Радянського Союзу. Напередодні 25-річчя ВЛКСМ комсомольці обіцяли: «Разом з усім народом ми зробимо все, щоб подати найширшу допомогу визволеним районам. Присягаємось: допомогти відбудувати Донбас!»<sup>32</sup>. За комсомольськими путівками в Донбасі працювали понад 100 тис. молодих будівельників 29 республіканських і обласних організацій комсомолу, в тому числі й Івановської області. Вони допомагали шахтарям робочою силою, устаткуванням, інструментами, будівельними матеріалами<sup>33</sup>.

Питання допомоги Всесоюзній кочегарці постійно були в центрі уваги Івановського обкому ВЛКСМ і комсомольських організацій області. На бюро і пленумах обкому, міськкомів і райкомів комсомолу обговорювалася постанова ЦК ВЛКСМ від 12 листопада 1943 р. «Про участь комсомольських організацій у відбудові вугільної промисловості Донбасу» і розроблялися заходи щодо її виконання.

Велика робота проводилася по збиранню і підготовці інструментів для Донбасу. До кінця листопада 1943 р. шахтарям було відправлено 9233 штук різних предметів, у тому числі 6 фрезерних і токарних вер-

<sup>25</sup> Хорошайлов Н. Ф. Коммунистическая партия Украины — организатор восстановления и развития промышленности Донбасса (1943—1950 гг.), Автореф. дисс... д-ра истор. наук. К., 1967, с. 37.

<sup>26</sup> ПАІО, ф. 327, оп. 16, спр. 19, арк. 179.

<sup>27</sup> Там же, спр. 21, арк. 47.

<sup>28</sup> Там же, спр. 23, арк. 131.

<sup>29</sup> Там же, спр. 19, арк. 175.

<sup>30</sup> Там же, оп. 17, спр. 13, арк. 356.

<sup>31</sup> Там же.

<sup>32</sup> Комсомольская правда, 1943, 22 окт.

<sup>33</sup> Очерки истории Донецкой областной партийной организации. Донецк, 1978, с. 334.

ставів, 23 електромотори, 53 трансформатори<sup>34</sup>. Особливо добре проявили себе комсомольці заводів «Ивгорфмаш», «Главэнергозапчасть»<sup>35</sup>. В Івановській області працювало 30 комсомольсько-молодіжних бригад по збиранню обладнання та інструментів для донецьких шахтарів<sup>36</sup>.

У довідці ЦК ВЛКСМ про хід виконання замовлень для Донбасу і роботу комсомольських організацій по виявленню і відправці обладнання до шахтарського краю Івановська область названа однією з найкращих<sup>37</sup>.

Молоді текстильники області взяли зобов'язання відпрацювати кілька змін у позаробочий час і передати додатково вироблену продукцію шахтарям. У фонд допомоги визволеному Донбасу два вихідні дні працювали комсомольці й молодь міста Шуї. В ті дні вони виробили 50 тонн пряжі і близько 50 тис. м тканин<sup>38</sup>.

Молоді патріоти Іванова піклувалися про дітей шахтарів Донбасу. Вони закупили і робили самі обладнання для дитячих закладів. Так, бригада комсомолки Андріанової з вичузької фабрики «Красный Профинтерн» виготовила постільну білизну та іграшки для дитячого садка<sup>39</sup>. Навчальні заклади Шуї проводили недільники по збиранню металолому, кошти від яких перераховувалися у фонд допомоги дітям Донбасу.

Партійні і комсомольські організації текстильного краю не обмежувалися матеріальною допомогою визволеним районам України.

Важливим завданням стало відновлення бібліотек. З Іванова в Донбас надсилалася політична і художня література. Твори класиків марксизму-ленінізму виділили партійні бібліотеки. Студенти івановських вузів зібрали 35 тис. книг, кілька книжкових зібрань укомплектувала івановська наукова бібліотека.

Завдяки організагорській діяльності партії, самовідданій праці робітничого класу, загальнонародній допомозі Донбас поступово відроджувався. За два роки після визволення було відбудовано 129 основних і 889 середніх і дрібних шахт<sup>40</sup>. До кінця війни Донбас знову зайняв перше місце в країні по видобутку вугілля.

<sup>34</sup> Правда, 1943, 29 нояб.

<sup>35</sup> Комсомольская правда, 1943, 25 нояб.

<sup>36</sup> Известия, 1943, 26 нояб.

<sup>37</sup> Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., т. 2, с. 431.

<sup>38</sup> Хорошайлов Н. Ф. Деятельность Коммунистической партии по возрождению Донбасса (1943—1945 гг.). К., 1973, с. 215.

<sup>39</sup> Партийные организации Верхней Волги в годы Великой Отечественной войны. Иваново, 1969, с. 29.

<sup>40</sup> История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1970. Т. 5, с. 470—471.

## УЧАСТЬ ТРУДЯЩИХ СИБИРУ У ВИЗВОЛЕННІ УКРАЇНИ ВІД ВІЙСЬК БУРЖУАЗНО-ПОМІЩИЦЬКОЇ ПОЛЬЩІ І ВРАНГЕЛЯ

В. В. КУЛІБАБЧУК (Вінниця)

60-річна історія Союзу РСР — це історія виникнення і становлення непорушної єдності і братерської дружби всіх народів, що об'єдналися в єдиній союзній багатонаціональній державі робітників і селян. Це також історія небаченого зростання і всебічного розвитку народженої Великою Жовтневою соціалістичною революцією Країни Рад, яка стала нині однією з наймогутніших і найвпливовіших держав світу.

Тісне об'єднання народів, які визволилися з-під гніту царизму, гніту буржуазії та поміщиків, було необхідною передумовою успішної бо-

ротьби проти ворогів революції, за перемогу соціалізму в нашій країні. Роки громадянської війни та іноземної військової інтервенції, коли об'єднані сили внутрішньої і зовнішньої контрреволюції намагалися зброєю повалити владу Рад і реставрувати буржуазно-поміщицький лад, були тяжким випробуванням для першої на земній кулі соціалістичної держави. Комуністична партія на чолі з В. І. Леніним провела тоді титанічну роботу, спрямовану на дальше зміцнення союзу робітничого класу і селянства, мобілізацію трудящих усіх націй і народностей країни на боротьбу з ворогами, піднесення братерської взаємодопомоги радянських республік і створення тим самим важливих і вирішальних передумов для остаточної перемоги Робітничо-Селянської Червоної Армії над зовнішніми та внутрішніми ворогами та утвердження Радянської влади. «Об'єднані контрреволюції робітничий клас протипоставив народжену революцією велику силу пролетарської солідарності, — підкреслював Л. І. Брежнев. — ...У роки громадянської війни, як і в незабутні дні Великого Жовтня, інтернаціональне згуртування робітничого класу, всього трудового народу було одним з животворних джерел нашої перемоги»<sup>1</sup>.

Проблеми, пов'язані з розкриттям єдності трудящих нашої країни під час боротьби з ворогами революції, вже знайшли своє відображення в історичній літературі. Автор даної публікації робить спробу висвітлити деякі недостатньо вивчені в радянській історіографії питання, що стосуються участі трудящих Сибіру в розгромі сил буржуазно-поміщицької Польщі та білогвардійського угруповання барона Врангеля.

25 квітня 1920 р. багатотисячна армія буржуазно-поміщицької Польщі, підтримана і озброєна імперіалістами Антанти, без оголошення війни напала на Країну Рад і почала загарбання багатих українських земель. Наприкінці квітня ворогами були захоплені Вінниця, Бердичів, Житомир, а на початку травня — Київ. Червона Армія зупинила просування іноземних загарбників і перейшла в контрнаступ.

Враховуючи становище, що склалося, ЦК РКП(б) на чолі з В. І. Леніним, Головне командування Червоної Армії та Реввійськрада Республіки розробили план розгрому військ буржуазно-поміщицької Польщі та врангелівців і постійно дбали про його втілення у життя. Передбачалося завдати головного удару по ворогу силами Західного фронту під командуванням М. М. Тухачевського в Білорусії у напрямку Мінськ — Белосток — Варшава. Допоміжний удар на Україні у напрямку Ровно — Брест при взаємодії з частинами Західного фронту мав здійснити Південно-Західний фронт під командуванням О. І. Єгорова. Крім того, 13-а армія цього фронту призначалася для протидії білогвардійським військам барона Врангеля, що при підтримці імперіалістів Антанти і США готувалися почати наступ з Криму.

Скориставшись з тяжкого становища Країни Рад, врангелівці 6 червня 1920 р. почали активні військові дії, загрожуючи захопити райони Дону, Донбасу, Кубані. Антанта розраховувала, що вторгнення білогвардійських сил з півдня буде «мати величезне значення для польсько-го командування, розстроюючи весь план більшовиків охоплення польської армії з двох флангів»<sup>2</sup>.

Для успішного здійснення заходів, що їх вживала Комуністична партія і Радянський уряд, насамперед необхідно було посилити роботу по зміцненню обох згаданих фронтів Червоної Армії. У зв'язку з цим згідно з рішенням ЦК РКП(б) і Ради Оборони 15 губерній країни з 15 травня 1920 р. переводилися на військовий стан<sup>3</sup>. Повсюдна мобілізація в армію чоловіків 1901 року народження та розверстка комуністів дали змогу збільшити на червень 1920 р. особовий склад армії

<sup>1</sup> Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1974. Т. 4, с. 42.

<sup>2</sup> История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1968. Т. 3, кн. 2, с. 490.

<sup>3</sup> Из истории гражданской войны в СССР. М., 1961. Т. 3, с. 192.

більш як на 506 тис. чол.<sup>4</sup> Всі трудові армії, за винятком 1-ї, знімалися з робіт в тилу і направлялися на фронт. Туди ж перекидалися військові підрозділи з інших районів країни. Зокрема, з Сибіру в різний час туди прибули 27-а, 5-а, 21-а стрілецькі, 10-а кавалерійська дивізії, 86-а бригада 29-ї стрілецької дивізії та деякі інші частини<sup>5</sup>. Вони пройшли сувору школу в боротьбі з колчаківськими військами і були поповнені насамперед колишніми партизанами-сибіряками. Так, в Омську в ряди 27-дивізії влилося 642 чол.<sup>6</sup>

Велику роботу по мобілізації людських та матеріальних ресурсів для боротьби з ворогами, як і по всій країні, в Сибіру здійснювали місцеві партійні організації, очолювані Сиббюро ЦК РКП(б)<sup>7</sup>. Так, на початку травня 1920 р., сприйнявши наказ Реввійськради Республіки сформулювати шеститисячну добровольчу бригаду<sup>8</sup> як свою кровну справу, комуністи Сибіру розгорнули енергійну діяльність, щоб якнайшвидше виконати поставлене завдання. З цією метою Сиббюро ЦК РКП(б) були організовані спеціальні комітети з трьох чоловік при губернських, волосних і повітових комітетах партії, які пізніше одержали назви «Комітети сприяння Західному фронту», «комітети сприяння». Як правило, до їх складу входили представники партійних організацій, військового комісаріату та профспілок, на яких покладалися безпосередні обов'язки вести активну організаційну та агітаційну роботу по формуванню бригади на місцях. Утворення таких комітетів давало змогу об'єднати зусилля комуністів і членів профспілок для найшвидшого виконання завдань, поставлених ЦК РКП(б), В. І. Леніним. Вже у середині травня Алтайське бюро партії, відповідаючи на запит Сиббюро щодо проведеної роботи, повідомляло: «Ведеться агіткампанія на користь... фронту, видано 4 листівки кількістю близько 20 тис. примірників, випущено 2 спецгазети. В Барнаулі та інших містах проведено агітаційний тиждень»<sup>9</sup>. Таким же чином діяли комуністи і в інших губерніях Сибіру. І як наслідок — Тобольська організація РКП(б) в ряди добровольчої бригади мобілізувала 20% своїх членів<sup>10</sup>, Бійська — 50%<sup>11</sup>, Барнаульська — 100 комуністів<sup>12</sup>.

На заклик партії відгукнулися також колишні командири партизанських загонів. Так, звертаючись до своїх товаришів по зброї в Алтайському краї, главком Ю. М. Мамонтов зазначив: «Товариші партизани! Світова буржуазія, капіталісти, продовжують направляти своїх ставлеників таких, як Пілсудський, на Радянську Росію... Вони загарбали частину України, відбирають землю у трудящого народу, повертають її поміщикам. Панують над робітниками і селянами. Вони хочуть повалити Радянську владу. Закликаю вас на безпощадний бій з польською буржуазією та офіцерством! Закликаю вас взяти участь у допомозі робітникам і селянам України. До зброї, товариші!»<sup>13</sup>.

В результаті проведених заходів партійними організаціями Сибіру добровольча бригада була сформована у складі понад 8,3 тис. чол. (50% комуністів). Одержавши назву 1-ї Західносибірської Червоної

<sup>4</sup> Гринишин Д. М. Военная деятельность В. И. Ленина. М., 1960, с. 560; Директивы командования фронтов Красной Армии. 1917—1922 гг. М., 1978. Т. 4. с. 261—262. Підрахунки автора.

<sup>5</sup> ЦДАРА, ф. 1334, оп. 1, спр. 15, арк. 5; Директивы Главного командования Красной Армии. 1917—1920 гг. М., 1969, с. 870.

<sup>6</sup> ЦДАРА, ф. 1324, оп. 1, спр. 15, арк. 5.

<sup>7</sup> Сибирское бюро ЦК РКП(б): Сиббюро. 1918—1920 гг. Новосибирск, 1978, ч. 1, с. 7.

<sup>8</sup> Новосибирський обласний державний архів (далі -- НОДА), ф. 512, оп. 1, спр. 10, арк. 12.

<sup>9</sup> Партархів Новосибірського обкому КПРС, ф. 1, оп. 1, спр. 90, арк. 16.

<sup>10</sup> Советская Сибирь, 1920, 16 мая.

<sup>11</sup> Советская Сибирь, 1920, 19 мая.

<sup>12</sup> Советская Сибирь, 1920, 25 мая.

<sup>13</sup> ЦДАРА, ф. 16, оп. 3, спр. 27, арк. 126.

добровольчої стрілецької бригади, вона під командуванням Ю. М. Мамонтова 19 липня 1920 р. відбула в Оршу у склад 27-ї Омської стрілецької дивізії 16-ї армії<sup>14</sup>.

Для комплектування фронтів, які вели бої з військами буржуазно-поміщицької Польщі та барона Врангеля, поряд з формуванням добровольчої бригади, сибіряки готували й інші підрозділи. Так, у відомостях окружного військкомату міста Омська\*, направлених у Реввійськграду Республіки 22 липня 1920 р., йшлося про те, що для потреб Західного фронту Східносибірським і Західносибірським округами 28 травня 1920 р. відправлено окремих стрілецький батальйон у складі 500 чол.<sup>15</sup>, а для 27-ї дивізії — поповнення червоноармійців чисельністю 2 тис. чол., дивізіон важкої артилерії 26-ї стрілецької дивізії. Крім того, на фронт з цього військкомату поїхали 30 лікарів, 100 їх помічників, понад 260 колишніх офіцерів колчаківської армії, які виявили бажання боротися з іноземними загарбниками<sup>16</sup>.

Тяжкі, кровопролитні бої на фронтах боротьби з буржуазно-поміщицькою Польщею та врангелівцями постійно вимагали нового поповнення людських і матеріальних ресурсів для Червоної Армії. Мобілізація в Сибіру, проведена в червні згідно з вказівками ЦК РКП(б), В. І. Леніна, дала змогу виділити для Західного і Південно-Західного фронтів близько 24 тис. чол. 1901 року народження<sup>17</sup>. Про їх конкретний розподіл по фронтах і військово-облікових спеціальностях свідчить така таблиця<sup>18</sup>:

Найменування фронтів	Військово-облікові спеціальності та кількість чол.						Всього
	піхотинці	кавалеристи	артилеристи	сапери	кулеметники	телефоністи	
Західний	19000	700	300	485	400	200	21085
Південно-Західний	2000	—	800	—	—	—	2800
Разом:	21000	700	1100	485	400	200	23885

Особливо велике мобілізуюче значення для партійних і радянських органів Сибіру мав лист В. І. Леніна Сиббюро ЦК РКП(б) від 19 серпня 1920 р., у якому зазначалося: «Боротьба з білою Польщею далеко не закінчена. Врангелівський фронт потребує величезних жертв. Можлива зимова кампанія. ЦК чекає дальшої напруженої роботи Сиббюро і Сибревкому. Потрібні крім загальних нарядів добровольчі формування, особливо кавалерійські...»<sup>19</sup>. Відгукнувшись на заклик Володимира Ілліча, шість сибірських губерній мобілізували понад 3 200 членів РКП(б)<sup>20</sup>, а також понад 1050 комуністів для кавалерії<sup>21</sup>. У другій половині серпня в Сибіру почалося нове формування добровольчих військових частин. При цьому, зважаючи на значну кількість бажаючих битися з ворогами країни, помічник Головкама Республіки по Сибіру В. І. Шорін віддав наказ округам на сформування до 15 вересня не

<sup>14</sup> Там же, ф. 6, оп. 4, спр. 523, арк. 7.

\* Основним збірним пунктом, де формувалися підрозділи в Східносибірському і Західносибірському округах для Західного і Південно-Західного фронтів, був Омський губернський військкомат. Контроль за його діяльністю проводив окружний військкомат Західносибірського округу.

<sup>15</sup> ЦДАРА, ф. 16, оп. 3, спр. 27, арк. 15.

<sup>16</sup> Там же, ф. 4, оп. 8, спр. 189, арк. 63, 120, 124, 124 а.

<sup>17</sup> Мобілізація громадян, які народилися в 1901 р., була оголошена Радою Праці і Оборони 5 березня 1920 р. (див.: Известия ЦК РКП(б) 1920, 5 марта), а на Сибір цей наказ поширився лише в червні 1920 р. (ЦДАРА, ф. 16, оп. 3, спр. 524, арк. 230).

<sup>18</sup> Таблиця складена автором за даними: ЦДАРА, ф. 16, оп. 3, спр. 524, арк. 230.

<sup>19</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 51, с. 349—350.

<sup>20</sup> Вопросы истории КПСС, 1972, № 10, с. 91.

<sup>21</sup> Известия Сиббюро ЦК РКП(б), 1921, № 22, с. 5.

лише добровольчих частин кавалерії, а й стрілецької бригади<sup>22</sup>. Завдяки великій організаторській роботі партійних організацій Сибіру вже у вересні 1920 р. були сформовані 2 добровольчі бригади і відправлені до Чаркова у розпорядження Південно-Західного фронту<sup>23</sup>. А лише за серпень та першу половину вересня 1920 р. сибірськими військовими округами було направлено у західні райони країни близько 27 тис. червоноармійців<sup>24</sup>.

Наприкінці вересня 1920 р. відбулася певна стабілізація воєнних дій на фронті боротьби з буржуазно-поміщицькою Польщею. По-перше Червона Армія ретельно готувалася до нового контрнаступу. По-друге, в буржуазно-поміщицькій Польщі відчувалося вичерпання людських і матеріальних ресурсів, до того ж там послабилися робітничі виступи проти війни з Країною Рад. Оскільки польські правлячі кола не мали змогли продовжувати війну, вони, всупереч вимогам Антанти, у жовтні 1920 р. пішли на підписання договору про перемир'я.

Та незважаючи на становище, що певною мірою стабілізувалося на заході країни, зростала небезпека з боку наступу врангелівських військ. Закінчення війни з буржуазно-поміщицькою Польщею створило умови для ліквідації врангелівщини. Згідно з наказом Реввійськради Республіки від 21 вересня 1920 р. було сформовано самостійний Південний фронт (командувачий — М. В. Фрунзе) у складі 4-ї, 6-ї, 13-ї та 2-ї Кінної армії<sup>25</sup>. У число новоутворених бойових з'єднань ввійшли також 30-а Іркутська (під командуванням І. К. Грязнова) і 51-а (під командуванням В. К. Блюхера) стрілецькі дивізії, які були укомплектовані в Сибіру<sup>26</sup> і перекинуті на цей фронт з складу Окремої 5-ї армії.

Дещо пізніше на врангелівський фронт було переведено 1-у Кінну армію<sup>27</sup>. Крім того, туди дедалі в більших масштабах з усієї країни, у тому числі й з Сибіру, направлялися нові поповнення. Лише з 22 вересня по 8 жовтня 1920 р. у 6-у і 13-у армії влилося понад 10 тис. воїнів-сибіряків, зокрема в 51-у дивізію — 6 тис. чол., у 52-у, 15-у та Латиську дивізії, відповідно, — 2, 4 і 3 батальйони<sup>28</sup>. На вимогу адміністративного управління Реввійськради Республіки на Південний фронт було відправлено понад 50 чол. з управління 5-ї Окремої армії<sup>29</sup>, серед яких — військового інженера Д. М. Карбишева — у майбутньому відомого радянського військового діяча<sup>30</sup>. Всього у другій половині 1920 р. Сибір дала військам Червоної Армії, що вели бої на заході та півдні європейської частини нашої країни понад 100 тис. чол.<sup>31</sup> До того ж сибіряками було створено ряд резервних боєдатних військових підрозділів, які готові були відправитися на фронт<sup>32</sup>.

Вирішальний наступ військ Південного фронту, який почався 25 жовтня і успішно закінчився 12 листопада 1920 р., завдав нищівного удару білогвардійським частинам у Північній Таврії та Криму. Він став гідною відповіддю робітничо-селянської Червоної Армії на заклик Комуністичної партії до безпощадної боротьби з ворогами революції. Це було також виконанням ленінських настанов про те, що «наша перемога... буде найповніша, якщо доб'ємо Врангеля»<sup>33</sup>.

<sup>22</sup> ЦДРА, ф. 16, оп. 3, спр. 234, арк. 68.

<sup>23</sup> Омський державний обласний архів, ф. 1305, оп. 1, спр. 15, арк. 119.

<sup>24</sup> ЦДРА, ф. 16, оп. 3, спр. 524, арк. 128.

<sup>25</sup> Фрунзе М. В. Избранные произведения. М., 1957. Т. 1, с. 459.

<sup>26</sup> Директивы командования фронтов Красной Армии. 1917—1922 гг., т. 4, с. 208; ЦДРА, ф. 16, оп. 3, спр. 50, арк. 208.

<sup>27</sup> Фрунзе М. В. Указ. соч., т. 1, с. 459.

<sup>28</sup> ЦДРА, ф. 101, оп. 3, спр. 3, арк. 12, 150, 184.

<sup>29</sup> Там же, ф. 16, оп. 3, спр. 51, арк. 95, 17.

<sup>30</sup> Военно-исторический журнал, 1970, № 10, с. 79.

<sup>31</sup> ЦДРА, ф. 16, оп. 3, спр. 140, арк. 6, 7; НОДА, ф. 1, оп. 2, спр. 47, арк. 28, 65.

<sup>32</sup> Див.: Партийные организации Сибири и Дальнего Востока в период Октябрьской революции и гражданской войны. 1917—1922. Новосибирск, 1978, с. 120.

<sup>33</sup> Ленин В. І. Телеграма Й. В. Сталіну.— Повне зібр. творів, т. 51, с. 255.

Тисячі радянських воїнів, у тому числі й вихідців з Сибіру, виявляли героїзм, самовідданість у боротьбі з військами буржуазно-поміщицької Польщі та Врангеля. Так, В. І. Шорін зазначав: «З фронтів, у які влилися сибіряки, одержані телеграми, що свідчать про відмінну їх підготовку і високий героїзм»<sup>34</sup>. Командир 1-ї добровольчої бригади Ю. М. Мамонтов, даючи короткий аналіз її дій на Південно-Західному фронті, звертав увагу на те, що бійці палали єдиним бажанням перемогти<sup>35</sup>. Про воїнів 27-ї дивізії начальник штабу П. М. Шарангович писав: «Незважаючи на труднощі, червоною ниткою проходять приклади дій бійців з'єднання... Повна самовідданість охоплювала особистий склад, червоноармійці з однією гвинтівкою у руках йшли на противника. ...Бажання бити його, продовжувати свої бойові традиції після розгрому Колчака, не залишали червоних бійців...»<sup>36</sup>. Багато воїнів-сибіряків були удостоєні високих урядових нагород. А 30-а Іркутська та 51-а Перекопська стрілецькі дивізії нагороджені орденами Бойового Червоного Прапора.

Значну роль у розгромі інтервентів та білогвардійців Червоною Армією відіграли також матеріальні та продовольчі ресурси, які відправлялися з Сибіру на фронт. Партія надавала величезного значення вирішенню цих проблем. У зв'язку з цим В. І. Ленін вказував, що «...всяка допомога, подана в тилу червоноармійцям, негайно перетворюється в посилення Червоної Армії, в зміцнення їх настрою, в зменшення числа хвороб і в збільшення наступальної здатності»<sup>37</sup>.

Розуміючи значення будь-якої допомоги фронту, трудящі Сибіру, очолювані Сиббюро ЦК РКП(б), провели велику роботу по випуску воєнної продукції, збиранню речей, продовольства та інших матеріальних ресурсів й відправленню їх на захід країни. Безперервним потоком йшли туди з сибірської землі ешелони з хлібом, одягом і зброєю. В період запеклих липнево-серпневих боїв на Західному та Південно-Західному фронтах на партійні організації Сибіру лягло, зокрема, завдання вжити енергійних заходів щодо накопичення додаткової кількості зброї та боєприпасів. Воно також було успішно виконано. Сибіряки відправили у той час на фронт 1,5 тис. кулеметів, 17,5 тис. гвинтівок, близько 14 млн. патронів<sup>38</sup>, крім того, — 20 вагонів підшов для взуття червоноармійців, 10 тис. пар черевників та багато іншого військового спорядження<sup>39</sup>.

Сиббюро ЦК РКП(б), партійні організації краю провели велику роботу по збиранню коштів, одягу, речей побуту, продовольства для потреб фронтів. З цією метою в Сибіру проводилися суботники, недільники, «тижні допомоги» діючим фронтам, які давали вагомі наслідки. Так, лише за один такий тиждень, що проходив з 4 по 11 липня 1920 р. в Іркутську, було зібрано 4 млн. крб. і багато різних речей, а в серпні з цього ж міста в фонд Червоної Армії надійшло понад 5 млн. крб.<sup>40</sup> І таких прикладів можна навести багато.

Важливим було також й забезпечення виконання продовольчих розверсток по Сибіру, що давало хліб та інші продукти харчування не лише Червоній Армії, а й трудящим інших регіонів країни, які працювали на оборону. Тільки в одній Алтайській губернії було заготовлено восени 1920 р. понад 12,3 млн. пудів хліба. У червні-серпні на базу Західного фронту (м. Ржев) з Семипалатинська відправлено 20 тис.

<sup>34</sup> НОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 67, арк. 116.

<sup>35</sup> ЦДАРА, ф. 6, оп. 4, спр. 528, арк. 17, 18, 19.

<sup>36</sup> Там же, ф. 104, оп. 4, спр. 2418, арк. 43.

<sup>37</sup> Ленін В. І. Промова на з'їзді робітників і службовців шкіряного виробництва 2 жовтня 1920 р. — Повне зібр. творів, т. 41, с. 317.

<sup>38</sup> Партійные организации Сибири и Дальнего Востока в период Октябрьской революции и гражданской войны. 1917—1922 гг., с. 110, 118.

<sup>39</sup> ЦДАЖР, ф. 130, оп. 4, спр. 493, арк. 10; ЦДАРА, ф. 4, оп. 8, спр. 189, арк. 163.

<sup>40</sup> ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 12, спр. 189, арк. 138.

пудів м'яса, з Тюмені — понад 42,5 тис. пудів риби та 37 тис. банок консервів, які збиралися за продрозверсткою<sup>41</sup>.

Таку значну допомогу трудящі Сибіру подали фронту у другій половині 1920 р., незважаючи на власні величезні труднощі, які зумовлювалися насамперед економічною відсталістю сибірського краю, його віддаленістю від центральних районів країни. До цих об'єктивних труднощів слід додати й те, що тривалий час Сибір використовувався як плацдарм для інтервенції імперіалістами Антанти, які нещадно грабували багатства краю і призвели до значного занепаду його економіки. Крім того, взимку 1919—1920 рр. там спалахнула епідемія тифу, внаслідок чого померли десятки тисяч жителів<sup>42</sup>. В той період в Сибіру велася боротьба із заколотниками, очолюваними колишніми царськими та коляківськими офіцерами, такими, наприклад, як полковник Казаранді, що діяв в Іркутській губернії<sup>43</sup>. Чисельність заколотників в цілому по краю становила у 1920 р. 15—20 тис. чол.<sup>44</sup> Усе це вимагало значного напруження людських сил та посилення боротьби трудящих за концентрацію матеріальних ресурсів.

Таким чином, трудящі маси Сибіру під керівництвом партії більшовиків, виявляючи почуття інтернаціонального обов'язку та братерства всіляко сприяли Червоній Армії в боротьбі з силами внутрішньої та зовнішньої контрреволюції на європейській частині нашої країни, у тому числі на території України. Значний вклад сибіряків у перемогу над ворогами соціалістичної революції в роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції назавжди вкарбований в героїчний літопис Радянської Батьківщини.

<sup>41</sup> Сибирский революционный комитет (Сибревком), 1919—1925. Новосибирск, 1959, с. 364; ЦДАРА, ф. 4, оп. 8, спр. 188, арк. 53, 54, 76, 123, 124.

<sup>42</sup> Кодейкин В. А. Сибирь непокоренная. Кемерово, 1968, с. 498—499.

<sup>43</sup> Красноярський крайовий державний архів, ф. 53, оп. 1, спр. 156, арк. 29.

<sup>44</sup> Партийные организации Сибири и Дальнего Востока в период Октябрьской революции и гражданской войны. 1917—1922 гг., с. 121—122.

## До 60-річчя Міжнародної організації допомоги борцям революції

### УЧАСТЬ МОДРІВСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СОЦІАЛІСТИЧНОМУ БУДІВНИЦТВІ НА УКРАЇНІ (1933 — 1937 рр.)

В. В. ІВАНЕНКО (Дніпропетровськ)

Побудова соціалістичного суспільства в СРСР — видатний інтернаціональний подвиг радянського народу, здійснений під мудрим керівництвом Комуністичної партії. «...Перемога соціалізму в СРСР, — вказується в резолюції VII конгресу Комінтерну, — викликає глибокий переворот у свідомості трудящих всіх країн... справляє на трудящі маси революціонізуєчий вплив, вселяє в них впевненість у своїх силах і переконання в необхідності та практичній можливості повалення капіталізму і побудови соціалізму»<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Резолюция VII Всемирного конгресса Коммунистического Интернационала. М., 1935, с. 47.

Певний вклад у розв'язання завдань соціалістичної індустріалізації, колективізації сільського господарства, культурної революції разом з іншими громадськими організаціями внесла радянська секція Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР). Ця масова організація трудящих була створена у 1922 р. для подання допомоги революціонерам — жертвам реакції, білого терору і фашистського режиму в капіталістичних країнах. Будучи глибоко інтернаціоналістською за своєю суттю, вона не могла лишатися осторонь тих гігантських перетворень, які здійснювалися в країні. Діяльність МОДР у цьому напрямі активізувалася наприкінці 20-х років і особливо великого розмаху набула в період другої п'ятирічки.

Виходячи з настанови В. І. Леніна про те, що «...головний свій вплив на міжнародну революцію ми справляємо своєю господарською політикою»<sup>2</sup>, модрівці СРСР, як і всі радянські люди, брали активну участь у створенні нового суспільства. З великим творчим піднесенням вони працювали на всіх ділянках господарського і культурного будівництва, вбачаючи в цьому свій першочерговий інтернаціональний обов'язок і фактор найбільшої підтримки зарубіжних революційних борців.

Ось чому вивчення і узагальнення досвіду, нагромадженого секцією МОДР СРСР — однією з найбільш масових громадських організацій країни у 20-і — 30-і рр., становить неабиякий інтерес і має не тільки наукове, пізнавальне, а й практичне значення, оскільки може бути творчо використано в роботі по інтернаціональному і патріотичному вихованню трудящих, насамперед молоді. Проте такий важливий напрям діяльності МОДР, як участь у соціалістичному будівництві, все ще лишається поза увагою дослідників, хоча в цілому історія модрівського руху в СРСР, у тому числі й на Україні, вивчається досить інтенсивно<sup>3</sup>.

В даному повідомленні зроблена спроба на основі архівних документів і матеріалів періодичної преси висвітлити основні форми участі модрівських організацій УСРР в соціалістичному будівництві у 1933—1937 рр.

Курс на широке залучення модрівців у соціалістичне будівництво був проголошений II Всесоюзним з'їздом МОДР в 1928 р. і підтверджений рішеннями III (1931 р.) і IV з'їздів МОДР СРСР (1934 р.).

Чільне місце в діяльності радянської секції МОДР займала її спільна з партійними та іншими громадськими організаціями робота по підготовці і проведенню виборів до Рад депутатів трудящих. «Справою честі кожного модрівця, кожного низового осередку МОДР є активна участь в перевиборних кампаніях Рад», — наголошувалося у зверненні ЦК МОДР СРСР, яке було надруковане в журналі «Інтернаціональний маяк» у жовтні 1934 р.<sup>4</sup>

<sup>2</sup> Ленін В. І. X Всеросійська конференція РКП(б): Промова при закритті конференції 28 травня. — Повне збір. творів, т. 43, с. 316.

<sup>3</sup> Див.: Аврус А. И. МОПР в борьбе против террора и фашизма. 1922—1939. — Саратов, 1976; Васильева А. Н. Руководство Коммунистической партии советской секцией Международной организации помощи борцам революции в период строительства социализма (1922—1936 гг.). Автореферат канд. дис. М., 1974; Гусаров В. К. КП(б)У — организатор и руководитель Всеукраинской секции Международной организации помощи борцам революции и деятельность МОПР в республике (1922—1928 гг.). Автореферат канд. дис. Донецк, 1973; Львунин Ю. А. Борьба Коммунистической партии за укрепление интернациональных связей рабочего класса СССР (1924—1928 гг.). — М., 1975; Пиковская Р. И. Деятельность советской секции МОПР в 1922—1932 гг. Автореферат канд. дис. — М., 1970; Павленко В. В. Солидарность трудящихся Украинской ССР с революционной борьбой рабочих и крестьян Болгарии. 1923—1934. К., 1977; Твердохліб В. Ю. Солидарність у боротьбі за визволення. 1917—1939. Львів, 1978 та ін. Докладніше про стан вивчення історії модрівського руху в СРСР див.: В. В. Іваненко О состоянии и перспективах изучения истории мопровского движения в СССР. — В сб.: Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. — Днепропетровск, 1978, с. 76—86.

<sup>4</sup> Інтернаціональний маяк, 1934, № 19, с. 8.

Відповідаючи на цей заклик, модрівські осередки України енергійно включились у роботу. Важливу роль в її успішному проведенні відіграли договори на кращу участь у кампанії, що були укладені між Дніпропетровською, Московською, Донецькою, Київською і Харківською організаціями МОДР<sup>5</sup>.

Велику агітаційно-масову роботу серед трудящих у період підготовки до виборів у місцеві Ради проводили члени Дніпропетровської організації МОДР. Ними було створено 178 агітбригад (1691 чол.), які заповнили й довели до виборців 143 650 анкет, забезпечили явку на передвиборні збори 207 650 чол., зібрали 480 наказів депутатам. Водночас кандидатами в депутати міських і сільських Рад було висунуто 178 найкращих ударників-модрівців<sup>6</sup>.

Загалом по республіці у виборах Рад взяли участь 59 райкомів і міськкомів, 10 завкомів і 948 осередків МОДР. В ході підготовки і проведення цієї кампанії відбулось 2805 бесід і зборів активу МОДР, на яких були присутні 130 964 чол., організовано 39 радіодоповідей і перекличок, обладнано 33 агітмашини і трамваї<sup>7</sup>. Здійснені МОДР заходи агітаційно-пропагандистського характеру сприяли підвищенню політичної зрілості і організованості трудящих, зміцненню непорушного блоку комуністів та безпартійних. На виборчі дільниці в 1934 р. з'явилося 92,8% всіх виборців України, тоді, як у 1930—1931 рр. лише 80%<sup>8</sup>.

Значну допомогу партійним організаціям подав МОДР УРСР у період підготовки і виборів до Верховної Ради СРСР, що проходили у грудні 1937 р. згідно з новою виборчою системою. Особливо активізувалася масово-політична робота модрівських організацій серед виборців після прийняття Президією ЦК МОДР СРСР 26 вересня 1937 р. постанови «Про участь Радянської секції МОДР у підготовці до виборів до Верховної Ради СРСР»<sup>9</sup>. Тисячі активістів МОДР брали участь у цій кампанії як голови і члени дільничих виборчих комісій, довірені особи, агітатори та пропагандисти. В результаті широкої роз'яснювальної роботи серед неорганізованих категорій населення (домогосподарки, пенсіонери та ін.) з їх числа до лав МОДР, за неповними даними, було залучено в Одеській області 7580 чол., Київській — 5000, Дніпропетровській — 2000 чол.<sup>10</sup>.

Послідовно й цілеспрямовано проводив агітаційну роботу в масах у період виборчої кампанії великий загін модрівців республіки. На Дніпропетровщині, наприклад, тільки в серпні-жовтні 1937 р. агітаторами і пропагандистами було проведено 7211 бесід про Конституцію і Положення про вибори до найвищого органу народовладдя у країні, які прослухали 352 тис. чол.<sup>11</sup> В процесі передвиборної кампанії було виявлено понад 800 нових активістів, до лав МОДР вступили 14 тис. нових членів<sup>12</sup>. Беручи участь у перевиборах радянських органів, широкі маси модрівців залучалися до соціалістичного будівництва, громадсько-політичного життя, до управління державою.

Робота, проведена МОДР СРСР, як відзначалося у постанові Президії ЦК цієї організації від 25 грудня 1937 р., позитивно позначилася на успішності виборів до Верховної Ради СРСР, підвищила авторитет МОДР в системі масових громадських організацій країни<sup>13</sup>.

Члени МОДР переконувалися в тому, що економічні успіхи Радянського Союзу справляють глибокий вплив на розвиток світового рево-

<sup>5</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 76, арк. 310.

<sup>6</sup> Зоря, 1935, 18 березня.

<sup>7</sup> Чернігівський облдержархів, ф. Р—2530, оп. 1, спр. 40, арк. 34.

<sup>8</sup> Соціалістична Україна. Статистичний збірник. К., 1937, с. 113.

<sup>9</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 108, арк. 97.

<sup>10</sup> Див.: Там же, спр. 108—в, арк. 226—229.

<sup>11</sup> Каттель Б. 15 лет МОПР СССР. М., 1937, с. 8.

<sup>12</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 117, арк. 42, спр. 117-в, арк. 542.

<sup>13</sup> Там же, спр. 108, арк. 9—10.

люційного процесу. Отже, поворот МОДР до соціалістичного будівництва цілком узгоджувався з її основними функціями, збагачував багатогранну діяльність цієї організації.

Спрямовуючи зусилля місцевих організацій на розширення участі модрівців у соціалістичному будівництві, ЦК МОДР СРСР вживав заходів щодо перебудови агітаційно-пропагандистської роботи МОДР стосовно потреб реконструктивного періоду. Необхідно було роз'яснити кожному модрівцю роль і міжнародне значення соціалістичного будівництва в СРСР з точки зору завдань світової пролетарської революції, місце МОДР у створенні нового суспільства. «Максимально розширюючи свою участь в соціалістичному будівництві,— підкреслювалось на III Всесоюзному з'їзді МОДР,— залучаючи через МОДР нові мільйони трудящих у здійснення плану великих робіт, організації МОДР повинні поставити собі за мету конкретизацію пропаганди інтернаціонального значення соціалістичного будівництва в СРСР»<sup>14</sup>.

З метою практичної перебудови діяльності модрівських організацій, поживлення їх участі в різних господарсько-політичних кампаніях за рішенням керівних органів МОДР проводилися різні заходи, зокрема огляди-конкурси низових осередків.

Велика робота по залученню членів МОДР до соціалістичного будівництва здійснювалася на Україні. Виступаючи на IV з'їзді МОДР УСРР у березні 1934 р. секретар ЦК КП(б)У М. М. Попов вказав на те, що «свою роботу по інтернаціональному вихованню трудящих МОДР повинен тісно пов'язувати з активною участю у вирішенні чергових господарсько-політичних завдань, поставлених перед всією країною XVIII з'їздом партії»<sup>15</sup>. У привітанні ЦК КП(б) України делегати від імені всіх модрівців республіки завірили, що вони «докладуть максимум зусиль для виконання чергових завдань будівництва в промисловості, сільському господарстві, на транспорті...»<sup>16</sup>.

Важливою умовою активізації участі МОДР у соціалістичному будівництві було створення і дальше зміцнення її первинних організацій, насамперед на виробництві, залучення до їх рядів нових членів. Так, якщо в 1931 р. на Алчевському металургійному заводі ім. Ворошилова (Донбас) налічувалося 1875 модрівців з 10 тис. працюючих (18,7%), то в 1934 р.— вже 6090 з 12 тис. працюючих (51%)<sup>17</sup>. За той же час кількість членів МОДР на Харківському тракторному заводі зросла з 4,7 до 10,5 тис. чол., на Миколаївському суднобудівному заводі — з 1100 до 6,5 тис. чол., а на Дніпрокомбінаті (Запоріжжя) з 2 до 9 тис. чол.<sup>18</sup> До 85% робітників і службовців були членами МОДР на заводах «Серп і Молот», ХЕМЗ, «Механоліт» (Харків), «Укркабель» і «Ленінська кузня» (Київ), ім. Леніна та ім. Петровського (Дніпропетровськ). Загалом республіканська організація МОДР поповнила свої лави за період другої п'ятирічки до 1,8 млн. чол. (1,4 млн. у 1933 р.), а число осередків збільшилося з 13,6 до 17,5 тис.<sup>19</sup> При цьому переважна їх більшість перебувала в сфері матеріального виробництва.

Участь модрівських організацій в соціалістичному будівництві виявилася, насамперед, у створенні на заводах і фабриках, шахтах і новобудовах, в колгоспах і радгоспах ударних МОДР-бригад\*. Тисячі таких бригад, що діяли на Україні, демонстрували чудові зразки високопро-

<sup>14</sup> Цит. по: Шведлева Е. В. Некоторые итоги: Факты работы МОПР СССР от III до IV Всесоюзного съезда. М., 1934, с. 30.

<sup>15</sup> Комуніст, 1934, 15 березня.

<sup>16</sup> Пролетарська правда, 1934, 17 березня.

<sup>17</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 74, арк. 24.

<sup>18</sup> Там же, спр. 66, арк. 128, 197; спр. 74, арк. 24.

<sup>19</sup> Чернігівський облдержархів ф. Р-2530, оп. 1, спр. 22, арк. 58; ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 114, арк. 151.

\* Перші модрівські бригади було організовано на підприємствах Ленінграда, Дніпропетровська, Челябінська на початку 1930 р.

дуктивної праці, виступали ініціаторами багатьох патріотичних починань, масового соцзмагання.

Показово, що в цей період серед модрівців республіки питома вага ударників значно підвищилася. Про це, зокрема, свідчать швидкі темпи зростання ударних бригад, укомплектованих виключно з членів МОДР. Якщо в 1931 р. на заводі ім. К. Лібкнехта у Дніпропетровську було всього 9 таких бригад (175 чол.), то в 1934 р. їх стало вже 46 (2 тис. чол.). Майже кожний сьомий робітник підприємства мав звання ударника-модрівця<sup>20</sup>. На Харківському електромеханічному заводі кількість МОДР-бригад за цей час збільшилася з 27 до 110<sup>21</sup>. Їх члени внесли до 150 раціоналізаторських пропозицій, що дало змогу зекономити 100 тис. крб.<sup>22</sup>

В цілому на Україні кількість модрівських бригад зросла з 1 тис. в 1931 р.<sup>23</sup> до 5 тис. в 1934 р.<sup>24</sup>, причому в колгоспах і радгоспах їх число лише за два роки (1933—1934 рр.) збільшилося з 653 до 2856<sup>25</sup>, тобто в 4,6 рази.

Досить широкого розмаху на Україні набуло соціалістичне змагання серед модрівських організацій за дальше підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції та поліпшення її якості, за розвиток сільського господарства. Так, 18 березня 1933 р. була укладена угода про змагання між Дніпропетровською і Харківською обласними організаціями МОДР, у листопаді — між Вінницькою і Чернігівською<sup>26</sup>. Почали змагатися також модрівці Бердянського і Мелітопольського районів<sup>27</sup>, заводів «Укркабель» (Київ) і «Електропровод» (Москва)<sup>28</sup>. У грудні 1933 р. з ініціативи ЦК МОДР УСРР було укладено договір на соцзмагання між організаціями МОДР України і Московської області, що сприяло активізації участі модрівців республіки в соціалістичному будівництві<sup>29</sup>.

В обстановці величезного трудового і політичного піднесення, що охопило всю країну напередодні XVII з'їзду ВКП(б), МОДР України прийняла підвищені зобов'язання щодо активізації боротьби за дострокове виконання п'ятирічки. Зокрема, передбачалося створення 450 нових бригад МОДР. Всі поставлені завдання модрівці республіки успішно виконали. Високими трудовими досягненнями зустріли вони XVII з'їзд ВКП(б) і XII з'їзд КП(б)У, IV Всесоюзний і IV Всеукраїнський з'їзди МОДР. Так, ударники-модрівці ХТЗ збудували 150 тракторів ім. IV з'їзду МОДР. Особливо відзначилася при цьому бригада ім. Дмитрова на чолі з Бородіним, яка перевиконала план I кварталу майже вдвоє<sup>30</sup>.

Новий етап у розвитку трудової і соціальної активності радянських людей починається з виникненням стахановського руху — вищої форми соціалістичного змагання в довоєнний період. Організації МОДР УСРР, як і всієї країни, активно включилися у масовий рух новаторів виробництва. Заклик ЦК МОДР СРСР «Кожний модрівець — стахано-

<sup>20</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 29, арк. 67; спр. 74, арк. 24; Інтернаціональний маяк, 1934, № 12, с. 12.

<sup>21</sup> Харківський облдержархів, ф. Р-4461, оп. 1, спр. 1, арк. 7.

<sup>22</sup> Інтернаціональний маяк, 1933, № 3, с. 13.

<sup>23</sup> Червоний клич, 1933, № 6, с. 15.

<sup>24</sup> Партархів Інституту історії партії при ЦК Компартії України (далі — ПА ІП), ф. 1, оп. 13, спр. 427, арк. 395.

<sup>25</sup> МОПР за работой, 1934, № 5—6, с. 17; Червоний клич 1934, № 3, с. 4; Чернігівський облдержархів, ф. Р-2530, оп. 1, спр. 22, арк. 42.

<sup>26</sup> Кіровоградський облдержархів, ф. 2182, оп. 1, спр. 4, арк. 2, 3; Чернігівський облдержархів, ф. Р-2530, оп. 1, спр. 33, арк. 19.

<sup>27</sup> Філіал Запорізького облдержархіву у м. Мелітополі, ф. Р-523, оп. 1, спр. 54, арк. 21.

<sup>28</sup> МОПР за работой, 1937, № 4, с. 1.

<sup>29</sup> Філіал Запорізького облдержархіву у м. Мелітополі, ф. Р-523, оп. 1, спр. 39, арк. 121.

<sup>30</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 64, арк. 47, 48; спр. 66, арк. 45.

вещь!» — знайшов гарячу підтримку у трудящих, членів МОДР республіки.

За короткий час тільки на підприємствах Запоріжжя було створено 187 стахановсько-модрівських бригад, які виконували виробничі плани на 200—300%<sup>31</sup>. Виробничі показники бригад модрівців-стахановців на тютюновій фабриці м. Ромни, руднику ім. Дзержинського у Кривому Розі, Андрушківському цукрозаводі на Житомирщині дорівнювали 150—160%<sup>32</sup>. А у колгоспі ім. К. Цеткін Високопольського району Дніпропетровської області вони становили 200—220%<sup>33</sup>.

Сотні стахановсько-модрівських бригад, цехів і навіть цілих підприємств й колгоспів функціонували на Україні. Лише на Дніпропетровщині в 1936 р. було 1445 таких бригад, у складі яких налічувалося майже 30 тис. стахановців-модрівців<sup>34</sup>. Соціальне змагання, що розгорнулось між ними, стало дійовим засобом залучення членів МОДР до загальнонародної боротьби за підвищення продуктивності праці, поліпшення якості продукції, за дострокове виконання другої п'ятирічки.

Українська організація МОДР відіграла певну роль у здійсненні соціалістичних перетворень на селі. Головним завданням сільських МОДР-бригад була боротьба за підвищення врожайності сільськогосподарських культур, розвиток тваринництва і зміцнення колгоспного ладу в цілому на базі всемірного поширення ударництва як однієї з ефективних форм соціалістичного змагання.

Важливе значення для дальшого залучення колгоспних осередків МОДР до соціалістичного будівництва мала постанова ЦК МОДР УСРР від 19 липня 1934 р. «Про включення організацій МОДР України в боротьбу за розвиток тваринництва»<sup>35</sup>.

Істотну допомогу колгоспам і радгоспам у підготовці і проведенні різних сільськогосподарських кампаній подавав робітничий клас України, який систематично направляв у підшефні села сотні модрівських бригад для ремонту техніки, реманенту, заготівлі насіння, боротьби з бур'янами, а також для пропаганди серед селянських мас ідей інтернаціоналізму та досягнень у галузі соціалістичного будівництва. Навесні 1933 р., наприклад, за ініціативою завкому МОДР Краматорського машинобудівного заводу 6 робітничих бригад працювало в Іверській сільраді. Вони відремонтували 8 тракторів, 74 сіялки, 87 плугів, 98 ходів і 78 борон<sup>36</sup>. Кам'янський міськком МОДР направив у район 30 бригад по ремонту техніки<sup>37</sup>, а Павлоградська МТМ ім. МОДР достроково відремонтувала 137 тракторів для трудівників села<sup>38</sup>.

Характерною особливістю періоду, що розглядається, є постійне розширення масштабів шефської допомоги селу, вдосконалення її форм і методів, зростання чисельності робітників-модрівців, які брали участь у господарсько-політичних кампаніях на селі. Так, у 1934 р. заводські комітети МОДР Харкова направили до підшефних колгоспів 24 390 чол.<sup>39</sup>, Донбасу — 19 600<sup>40</sup>, Києва — 14 270<sup>41</sup>. Вони не тільки допомагали колгоспникам у виконанні виробничих планів, а й проводили серед них велику організаторську і масово-політичну роботу. Лише під

<sup>31</sup> Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 157, оп. 1, спр. 897, арк. 175; спр. 975, арк. 134; Червоне Запоріжжя, 1937, 18 берез.

<sup>32</sup> Чернігівський облдержархів, ф. Р-2530, оп. 1, спр. 76, арк. 1; спр. 96, арк. 100, ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 63, спр. 276, арк. 11.

<sup>33</sup> Інтернаціональний маяк, 1936, № 15, с. 13.

<sup>34</sup> Зоря, 1936, 18 березня.

<sup>35</sup> Чернігівський облдержархів, ф. Р-2530, оп. 1, спр. 27, арк. 197.

<sup>36</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 56, арк. 307.

<sup>37</sup> Комуніст, 1933, 19 березня.

<sup>38</sup> Червоний ключ, 1933, № 7, с. 2.

<sup>39</sup> Харківський облдержархів, ф. Р-4461, оп. 1, спр. 1, арк. 7.

<sup>40</sup> Соціалістический Донбасс, 1935, 18 марта.

<sup>41</sup> Філіал Запорізького облдержархіву у м. Мелітополі, ф. Р-523, оп. 1, спр. 42, арк. 29.

час весняної сівби 1934 р. членами цих бригад було проведено 1580 зборів і бесід, що охопили 67 тис. чол., створено 656 нових осередків МОДР (80 300 чол.), 945 ударних модрівських бригад (26 870 колгоспників)<sup>42</sup>.

Шефська допомога модрівських організацій промислових підприємств УРСР трудовому селянству сприяла зміцненню союзу робітничого класу і селянства, підвищенню боевитості сільських осередків МОДР, широкому проникненню у свідомість трудівників села почуттів класової солідарності і колективізму.

Організації МОДР України брали участь у реалізації масових державних позик, які мали величезне значення для прискорення темпів будівництва соціалізму в СРСР. Розглядаючи позиковий похід МОДР як складову частину боротьби за перемогу соціалізму, представники секцій «Червоної допомоги» Австрії, Франції, Німеччини, Італії, Польщі, Китаю й Балканських держав на початку 1933 р. у відкритому листі до модрівців Країни Рад схвалили цю ініціативу<sup>43</sup>.

Великих успіхів на цій ділянці роботи Українська організація МОДР досягла вже в 1933 р., реалізувавши позики на суму понад 23 млн. крб., за що першою в країні була занесена на Всесоюзну Дошку пошани<sup>44</sup>. Найбільший вклад у розповсюдження позики внесли модрівські організації Дніпропетровської — 5 150 100 крб.<sup>45</sup>, Харківської — 3 284 095 крб.<sup>46</sup>, Одеської — 3 702 700 крб., Чернігівської — 3 322 795 крб. і Донецької областей — близько 2 млн. крб.<sup>47</sup>

Для участі в позиковій кампанії осередки МОДР виділяли найбільш досвідчених і ініціативних модрівців. Багато з них, виявивши небиякі організаторські здібності, змогли значно перевиконати встановлені завдання. Так, слід відзначити молодого активіста з Дніпропетровська З. С. Гузаря, який розповсюдив за допомогою створеного ним активу у Покровському, Генічеському і В.-Ленетницькому районах позики на 1 млн. крб.<sup>48</sup>

Всього лише за три роки другої п'ятирічки (1933—1935) модрівці України реалізували серед населення республіки державної позики більш як на 63 млн. крб., тоді як в 1931—1932 рр. ця цифра становила 17 млн. крб.<sup>49</sup>

У ході цієї роботи члени МОДР пропагували міжнародне значення соціалістичного будівництва, його досягнення, здійснювали різні заходи по інтернаціональному вихованню трудящих, організаційно-політичному зміцненню низових осередків МОДР. Так, під час позикової кампанії 1933—1934 рр. модрівськими активістами УСРР було організовано 27 459 доповідей і бесід, які прослухали 1 120 тис. чол. Про їх ефективність свідчив вступ у цей час до рядів МОДР 248 тис. чол.<sup>50</sup>

Члени радянської секції МОДР, здійснюючи разом з усім радянським народом плани другої п'ятирічки, з честю виконували інтернаціональний обов'язок перед зарубіжним пролетаріатом, який вбачав в нашій країні могутній оплот боротьби проти капіталу, фашизму, за відвернення нової світової війни.

<sup>42</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 70, арк. 167, 175; спр. 75, арк. 266.

<sup>43</sup> Інтернаціональний маяк, 1933, № 5—6, с. 16.

<sup>44</sup> Чернігівський облдержархів, ф. Р-2530, оп. 1, спр. 32, арк. 11; ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 53, арк. 93.

<sup>45</sup> Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 1, спр. 1021, арк. 8.

<sup>46</sup> Харківський облдержархів, ф. Р-4461, оп. 1, спр. 1, арк. 8.

<sup>47</sup> Чернігівський облдержархів, ф. Р-2530, оп. 1, спр. 11, арк. 4, 22.

<sup>48</sup> Там же, спр. 1, арк. 3.

<sup>49</sup> Підраховано автором за даними: ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 427, арк. 400; Чернігівський облдержархів, ф. Р-2530, оп. 1, спр. 27, арк. 144; спр. 40, арк. 43; Червоний клич, 1935, № 3, с. 17.

<sup>50</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 70, арк. 155; От ІІІ до ІV Всесоюзного съезда МОПР. М., 1934, с. 53.

## До 60-річчя IV конгресу Комінтерну

### КОНГРЕС КОМІНТЕРНУ ПРО ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНУ ПРОЛЕТАРСЬКУ СОЛІДАРНІСТЬ

Б. М. ЗАБАРКО (Київ)

Міжнародний комуністичний рух — авангард світового революційного процесу, одна з найважливіших і найвпливовіших сил сучасності — пройшов у своєму розвитку складний шлях боротьби і перемог. Важливою віхою на цьому славному шляху був IV конгрес Комуністичного Інтернаціоналу, який працював у Петрограді та Москві з 5 листопада по 5 грудня 1922 р.

Будучи справді всесвітньою, інтернаціональною організацією, Комінтерн зібрав на своєму конгресі комуністів Європи, Америки, Австралії, Азії й Африки<sup>1</sup>. Той факт, що поряд з делегатами від РКП(б), комуністичних партій радянських республік, а також партій, які діяли в цитаделях капіталізму, в роботі конгресу взяли участь представники компартій і пролетарських організацій країн пригнобленого Сходу, є цілком закономірним — марксист-ленінці завжди вбачали в народах колоніальних і залежних країн своїх союзників у визвольній боротьбі «...за соціалістичну інтернаціональну революцію проти імперіалізму...»<sup>2</sup>

Конгрес обговорив такі питання: звіт Виконавчого Комітету Комуністичного Інтернаціоналу (ВККІ); доповідь В. І. Леніна «П'ять років російської революції і перспективи світової революції»; наступ капіталу; програма Комінтерну; завдання комуністів у профспілках; Міжнародна робітнича допомога; східне, аграрне, молодіжне, кооперативне питання; робота комуністів серед жінок; питання про виховання; Версальський мирний договір; реорганізація ВККІ і його дальша діяльність; про становище у Французькій, Італійській, Чехословацькій, Данській, Норвезькій, Югославській секціях Комінтерну; вибори Виконкому Комінтерну. Під час роботи конгресу працювало 20 комісій<sup>3</sup>.

Вся робота конгресу та його рішення були пройняті ідеями пролетарського інтернаціоналізму. Адже успішне будівництво соціалізму в Радянській країні, захист інтересів трудящих мас в умовах наступу капіталу, фашизму та загрози імперіалістичної війни, національно-визвольна боротьба пригноблених народів були неможливі без солідарних дій усіх загонів світового революційного руху. Перемога світової пролетарської революції, — вказував з цього приводу В. І. Ленін, — вимагає найповнішого довір'я, найтіснішого братерського союзу і якомога більшої єдності революційних дій робітничого класу...»<sup>4</sup>. Саме в дусі ленінського положення й діяв IV конгрес Комінтерну.

В радянській історичній науці досить докладно висвітлено основні питання, які обговорювалися на конгресі, розкрито його значення в історії міжнародного робітничого й комуністичного руху. В складних

<sup>1</sup> У роботі конгресу взяли участь 408 делегатів, які представляли компартії 58 країн, Італійську соціалістичну, Ісландську робітничу та Монгольську народно-революційну партії, а також 5 організацій (Комуністичний Інтернаціонал молоді, Червоний Інтернаціонал профспілок, Міжнародний жіночий секретаріат, Міжнародну робітничу допомогу, Організацію негрів США). — Коммунистический Интернационал в документах. Решения, тезисы и воззвания конгрессов Коминтерна и пленумов ИККИ. 1919—1932. М., 1933, с. 293.

<sup>2</sup> Ленін В. І. Соціалізм і війна: (Ставлення РСДРП до війни). — Повне збір. творів, т. 26, с. 310.

<sup>3</sup> Коммунистический Интернационал в документах, с. 293.

<sup>4</sup> Ленін В. І. Проект програми РКП(б). — Повне збір. творів, т. 38, с. 104.

умовах завершення післявоєнного революційного піднесення (1918 — 1923 рр.), яке розгорнулося в усьому світі під впливом перемоги Великого Жовтня, конгрес під керівництвом В. І. Леніна поглибив і конкретизував політичний курс Комінтерну, сформулював ряд нових важливих теоретичних висновків і положень<sup>5</sup>. Всебічне обґрунтування ним тактики єдиного робітничого фронту для трудящих капіталістичних країн та єдиного антиімперіалістичного фронту для населення колоній і напівколоній, лозунгу робітничого (пізніше — робітничо-селянського) уряду, політики єдності в антифашистській боротьбі — все це стало вагомим вкладом у розробку стратегії й тактики революційного робітничого руху, у визначення перспектив розвитку світового революційного процесу.

Серед найважливіших питань, які обговорювалися на конгресі, виділяється комплекс проблем, пов'язаних з інтернаціональною солідарністю: єдність класових інтересів трудящих Країни Рад і міжнародного пролетаріату; роль Радянської країни в розвитку світового революційного процесу, зокрема вплив будівництва соціалізму в ній на посилення революційно-визвольної боротьби народів світу; інтернаціональний обов'язок комуністів, усього міжнародного пролетаріату щодо першої в історії людства держави робітників і селян та борців революції в країнах капіталу.

Йдеться про різні аспекти руху міжнародної солідарності, діалектична єдність яких становить його основу: а) інтернаціоналістську діяльність радянського робітничого класу, РКП(б) та їх роль у русі пролетарської солідарності, значення Країни Рад як головного завоювання міжнародного пролетаріату, як моральної, політичної, а пізніше й матеріальної бази інтернаціональної взаємодопомоги; б) солідарність зарубіжних загонів всесвітньої армії праці з батьківщиною Великого Жовтня; в) всебічну підтримку і захист борців революції, які зазнавали репресій у капіталістичних країнах. Увесь комплекс цих проблем висунуло на порядок денний міжнародного руху солідарності саме життя, боротьба за заміну капіталістичного ладу соціалістичним.

Комуністи, революціонери, інтернаціоналісти всього світу з перших днів Жовтневої революції усвідомлювали, що від того, чи вдасться зберегти й примножити її завоювання, залежить доля міжнародного революційного руху. В свою чергу, успіхи Радянської країни значною мірою залежали від об'єднаних зусиль усіх революційних, пролетарських та інших демократичних і визвольних рухів у боротьбі проти світової реакції, проти контрреволюції в широкому значенні слова<sup>6</sup>.

Тому взаємодія і співробітництво трудящих Республіки Рад і робітничого класу капіталістичних країн, партій більшовиків і молодих комуністичних партій, що виникли під впливом Жовтня, стало важливою умовою у боротьбі прогресивних сил за революційне оновлення світу. Величезне значення цього співробітництва блискуче підтверджено 65-річним історичним досвідом. В різний час воно набирало різних форм здійснювалося в умовах величезного багатства конкретно-історичної специфіки країн і народів. Однак найважливішим при цьому було те, що,

<sup>5</sup> Див.: Коммунистический Интернационал: Краткий исторический очерк. М., 1969; Коминтерн и Восток: Борьба за ленинскую стратегию и тактику в национально-освободительном движении. М., 1969; Молчанов Ю. Л. Коминтерн: У истоков политики единого пролетарского фронта. М., 1969; В. И. Ленин и Коммунистический Интернационал. М., 1970; Ленин в борьбе за революционный Интернационал. М., 1970; Александров В. В. Ленин и Коминтерн. М., 1972; ЭЛЬФОНД Я. А. IV конгресс Коминтерна и ленинская тактика единого рабочего фронта. Саратов, 1974; Коммунисты Западной Европы в борьбе за единый фронт пролетариата. М., 1977; Международное рабочее движение: Вопросы истории и теории. М., 1980. Т. 4; Четвертый конгресс Коминтерна: Разработка конгрессом стратегии и тактики коммунистического движения в новых условиях: Политика единого фронта. М., 1980.

<sup>6</sup> Див.: Пономарев Б. Н. Избранное. М., 1977, с. 434.

як підкреслював В. І. Ленін, «міжнародне становище в розумінні революційному обертається навколо боротьби Радянської Росії з іншими, капіталістичними країнами. Зміцнити Радянську Росію і зробити її непереможною — це головне...»<sup>7</sup>. Володимир Ілліч особливо наголошував, що це є головним «...і для нас і з міжнародно-соціалістичної точки зору...»<sup>8</sup>, оскільки сприятиме дальшому розгортанню революційної боротьби як робітників передових країн, так і поневолених народів колоній.

Під час роботи IV конгресу відзначалася п'ята річниця перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Посилення внутрішніх і міжнародних позицій Країни Рад означало водночас зміцнення й розвиток світового визвольного руху. В. І. Ленін, Комінтерн перозривно зв'язували обидва ці процеси. У вітальному листі IV конгресові Комуністичного Інтернаціоналу Володимир Ілліч з гордістю писав: «Радянська влада в Росії святкує перше п'ятиріччя. Вона більш міцна, ніж будь-коли. Громадянська війна закінчена. Перші господарські успіхи наявні». Він запевнив революціонерів усього світу в непохитній вірності нашого народу ідеям пролетарського інтернаціоналізму. «Радянська Росія, — наголошував В. І. Ленін, — вважає найбільшою гордістю допомагати робітникам усього світу в їх важкій боротьбі за повалення капіталізму. Перемога буде за нами»<sup>9</sup>.

Важливим напрямом революційного впливу партії більшовиків на передові загони міжнародного робітничого класу було глибоке ознайомлення братніх комуністичних і робітничих партій з величезним досвідом її теоретичної і практичної діяльності. Цій меті була, зокрема, підпорядкована й доповідь В. І. Леніна на IV конгресі Комінтерну «П'ять років російської революції і перспективи світової революції»<sup>10</sup>, яку він зробив німецькою мовою на ранковому засіданні 13 листопада в Андрєєвському залі Кремля і яка була опублікована в «Правді» 15 листопада 1922 р. В ній узагальнювався досвід боротьби РКП(б) за політичну та економічну підготовку перемоги соціалізму в Радянській Росії.

Центральне місце в цьому останньому виступі водночас міжнародного комуністичного руху на форумах Комінтерну відводилося аналізу проблем будівництва соціалізму в Радянській Росії, зокрема підсумкам і значенню нової економічної політики, успіх якої «...має першорядне значення і для всіх комуністичних партій...»<sup>11</sup>, зв'язку між соціалістичними перетвореннями в нашій країні і перспективами міжнародного розвитку. В. І. Ленін підкреслював, що комуністам молодій Радянській Республіки, перед якими поставили складні завдання управління державою, потрібно вчитися господарювати, всебічно підвищувати свій ідейно-політичний і культурний рівень, зміцнювати Країну Рад як оплот революційної боротьби в усьому світі.

Закликаючи компартії вивчати і творчо застосовувати досвід міжнародного революційного руху, і насамперед досвід більшовиків, він водночас наголошував на недопустимості його механічного перенесення в інші країни, на необхідності враховувати конкретно-специфічні та національні умови з тим, щоб «...дійсно збагнути організацію, побудову, метод і зміст революційної роботи. Якщо це станеться, — зазначав Володимир Ілліч, — тоді... перспективи світової революції будуть не тільки хорошими, але й чудовими»<sup>12</sup>. Проїнята революційним оптимізм-

<sup>7</sup> Ленін В. І. Заключне слово по доповіді про концесії на фракції РКП(б) VIII з'їзду Рад 21 груд.: VIII Всеросійський з'їзд Рад, 22—29 груд. 1920 р.— Повне збір. творів, т. 42, с. 117.

<sup>8</sup> Ленін В. І. Післямова до тез по питанню про негайне укладення сепаратного і анексіоністського миру.— Повне збір. творів, т. 35, с. 244.

<sup>9</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 45, с. 265.

<sup>10</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 45, с. 266—281.

<sup>11</sup> Там же, с. 270.

<sup>12</sup> Там же, с. 280—281.

мом доповідь В. І. Леніна була з ентузіазмом зустрінута представниками світового комуністичного руху. І сьогодні вона служить для комуністичного усього світу могутньою зброєю в боротьбі за соціалізм. Як відзначав учасник конгресу, член Політбюро ЦК Компартії Австрії Фрідель Фюрнберг, «ми постійно посилаємося на доповідь Леніна, не тільки порівнюючи становище Країни Рад через 5 і 55 років після її виникнення, а й з тієї причини, що в ній розглянуто ряд принципових загальних проблем комуністичного руху»<sup>13</sup>.

Делегати конгресу у своїх виступах характеризували РКП(б) як бойовий авангард світового революційного руху, високо оцінювали її історичний досвід у проведенні соціалістичної революції та будівництві соціалізму. «Організація і діяльність Комуністичної партії Радянської Росії — найбільш досконале і найбільш яскраве виявлення революційної свідомості, революційної волі, революційної самодіяльності пролетарських мас»<sup>14</sup>, — говорила видатна діячка німецького і світового революційного руху Клара Цеткін у доповіді про міжнародне значення російської революції.

Наголошуючи на величезному значенні Республіки Рад як морального фактора у революційно-визвольній боротьбі робітничого класу всіх країн, на необхідності творчого застосування комуністами досвіду Жовтневої революції, Клара Цеткін заявляла: «Радянська Росія стала першим прикладом пролетарської держави в період перетворення капіталізму в повний комунізм. Тому всі її діла, всі її досягнення, так само як і її помилки та слабості, плідотворні й важливі для світового пролетаріату, для світової революції»<sup>15</sup>.

Ленінські положення про роль Радянської Росії у світовому революційному процесі, підтримані Кларою Цеткін, Бела Куном<sup>16</sup> та іншими делегатами, були цілком і повністю схвалені Комінтерном. «Вже одне існування Російської Радянської Республіки, — говорилося в «Тезах про тактику Комуністичного Інтернаціоналу», — являє собою постійний фактор ослаблення буржуазного суспільства і один з найважливіших факторів світової революції. Чим більше Радянська Росія буде економічно відроджуватися й міцніти, тим сильніше зростатиме вплив цього найвидатнішого революційного фактора міжнародної політики»<sup>17</sup>.

Значення першої робітничо-селянської держави для зміцнення позицій революційних сил у всьому світі, наголошувалося в документах конгресу, полягало в тому, що вона справляла величезний революціонізуючий вплив на весь хід визвольної боротьби, що зростання могутності Країни Рад змінювало об'єктивне співвідношення сил у світі на користь міжнародного пролетаріату. Успіхи соціалістичного будівництва розширювали можливості нашої країни у поданні допомоги всім пригнобленим і експлуатованим. Утверджуючи нове, соціалістичне суспільство, радянські люди прокладали шлях, по якому згодом мали піти інші народи, перевіряли на практиці закономірності переходу від капіталізму до соціалізму. Радянська Росія, говорилося в резолюції IV конгресу «Про російську революцію», залишається для світового пролетаріату «багатющою скарбницею історичного революційного досвіду»<sup>18</sup>.

З особливою силою на міжнародному форумі комуністів підкреслювалися роль і значення пролетарського інтернаціоналізму в бо-

<sup>13</sup> Фюрнберг Ф. На IV конгрессе Коминтерна.— Проблемы мира и социализма, 1972, № 9, с. 86.

<sup>14</sup> Бюллетень IV конгресса Коммунистического Интернационала (далі — Бюллетень...), 1922, № 9, с. 12.

<sup>15</sup> Там же, с. 12.

<sup>16</sup> Див.: Там же, с. 15—18.

<sup>17</sup> В. И. Ленин и Коммунистический Интернационал, с. 461.

<sup>18</sup> Там же, с. 470.

ротьбі проти спільного класового ворога. Відзначивши, що вся діяльність Країни Рад служить справі визволення мільйонів експлуатованих кайданів рабства і що трудящі Радянської Росії «повністю виконали свій обов'язок революційних передових бійців світового пролетаріату», IV конгрес вказав, що зарубіжний робітничий клас «повинен кінць кінцем, у свою чергу, виконати свій обов'язок. В усіх країнах робітники і всі знедолені та поневолені повинні найактивнішим чином демонструвати свою моральну, економічну та політичну солідарність з Радянською Росією»<sup>19</sup>.

Проблемам інтернаціонального руху солідарності з Республікою Рад, який розгорнувся в усьому світі у відповідь на заклик В. І. Леніна<sup>20</sup> та звернення Комінтерну<sup>21</sup> до міжнародного пролетаріату про подання допомоги голодуючим Поволжя, було присвячене окреме питання порядку денного конгресу. Природно, що воно розглядалося в загальному руслі взаємодії Радянської Росії та світового революційного руху. У спеціальній доповіді було проаналізовано діяльність Міжнародної робітничої допомоги\*, підбито підсумки кампанії всебічної підтримки голодуючих, яку очолювали молоді комуністичні партії.

В ній відзначалося, що, хоч голод вдалося побороти в основному завдяки героїзму і самовідданості радянських людей (за даними, які наводилися на IV конгресі, Раднарком надіслав у голодуючі райони 165 млн. пудів зерна, а Міжробдоп та інші організації — 33 млн. пудів), міжнародний рух солідарності також відіграв у цьому велику роль і мав важливе політичне значення. До того ж допомогу радянським людям трудящі світу подавали в період глибокої економічної кризи, яка в 1920 — 1921 рр. охопила майже всі капіталістичні країни.

Справді народна характером і методами, класова самою суттю, кампанія допомоги викликала «таке виявлення пролетарської солідарності, почуття братерської допомоги та підтримки, яких ще не знала історія соціалістичного й робітничого руху»<sup>22</sup>. Подаючи її першій у світі державі робітників і селян і виконуючи тим самим свій інтернаціональний обов'язок, пролетаріат зарубіжних країн разом з тим виступав на захист своїх класових інтересів, політичних прав та демократичних свобод.

Кампанія міжнародної допомоги сприяла тому, що селянство і частина робітників Країни Рад, які раніше знали про симпатії пролетаріату Заходу до Радянської Росії лише з резолюцій і відозв, наяву побачили і відчули практичні результати братерської солідарності<sup>23</sup>. Сто транспортів (пароходи і залізничні ешелони) з продовольством, медикаментами, одягом, інструментами, машинами, а також 2,5 млн. пудів зерна на суму 5 млн. доларів надіслав зарубіжний пролетаріат через Міжробдоп у Радянську країну<sup>24</sup>.

Високо оцінили підтримку міжнародного робітничого класу В. І. Ленін, Комінтерн. У резолюції IV конгресу «Про пролетарську допомогу Радянській Росії» відзначалося, що пролетарська кампанія допомоги, яка виплила в «найбільш могутню і тривалу в історії робітничого руху маніфестацію міжнародної солідарності», сприяла подо-

<sup>19</sup> Там же.

<sup>20</sup> Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 44, с. 70.

<sup>21</sup> Деятельность Исполнительного Комитета и Президиума И. К. Коммунистического Интернационала от 13-го июня 1921 г. до 1-го февраля 1922 г. Пг., 1922, с. 63—65.

\* Міжнародна робітнича допомога (Міжробдоп) — організація, створена з ініціативи В. І. Леніна та Комінтерну для мобілізації світової громадськості та координації її дій, спрямованих на підтримку Країни Рад.

<sup>22</sup> Бюллетень..., № 18, с. 13.

<sup>23</sup> Там же, с. 14.

<sup>24</sup> Münzenberg W. Solidarität: Zehn Jahre Internationale Arbeiterhilfe. 1921—1931. Berlin, 1931, S. 112.

ланню Республікою Рад найтяжчого періоду голодного лиха<sup>25</sup>. Після того, як голод відступив, рух солідарності не припинився. Трудящі капіталістичних країн посилили боротьбу за встановлення нормальних торговельних і дипломатичних зв'язків з Радянською державою, перейшли від підтримки голодуючих до допомоги Країні Рад у відбудові її народного господарства. Цей курс був вироблений на розширеному пленумі ВККІ (21 лютого — 4 березня 1922 р.)<sup>26</sup> та III конгресі Міжробдопу (5 — 11 липня 1922 р.)<sup>27</sup> і затверджений IV конгресом Комінтерну. Основна частина доповіді на конгресі про пролетарську допомогу Радянській Росії і була присвячена перспективам руху солідарності світового робітничого класу з першою державою робітників і селян у нових умовах, завданням, що поставали в цій справі перед комуністичними партіями і масовими організаціями трудящих, обґрунтуванню необхідності подання Країні Рад не тільки політичної, а й економічної допомоги, а також розкриттю значення останньої як для будівництва соціалізму в нашій країні, так і для розвитку міжнародного революційного руху. «Для кожного товариша, — наголошувалося на конгресі, — вже стало азбучною істиною, що без Радянської Росії неможливий прогрес пролетарської революції взагалі. Чим сильніше здіймається за кордоном хвиля фашизму, тим енергійніше ми повинні підтримувати Радянську Росію...»<sup>28</sup>. Таким був основний принцип взаємодії світового пролетаріату і Країни Рад. Проте конкретні завдання, форми і методи цієї взаємодії розумілися по-різному. Зокрема, конгрес засудив «ультралівних», позиція яких зводилася до того, що трудящі Радянської Республіки і капіталістичних країн мають допомагати один одному лише «чисто революційними виступами»<sup>29</sup>.

На питання, що викликало дискусію в міжнародному робітничому русі<sup>30</sup> (чи є політична боротьба єдиною зброєю, яку світовий пролетаріат і Комінтерн можуть використати для підтримки Радянської Росії та сприяння її економічній відбудові), конгрес дав недвозначну відповідь. В односторонній ухваленій резолюції підкреслювалося, що інтернаціональний обов'язок усіх робітничих партій та організацій, і насамперед комуністів, полягає в тому, щоб «подавати Радянській Росії термінову і реальну підтримку в справі відбудови її господарства не лише шляхом революційної політичної боротьби, а й шляхом організації кампанії господарської допомоги, здійснену найширшими масами», оскільки «всьяке зміцнення Радянської Росії, цієї першої робітничої держави, означає зміцнення міжнародного пролетаріату в боротьбі проти його класового ворога — буржуазії»<sup>31</sup>.

Відзначаючи мету й завдання виробничої допомоги, засоби її здійснення та джерела фінансування, форми й методи роботи в цій галузі комуністичних партій і пролетарських організацій, конгрес вказував на велике значення політичної і агітаційно-роз'яснювальної діяльності в ході проведення кампаній матеріальної підтримки. Пропаганда пролетарської господарської допомоги, зазначалося в матеріалах міжнародного форуму комуністів, відкриває перед компартіями «найкращу можливість для розгортання агітації за Радянську Росію», дає їм змогу «підійти до найширших мас, які інакше, можливо, ледве чи піддалися б комуністичній партійній пропаганді»<sup>32</sup>.

<sup>25</sup> В. И. Ленин и Коммунистический Интернационал, с. 479.

<sup>26</sup> Die Taktik der Kommunistischen Internationale gegen die Offensiv des Kapitals: Bericht über die Konferenz der Erweiterten der Kommunistischen Internationale, Moskau, vom 24. Februar bis 4. März 1922. Hamburg, 1922, S. 127—130, 163.

<sup>27</sup> Inprekorr, 1922, N 135, S. 862; Münzenberg W. Op. cit., S. 161—163.

<sup>28</sup> Бюллетень..., № 18, с. 14.

<sup>29</sup> Див.: Четвертый конгресс Коминтерна, с. 77.

<sup>30</sup> Internationale Presse-Korrespondenz, 1922, N 49.

<sup>31</sup> В. И. Ленин и Коммунистический Интернационал, с. 480.

В. І. Ленін, з ініціативи якого розгорнувся міжнародний рух солідарності з Радянською країною, після обговорення конгресом цього питання писав 2 грудня 1922 р.: «Поряд з триваючим сильним політичним тисненням на уряди буржуазних країн з вимогою визнання Радянської влади широка економічна допомога світового пролетаріату є в даний момент найкращою і найбільш практичною підтримкою Радянської Росії в її тяжкій економічній війні проти імперіалістичних концернів і найкращою підтримкою в справі будівництва соціалістичного господарства»<sup>33</sup>.

Це ленінське положення, рішення IV конгресу Комінтерну мали велике значення для розгортання руху допомоги світового пролетаріату Країні Рад, його боротьби за припинення економічної та політичної блокади першої соціалістичної держави, за нормалізацію відносин з нею, за відвернення нової війни проти Радянської Росії. Важливу роль відіграли вони і в активізації та посиленні діяльності інтернаціональної організації пролетарської солідарності — Міжнародної робітничої допомоги\*.

Великою заслугою IV конгресу Комінтерну перед міжнародним рухом пролетарської солідарності було й те, що 30 листопада 1922 р. він з ініціативи членів Всесоюзного товариства старих більшовиків та Товариства колишніх політкаторжан утворив нову масову організацію солідарності трудящих — Міжнародну організацію допомоги борцям революції (МОДР), або, як її називали в капіталістичних країнах, Міжнародну Червону допомогу. МОДР, Міжробдоп та їх секції, що діяли під ідейним керівництвом Комінтерну, примножили славні традиції міжнародного руху солідарності, збагатили його новими формами і методами.

Характерним з погляду розвитку форм міжнародної солідарності стало обговорення на конгресі питань боротьби проти фашизму, що зародився в період післявоєнної кризи (1919—1923 рр.) і прийшов до влади в Італії. Як згадує ветеран італійського комуністичного руху Камілла Равера, В. І. Ленін напередодні IV конгресу Комінтерну в розмові з делегатами ІКП висловився проти недооцінки фашистської загрози<sup>34</sup>. У своїй доповіді на конгресі Володимир Ілліч говорив, що комуністам необхідно винести уроки з перемоги фашизму в Італії. У «Тезах про тактику Комуністичного Інтернаціоналу» конгрес відповідно до ленінських настанов оцінив фашизм як явище міжнародного характеру, відзначивши, що його загроза існує в цілому ряді країн. У боротьбі проти цієї найреакційнішої течії, за солідарність з жертвами терору фашистів зацікавлений весь міжнародний робітничий клас. І це може стати однією з основ його інтернаціонального згуртування. Конгрес зобов'язав комуністичні партії «йти на чолі робітничого класу в боротьбі проти фашистських банд, енергійно застосовуючи і тут тактику єдиного фронту...»<sup>35</sup>.

У дусі колективізму, товариської солідарності і взаємодопомоги, в творчій діловій атмосфері на пленарних засіданнях конгресу та в його секціях було детально обговорено й інші важливі питання порядку денного, проаналізовано діяльність окремих комуністичних партій у нових умовах, розроблено загальні проблеми світового комуністичного, робітничого та національно-визвольного руху.

<sup>33</sup> Ленін В. І. Товаришеві Мюценбергу, секретареві Міжнародної робітничої допомоги.— Повне збір. творів, т. 45, с. 301—302.

\* В наступні роки (1923—1935) Міжробдоп під ідейним керівництвом Комінтерну, продовжуючи роботу на захист і підтримку СРСР, поставив у центр своєї діяльності братерську допомогу робітничому класу капіталістичного світу, трудящим колоніальних і залежних країн у їх класовій, національно-визвольній, антиімперіалістичній боротьбі. в розгортанні антифашистського й антивоєнного руху.

<sup>34</sup> Спогади про Володимира Ілліча Леніна. К., 1972, Т. 5, с. 484.

<sup>35</sup> В. И. Ленин и Коммунистический Интернационал, с. 463.

Інтернаціоналізм ІV конгресу виявився і в формуванні керівних органів Комінтерну. Вибори його Виконавчого Комітету (до цього ВККІ формувався на основі представництв компартій) стали ще одним яскравим свідченням консолідації Комінтерну, зростання єдності світового комуністичного руху. До нового ВККІ — справді міжнародного за своїм складом — були одноголосно обрані вождь світового пролетаріату В. І. Ленін, К. Цеткін (Німеччина), Б. Шмераль (Чехословаччина), А. Грамші (Італія), А. Макманус (США), О. Куусінен (Фінляндія), В. Коларов (Болгарія), Сен Катаяма (Японія) та інші видатні діячі міжнародного комуністичного руху. До складу Поширеного пленуму були обрані представники від усіх національних секцій.

Положення ІV конгресу Комінтерну з питань пролетарського інтернаціоналізму є важливим вкладом у стратегію і тактику світового революційного руху та зміцнення його інтернаціоналістських основ на етапі, відкритому Великим Жовтнем. Спираючись на марксистсько-ленінське вчення, ІV конгрес високо підніс прапор боротьби за єдність світового революційного руху, за згуртування всіх антиімперіалістичних сил.

Основні ідеї ІV конгресу Комінтерну, який займає важливе місце в історії міжнародного робітничого та комуністичного руху, витримали перевірку часом. Збагачені новим творчим змістом на основі історичного досвіду наступних років, вони й сьогодні є могутньою ідейно-політичною зброєю комуністів, усіх революційних сил сучасності у боротьбі за мир, демократію і соціалізм.

# Трибуна молодого автора

С. П. ПАНЧЕНКО (Київ)

## ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНЕ ТА ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ РОБІТНИЧОЇ МОЛОДІ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ УРСР У 70-х РОКАХ

На всіх етапах розвитку соціалістичного суспільства одним з найважливіших завдань Комуністичної партії було й залишається виховання молоді в дусі радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму, відданості рідній Батьківщині, справі великого Леніна, беззавітного служіння своєму народові. Адже від виробничої та громадсько-політичної діяльності молодого покоління Країни Рад на благо всього нашого багатомільйонного народу багато залежить, яким буде Союз Радянських Соціалістичних Республік на початок третього тисячоліття нашої ери.

Грандіозність завдань, накреслених XXVI з'їздом КПРС, збагачення принципів радянського патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму, загострення ідеологічної боротьби на міжнародній арені зумовлюють необхідність віднесення інтернаціонального та патріотичного виховання робітничої молоді до числа першочергових завдань комуністичного будівництва. Саме на цьому акцентував увагу Л. І. Брежнєв, підкреслюючи, що виховання юнаків і дівчат — велика, загальнопартійна, загальнодержавна справа<sup>1-2</sup>.

Процес зростання ролі трудового колективу в інтернаціональному та патріотичному вихованні робітничої молоді вже певною мірою відображений у радянській історіографії<sup>3</sup>. Однак дослідники ще не розкрили його специфіки, вдосконалення форм і методів на промислових підприємствах республіки в умовах розвинутого соціалістичного суспільства. Саме цим аспектам даної проблеми присвячене дане повідомлення.

Розвиток матеріально-технічної бази соціалізму зумовлює неухильне зростання чисельності робітничого класу, зокрема молодих робітників. Так, в Українській РСР тільки за останні 40 років кількість робітників збільшилася в 2,9 раза, а їх питома вага у складі населення республіки подвоїлася<sup>4</sup>. Ця тенденція чітко простежується в усіх індустріальних центрах УРСР, у тому числі в Києві. Тут лише протягом 1972—1981 рр. чисельність робітників зросла на третину<sup>5</sup>. Характерною особливістю цього процесу є збільшення питомої ваги молодих робітників, про що свідчить зростання кількості комсомольсько-молодіжних колективів. Якщо в дев'ятій п'ятирічці у Києві та області їх налічувалося 1500, то наприкінці десятої лише в місті — 5388. Всього ж на Україні на початок одинадцятої п'ятирічки працювало понад 47000 таких виробничих колективів<sup>6</sup>.

<sup>1</sup> Брежнєв Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1971. Т. 2, с. 206.

<sup>2</sup> Белоусов В. И. Об интернациональном воспитании трудящихся. М., 1972; Вопросы интернационального воспитания трудящихся. По материалам научно-практической конференции в Тбилиси в октябре 1976 г. М., 1977; Актуальні питання патріотичного і інтернаціонального виховання молоді. К., 1973; Баранович С. М. Інтернаціоналістсько-патріотичне виховання трудящих. К., 1978; Патриотическое и интернациональное воспитание советской молодежи в условиях развитого социализма. Киев—Одесса. 1980; Інтернаціональний ленінський гарт. Львів, 1980; Воспитывать патриотов, интернационалистов. К., 1982 та ін.

<sup>4</sup> Щербинкин В. В. Советская Украина. М., 1977, с. 82.

<sup>5</sup> Поточний архів ЦК ЛКСМУ за 1981 р.

<sup>6</sup> Поточний архів ЦК ЛКСМУ за 1982 р.

На сучасному етапі партія поставила завдання — постійно вдосконалювати інтернаціональне та патріотичне виховання молодих робітників. Особливо важлива роль у дальшому піднесенні його ефективності й дієвості належить кожному трудовому колективу. «У трудовому колективі,— зазначав Л. І. Брежнев,— в роботі його партійної, профспілкової, комсомольської організації відображається все життя суспільства — і економічне, і політичне, і духовне. По суті справи, це — первинний осередок усього нашого не тільки господарського, але й політичного організму»<sup>7</sup>. Тому цілком зрозумілим є той факт, що питання поліпшення ідейно-виховної роботи з молоддю мають комплексно розв'язуватися саме в трудовому колективі, де для цього створюються специфічні можливості. В матеріалах XXVI з'їзду Комуністичної партії України, зокрема, наголошувалося: «Величезні можливості для поліпшення виховання людей, забезпечення індивідуального підходу мають трудові колективи, де кожна людина на виду, де її вчинки і дії можуть і повинні своєчасно діставати всебічну, вимогливу товариську оцінку»<sup>8</sup>.

Особливістю розвинутого соціалізму є зростання організованих і неорганізованих міграційних процесів, які зумовлюють формування багатонаціональних колективів усіх рівнів — від первинних виробничих до республіканських. При цьому молодь є їх найбільш рухливою частиною. Зазначені процеси є неминучими і безумовно мають прогресивний характер, адже, за словами В. І. Леніна, «без створення рухливості населення не може бути і його розвитку...»<sup>9</sup>. Нині в нашій республіці проживають, крім українців, 12 млн. представників інших національностей, тобто 24,5% її населення. В складі ж робітників УРСР питома вага українців становить 73,6%<sup>10</sup>.

Міграційні процеси сприяли створенню багатонаціональних трудових колективів практично на всіх підприємствах республіки. «По-усюдно склались і успішно працюють багатонаціональні виробничі, наукові і творчі колективи, — зазначалося в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік». — Це — примітне соціальне і суспільно-політичне явище наших днів»<sup>11</sup>. Наприклад, на Новокраматорському машинобудівному заводі працюють представники 35 національностей, на «Запоріжсталі» — 39, Макіївському металургійному — 45 тощо<sup>12</sup>.

Багатонаціональний склад трудових колективів України зумовив необхідність посилення інтернаціонального та патріотичного виховання молодих робітників, які становлять нині понад 50% чисельності робітничого класу<sup>13</sup>. Важливою особливістю виховання робітничої молоді в багатонаціональних трудових колективах є дія соціально-економічних, політичних та ідеологічних факторів, властивих розвинутому соціалізму. Контакти між представниками різних національностей у такому колективі позитивно впливають на зростання свідомості його членів, утвердження інтернаціоналістських рис в їх поведінці та взаєминах, сприяють зближенню трудящих в усіх сферах виробничої та громадської діяльності.

Крім того, слід враховувати, що формування інтернаціоналістських і патріотичних почуттів молодих робітників найбільш ефективно відбувається безпосередньо в процесі праці й завдяки їй. Адже саме в

<sup>7</sup> Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1978. Т. 6, с. 503.

<sup>8</sup> Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 53.

<sup>9</sup> Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3, с. 235.

<sup>10</sup> Комуніст України, 1979, № 10, с. 35.

<sup>11</sup> Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982, с. 7.

<sup>12</sup> Горювський Ф. Я. Єдність інтернаціонального і національного в суспільстві розвинутого соціалізму. К., 1982, с. 29.

<sup>13</sup> Франко В. Г. Соціальний портрет молодого радянського робітника 70-х років. К., 1979, с. 5.

ній відображається результат трудових зусиль представників багатьох націй та народностей, що проживають і працюють у даній республіці.

В. І. Ленін підкреслював, що найбільш істотним об'єктивним фактором, що сприяє утвердженню почуттів колективізму, а через них і класового підходу до оцінки суспільних явищ, виробленню інтернаціональної свідомості та психології, є насамперед трудові відносини. «...Спільна робота сотень і тисяч робітників, — писав він, — сама собою привчає робітників до спільного обговорювання своїх потреб, до спільних дій, наочно показуючи, що становище і інтереси усієї маси робітників однакові»<sup>14</sup>.

Однак дія об'єктивних факторів виявляється тільки в поєднанні з різносторонньою ідеологічною діяльністю партійних організацій. «КПРС робить усе необхідне, щоб постійно зростали ідейна зрілість, соціальна активність, загальна культура і професійна майстерність нашого багатонаціонального робітничого класу», — наголошується у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»<sup>15</sup>. Проблеми інтернаціонального та патріотичного виховання молодих робітників постійно перебувають у центрі уваги обкомів, міськкомів, райкомів і первинних парторганізацій республіки. Вони розробляють та здійснюють конкретні заходи, спрямовані на вдосконалення цієї роботи.

Значне місце у діяльності партійних організацій займає керівництво роботою комсомольських організацій у справі інтернаціонального та патріотичного виховання молоді. Характерним прикладом спільного розв'язання проблем виховання юнаків і дівчат може служити діяльність парткому і комітету ЛКСМУ Львівського виробничого об'єднання «Електрон». Під керівництвом партійного комітету комітет комсомолу розробляє план ідейно-виховної роботи, який фактично є складовою частиною плану соціального розвитку об'єднання. Хід виконання накреслених у ньому заходів постійно обговорюється на засіданнях парткому. При цьому враховується, що комсомольська організація покликана вдосконалювати комплексний підхід до виховання, шукати нові та більш ефективно використовувати його традиційні форми і методи, поліпшувати планування виховного процесу тощо.

Основною ланкою інтернаціонального та патріотичного виховання робітничої молоді в трудових колективах є система марксистсько-ленінської освіти. За останні роки більш як 5 млн. юнаків і дівчат нашої республіки поповнили в ній свої знання. Щороку лише в системі комсомольської та економічної освіти України навчаються понад 2 млн. молодих трудівників, практично кожний другий з них бере участь у роботі відповідних гуртків, шкіл та семінарів. Масово-політичну роботу серед молоді нині проводять 100 тис. лекторів та пропагандистів, з них близько 60% — у містах УРСР<sup>16</sup>.

Керуючись постановою ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», партійні та комсомольські організації республіки приділяють велику увагу питанням вдосконалення системи політичної освіти. Це зумовлюється насамперед об'єктивними причинами, зокрема якісними змінами у робітничому класі в умовах зрілого соціалізму. Тому необхідно диференційовано підходити до вибору форм і методів виховання різних груп робітничої молоді.

Із врахуванням вікових, професійних особливостей, освітнього рівня та життєвого досвіду молоді на Україні вдосконалено систему політичної та економічної освіти. Нині залежно від рівня підготовки слу-

<sup>14</sup> Ленін В. І. Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії. -- Повне збір. творів, т. 2, с. 89.

<sup>15</sup> Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року, с. 8.

<sup>16</sup> Радянська Україна, 1982, 6 квіт.

хачі відвідують: 1) школи молодих ленінців, програма яких розрахована на осіб, що не мають середньої освіти; 2) школи суспільно-політичних знань — для молоді із середньою освітою; 3) теоретичні семінари — для молодих спеціалістів та робітників з вищою або незакінченою вищою освітою. Ці групи молоді вивчають основи марксистсько-ленінської теорії відповідно на курсах «Молоді про партію», «Соціалістичний спосіб життя», «Молодь і суспільний прогрес».

Важливу роль у справі інтернаціонального та патріотичного виховання юнаків і дівчат відіграють профільні народні університети, 43% слухачів яких становить молодь. У республіці їх налічується більш як 6 тис., зокрема в Києві — 46<sup>17</sup>.

У 70-і роки з метою більш глибокого і систематичного вивчення слухачами народних університетів окремих проблем комуністичного виховання було проведено спеціалізацію їх програм, а пізніше й самих закладів. У результаті цього нині, наприклад, з 24 народних університетів Львова та області 6 спеціалізуються на вивченні проблем комуністичного виховання, 6 — військово-патріотичного виховання і 12 університетів дружби народів та пролетарського інтернаціоналізму<sup>18</sup>.

Велику і плідну роботу по інтернаціональному та патріотичному вихованню робітничої молоді проводять політичні клуби, зокрема клуби інтернаціональної дружби, кількість яких у 70-і роки помітно зростає: у Київській області — майже в півтора рази (нині їх тут налічується більш як 800), Запорізькій — майже в два рази (понад 1000), у Львівській — більше ніж у півтора рази (майже 500)<sup>19</sup>.

Члени клубів читають лекції на підприємствах, підтримують дружні контакти з трудящими інших республік та країн, організовують зустрічі з ними, Дні дружби молоді. Часто клуби виступають ініціаторами проведення нових форм виховної роботи. Так, у клубі інтернаціональної дружби Чернівецького виробничого текстильного об'єднання в 70-х роках почали проводитися трудові переклички, тематичні вечори «В дружбі наша сила», під час яких вручалися перехідні вимпели дружби. Пізніше ці форми запозичили й інші трудові колективи Української РСР.

У західних областях нашої республіки великою популярністю серед молоді користуються клуби імені видатного письменника-інтернаціоналіста Я. Галана. Протягом 1970 — 1980 рр. їх кількість зростає майже втричі й нині досягає 560, які відвідують 120 тис. юнаків та дівчат. Особливого поширення вони набули на Львівщині. Тут їх налічується 485, які об'єднують 30 тис. молодих людей. Клуби ім. Я. Галана також успішно діють в інших областях УРСР<sup>20</sup>.

Значний вклад в інтернаціональне та патріотичне виховання робітничої молоді вносять заводські клуби, відкриті практично на всіх великих підприємствах республіки. Тематичні вечори, присвячені дружбі народів СРСР, нові форми дискотек, зустрічі з діячами літератури та мистецтва, студентами й молоддю зарубіжних країн, які проводяться у клубах і гуртожитках, несуть величезне не тільки суто пізнавальне, а й емоційне навантаження. Цікавий досвід організації вечорів дружби нагромаджено в київському об'єднанні «Електрон». Тут вони проходять жваво, весело і надовго залишаються в пам'яті молодих заводчан. Їх важливими складовими частинами, як правило, є невимущена бесіда з представниками зарубіжних країн, спільні вікторини, концерт художньої самодіяльності за участю гостей. Систематично проводяться конкурси самодіяльних авторів, присвячені дружбі народів, декади братніх літератур та мистецтва.

<sup>17</sup> Там же.

<sup>18</sup> Інтернаціональний ленінський гарт, с. 121.

<sup>19</sup> Поточний архів ЦК ЛКСМУ за 1981 р.

<sup>20</sup> Радянська Україна, 1980, 11 берез.

Дедалі більшої популярності серед молоді України набувають експедиція «Моя Батьківщина — СРСР», походи по місцях героїчних боїв частин Червоної Армії в роки Великої Вітчизняної війни, авто-, мото-, велопробіги по місцях трудової слави радянського народу.

В ході інтернаціонального і патріотичного виховання робітничої молоді партійні й комсомольські організації республіки широко пропагують революційні, бойові та трудові традиції Комуністичної партії й радянського народу. Це сприяє не тільки досягненню високих виробничих результатів, а й утвердженню норм соціалістичного способу життя — інтернаціоналізму, радянського патріотизму, почуття взаємодопомоги, непримиренності до будь-яких проявів національної обмеженості тощо. Нині партійні, комсомольські та профспілкові організації трудових колективів використовують чимало дієвих форм пропаганди кращих традицій та звичаїв. На підприємствах України практикується проведення різних свят і обрядів, покликаних виховувати в трудівників, особливо у молоді, почуття гордості за свою належність до колективу, відповідальність за доручену справу. На заводах і фабриках республіки вже традиційними стали вечори-портрети новаторів виробництва («Той, що йде попереду», «Рядовий армії праці» та ін.), урочисті посвячення в робітничий клас, вручення молодим виробничникам іменних інструментів, вечори «Комсомольська традиція», «Запали вогонь пізнання», Дні повноліття тощо.

Дедалі більшого значення в інтернаціональному та патріотичному вихованні робітничої молоді надається сучасним побутовим обрядам. На багатьох заводах і фабриках Одеси, Запоріжжя, Києва і Черкасів створено спеціальні обрядові комісії, завданням яких є пропаганда нових, радянських обрядів. Нині традиційними стали обряди комсомольського весілля, реєстрації новонароджених, «звіздини» тощо. На деяких підприємствах Дніпропетровська, Донецька і Києва виникла нова традиція — відзначати створення нової сім'ї безпосередньо в цеху.

Результати виховної роботи партійних і комсомольських організацій знаходять найяскравіший вияв у постійному прагненні молодих робітників виконувати і перевиконувати виробничі завдання, в їх самовідданій боротьбі за економію матеріалів та ін.

Однією з найпоширеніших форм виробничої активності робітничої молоді республіки в 70-і роки стало висування нею трудових починів та ініціатив. За своїм змістом, завданнями і формами вияву вони мають інтернаціональний характер і позитивно впливають на зміцнення міжнаціональних стосунків. Ряд комсомольських організацій промислових підприємств виступили в минулій п'ятирічці ініціаторами починань, які відіграли важливу роль у боротьбі за виконання радянським народом завдань, накреслених XXV з'їздом КПРС. Особливо широкого розмаху набули трудові ініціативи комсомольців-виробничників республіки, присвячені XXVI з'їзду КПРС. Так, члени комсомольсько-молодіжних бригад кількох цехів київського заводу «Електронмаш» ім. В. І. Леніна закликали інших виробничників працювати під девізом «XXVI з'їзду КПРС — гідну зустріч». Їх підтримали робітники різних підрозділів підприємства та трудових колективів республіки. Переможцеві соцзмагання на честь XXVI з'їзду КПРС — бригаді нестандартного обладнання 19 цеху підприємства-ініціатора — було присвоєно звання «Бригада імені XXVI з'їзду КПРС». Молоді львівські автобусобудівники виступили з починанням працювати під девізом «Від з'їзду партії до з'їзду комсомолу — ударними темпами»<sup>21</sup>.

Комсомольські організації приділяють велику увагу вдосконаленню виробничої діяльності молодіжних колективів промислових підприємств республіки. Важливим засобом підвищення їх виробничої активності є популяризація нових патріотичних ініціатив. Зокрема, серед

<sup>21</sup> Поточний архів ЦК ЛКСМУ за 1982 р.

молодіжних колективів промислових підприємств УРСР останнім часом набули поширення такі ініціативи, як «Від рекордів передз'їздивської вахти — до повсякденних норм в одинадцятій п'ятирічці», «XIX з'їзду ВЛКСМ, XXIV з'їзду ЛКСМ України — гідну зустріч» тощо. Вони є складовими частинами патріотичного руху «П'ятирічці — ударну працю, знання, ініціативу і творчість молодих», що охопив молодіжні трудові колективи республіки. В ході вахти на честь XIX з'їзду ВЛКСМ і XXIV з'їзду ЛКСМ України більш як 700 комсомольсько-молодіжних колективів, 15 тис. молодих робітників республіки рапортували про дострокове виконання завдань двох років п'ятирічки<sup>22</sup>.

Реальність розвинутого соціалізму вимагає постійного вдосконалення форм вияву виробничої активності робітничої молоді. Виправдало себе шефство комсомольських організацій багатьох підприємств України над випуском продукції для потреб промисловості союзних республік і зарубіжних партнерів. Так, комсомольсько-молодіжні колективи цеху № 9 київського об'єднання «Електронмаш» взяли шефство над виготовленням ЕОМ «СМ-4» для XIX з'їзду ВЛКСМ, комсомольці заводу «Ленінська кузня» традиційно контролюють хід будівництва останнього судна річної програми. Комсомольські організації Краматорського і Ждановського об'єднань важкого машинобудування здійснювали шефство над виготовленням та поставками технологічного устаткування для киснево-конверторного цеху комбінату «Катовіце» (ПНР), виробничого об'єднання «Харківський турбінний завод ім. С. М. Кірова» — над випуском турбін для підприємств НРБ та НДР, об'єднання «Турбогаз» (Ужгород) — над випуском продукції для НДР тощо<sup>23</sup>.

Велике значення у справі патріотичного виховання молодих робітників має діяльність комсомольських організацій промислових підприємств по активізації їх участі у трудових вахтах та вахтах пам'яті. Особливого поширення серед молодіжних колективів України набула ініціатива молодих виробничників — включити до складу бригад героїво-комсомольців, зокрема З. Космодем'янську, М. Островського та інших, а також працівників заводів, які загинули під час Великої Вітчизняної війни. Комсомольсько-молодіжні колективи Івано-Франківська зарахували до свого складу 150 полеглих у боях за визволення Прикарпаття<sup>24</sup>.

Важливим засобом формування інтернаціоналістської свідомості й психології молодих робітників стало широке впровадження у виробництво прогресивних форм організації праці. Адже в бригадах, що працюють за єдиним нарядом, зміцнюється матеріальна основа колективізму, вдосконалюються умови для обміну виробничим досвідом і, найголовніше, розширюється сфера міжособистого, міжнаціонального спілкування. При бригадній організації праці (БОП) поряд з підвищенням відповідальності кожного молодого виробничника за доручену справу посилюється їх самостійність у розв'язанні економічних та соціальних проблем. Це дуже важливо, адже, за висловом В. І. Леніна, «...без повної самостійності молодь **не зможе** ні виробити з себе хороших спеціалістів, ні підготуватися до того, щоб вести соціалізм **вперед**»<sup>25</sup>. Нині тільки в нашій республіці за єдиним нарядом працюють близько 9,7 тис. комсомольсько-молодіжних колективів, у тому числі 701 — на будівництві<sup>26</sup>.

За даними соціологічних досліджень, проведених ученими Донецька, Запоріжжя та Харкова, бригадна організація праці користується особливою популярністю серед молодих виробничників республіки. При цьому важливе інтернаціоналізуюче значення має вико-

<sup>22</sup> Там же.

<sup>23</sup> Там же.

<sup>24</sup> Там же.

<sup>25</sup> Ленін В. І. Інтернаціонал молоді. — Повне збір. творів, т. 30, с. 214.

<sup>26</sup> Поточний архів Укрпрофради за 1982 р. (підрозрахунки автора).

ристання досвіду організації БОП на споріднених підприємствах. Наприклад, комсомольсько-молодіжні колективи львівських автобусного заводу та заводу телеграфної апаратури використовують досвід ярославських авторемонтників і пензенських приладобудівників, криворізькі металурги — досвід свердловчан тощо<sup>27</sup>.

Важливим засобом розвитку творчої ініціативи, формування почуття колективізму, посилення комуністичного виховання робітничої молоді було і залишається соціалістичне змагання. Воно тісно пов'язане з інтернаціональним й патріотичним вихованням юнаків і дівчат, оскільки спрямоване на зміцнення економічних зв'язків між трудовими колективами різних союзних республік, а також соціалістичних країн, активно сприяє формуванню інтернаціональних рис складових радянського способу життя. В 1970 — 1982 рр. значно зросла кількість учасників соціалістичного змагання в нашій республіці. Сьогодні в ньому беруть участь понад 95% трудящих (21 млн. чол.), 430 тис. бригад, 1206 з яких — колективи комуністичної праці. Причому близько третини колективів, що змагаються між собою, — комсомольсько-молодіжні<sup>28</sup>.

Новий етап у розвитку соціалістичного змагання серед комсомольсько-молодіжних колективів промислових підприємств пов'язаний з ім'ям П. Корчагіна. Воно проводиться в кілька етапів і охоплює не тільки виробничу сферу, а й суспільно-політичну і культурно-пізнавальну.

Досвід організації соціалістичного змагання на корчагінських традиціях нагородили комсомольські організації Ворошиловградської, Ровенської та Хмельницької областей. У Києві широкого розповсюдження набуло змагання комсомольсько-молодіжних колективів за право володіти мандатом міського комітету комсомолу «Корчагінці 70-х». За підсумками трьох етапів змагання більш як 20 тис. молодих киян нагороджені почесним знаком «Корчагінець 70-х»<sup>29</sup>.

У трудове суперництво дедалі активніше включається й робітнича молодь країн соціалістичної співдружності. Нині трудящі 23 областей, ряд міських та районних організацій ЛКСМУ підтримують постійні дружні зв'язки з 58 окружними і воєводськими комітетами молодіжних організацій соціалістичних країн<sup>30</sup>. Плідні результати, зокрема, дає змагання молодих машинобудівників Донецька і Магдебурга, Запоріжжя й Вроцлава, виробничників київського заводу «Ленінська кузня» та заводу «Дреємашиневерке» (НДР), Запорізького трансформаторного та заводу «Ельта» (ПНР), «Ужгородприладу» та заводу «Універсал» (УНР), суднобудівників Миколаєва, Херсона, Севастополя з їх колегами за професією з споріднених підприємств Болгарії, Угорщини, Чехословаччини, НДР<sup>31</sup>. Вони обмінюються передовим досвідом, запозичувати який приїжджають численні делегації, в тому числі молодіжні.

На сучасному етапі комуністичного будівництва партія ставить нові, підвищені вимоги до інтернаціонального та патріотичного виховання робітничої молоді. Одним з найважливіших напрямів підвищення ефективності виховання юнаків і дівчат є впровадження й вдосконалення комплексного підходу до його змісту, організації та проведення. Багатий досвід щодо цього нагромаджено на підприємствах західних областей України. Соціологічні дослідження, проведені останнім часом у Львівській, Закарпатській та Волинській областях, свідчать, що нині в трудових колективах цих областей немає людей, на яких би не поширювалися засоби інтернаціонального впливу, а переважна більшість

<sup>27</sup> Поточний архів ЦК ЛКСМУ за 1981 р.; Поточний архів Львівського міського комітету ЛКСМУ за 1982 р.

<sup>28</sup> Радянська Україна, 1982, 1 квіт.

<sup>29</sup> Поточний архів ЦК ЛКСМУ за 1982 р.

<sup>30</sup> Корнієнко А. І. Надійний помічник партії. К., 1979, с. 38.

<sup>31</sup> Поточний архів ЦК ЛКСМУ за 1982 р.; Поточний архів Закарпатського обкому ЛКСМУ за 1981 р.

молодих робітників охоплена щонайменше трьома його формами чи засобами. Останні підбираються і поєднуються з таким розрахунком, щоб здійснювати вплив не тільки на свідомість, а й на психологію молодого робітника. Цей аспект комплексного підходу значною мірою сприяє не тільки збагаченню молоді знанням теорії та практики соціалістичного інтернаціоналізму, але й привчає її до активного використання набутих знань у повсякденному житті.

Ефективність комплексного підходу залежить не тільки від кількості, але й від якості різних форм ідеологічної роботи. Цінний досвід застосування комплексного підходу до інтернаціонального і патріотичного виховання робітничої молоді нагромаджено колективом Львівського автобусного заводу. На ньому практично всі молоді люди навчаються у заводській мережі системи політичної освіти, тематика занять якої обов'язково враховує єдність цілей та напрямів виховання, відвідують лекції про міжнародне становище. Близько 30% юнаків і дівчат поглиблюють свої знання й одержують відповідну методичну підготовку в заводському філіалі міського народного університету дружби народів, здобувають практичні навички виховної роботи в клубі інтернаціональної дружби та клубі ім. Я. Галана. Випускники народного університету й активісти згаданих клубів залучаються до пропагандистської діяльності безпосередньо на робочих місцях. Підвищенню ефективності комплексного підходу до інтернаціонального та патріотичного виховання значною мірою сприяло широке використання його агітаційно-масових форм — зборів, мітингів солідарності, тематичних вечорів тощо, які є надзвичайно популярними серед молоді.

Важливою складовою частиною комплексного підходу до інтернаціонального і патріотичного виховання молодих автобусобудівників є робота у гуртожитках, де часто проводяться тематичні літературні вечори, зустрічі з митцями, різні вікторини. Масові форми ідейно-виховної роботи вдало поєднуються на підприємствах з індивідуальними.

Разом з тим у виховній роботі зустрічається цілий ряд труднощів — не завжди чітким є рівень координації всіх засобів виховання, особливо в поєднанні масових та індивідуальних форм, порівняно невисокою є ефективність її окремих форм. Ці труднощі значною мірою пояснювалися недоліками в організації зворотнього зв'язку. Адже контролюється головним чином підготовка пропагандистів, кількість і характер проведених ними заходів і в той же час не враховується ставлення молоді до них. Внаслідок цього не можна одержати повного уявлення про ефективність виховної роботи.

Система контролю ефективності інтернаціонального та патріотичного виховання, що діє на Львівському автобусному заводі, включає в себе, крім традиційних форм, локальні соціологічні дослідження, які проводяться комітетом комсомолу. Їх метою є вивчення інтересів, цінносних орієнтацій різних груп молоді, якості виховної роботи. На основі таких досліджень розробляються рекомендації, спрямовані на вдосконалення виховної діяльності, поліпшується комплексне перспективне планування, відбувається пошук шляхів підвищення його ефективності.

В умовах розвинутого соціалізму завдяки різносторонній виховній діяльності партійних, комсомольських та інших громадських організацій принципи соціалістичного інтернаціоналізму та радянського патріотизму стали невід'ємними рисами абсолютної більшості молодих робітників. На цьому наголошувалося і в матеріалах XXVI з'їзду Комуністичної партії України, де, зокрема, зазначалося: «В боротьбі за здійснення накреслень партії дедалі повніше розкриваються творчі сили нашої молоді, її безмежна відданість справі комунізму, полум'яний патріотизм, глибокий інтернаціоналізм»<sup>32</sup>.

<sup>32</sup> Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України, с. 61.

# НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ОСВІТИ

## Консультації з курсу „Історичний досвід КПРС“

### ДОСВІД БОРОТЬБИ КПРС ПРОТИ ПРАВОГО Й «ЛІВОГО» ОПОРТУНІЗМУ І ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СУЧАСНОСТІ

Однією з основних рис революційної робітничої партії нового типу є непримиренність до опортунізму, здатність і постійна готовність вести проти нього безкомпромисну ідейно-політичну боротьбу. КПРС має багатющий, справді унікальний досвід такої боротьби. Цей досвід широко використовується міжнародним комуністичним рухом для викриття всіх різновидностей ідеології сучасного антикомунізму, для згуртування найширших народних мас на позиціях марксизму-ленінізму. «Відсіч опортунізму всім видів,—вказував Л. І. Брежнєв,—була й лишається непорушним законом для всіх марксистсько-ленінських партій»<sup>1</sup>.

Історичний досвід боротьби КПРС проти опортунізму широко висвітлено в історико-партійній літературі<sup>2</sup>, зокрема в працях українських істориків<sup>2а</sup>.

При вивченні цієї проблеми рекомендуємо звернути увагу на такі питання:

1. В. І. Ленін про опортунізм як різновидність буржуазної ідеології й політики.
2. Історичні уроки боротьби більшовицької партії проти опортунізму.
3. Остаточний ідейно-політичний розгром опортуністичних течій у нашій країні та його історичне значення.

Починаючи розгляд **першого** питання, слід відзначити, що опортунізм — це ідеологія і політика підкорення робітничого класу чужим (буржуазним та дрібнобуржуазним) впливам, інтересам, настроям. Боротьбу проти нього вели ще К. Маркс і Ф. Енгельс. Їхні традиції продовжив В. І. Ленін. Володимир Ілліч показав, що опортунізм має інтернаціональний характер, і в усіх країнах буржуазія свідомо підтримує опортуністів, які є її агентурою в робітничому русі.

У працях «Що робити?», «Марксизм і ревiзiонiзм», «Історичний смисл внутріпартійної боротьби в Росії», «Незгоди в європейському робітничому русі», «Крах II Інтернаціоналу», «Пролетарська революція і ренегат Каутський», «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» та інших В. І. Ленін викрив суть опортунізму, його соціально-економічні, ідейні й гносеологічні корені, обґрунтував необхідність наступальної бороть-

<sup>1</sup> Брежнєв Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті.— К., 1971. Т. 2, с. 575.

<sup>2</sup> Большевизм и реформизм.—М., 1973; 1978; На два фронта. М., 1973; Исторический опыт борьбы КПСС против троцкизма.—М., 1975; Исторический опыт борьбы КПСС против меньшевизма.—М., 1977; Борьба ленинской партии против мелкобуржуазных групп и течений.—М., 1981; Строительство социализма в СССР и крах опортунизма.—М., 1982.

<sup>2а</sup> Бачишський П., Бородін О. Боротьба КП України проти троцькізму за єдність рядів партії (1918—1927).—К., 1968; Климко М. Боротьба В. І. Леніна за єдність і чистоту партійних рядів (1920—1923 рр.). — К., 1975; Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1972; Коломийченко І. І., Потеряйко Я. І. Борьба КП(б)У против правого уклона, за ленинское единство рядов партии.—К., 1979 та ін.

би проти нього. Вождь партії показав, що в умовах капіталізму для розвитку робітничого руху характерні дві тенденції: революційна й опортуністична. «В боротьбі між цими двома тенденціями, — писав Володимир Ілліч у статті «Імперіалізм і розкол соціалізму», — неминуче розгортатиметься тепер історія робітничого руху»<sup>3</sup>.

В. І. Ленін перший з марксистів простежив зв'язок між імперіалізмом і опортунізмом. Він встановив, що імперіалістична буржуазія використовує монопольний надприбуток для підкупу цілих загонів робітничого класу, намагаючись перетворити їх у знаряддя своєї політики. Твори Володимира Ілліча містять матеріал, що дає ключ до розуміння того, як в умовах сучасного капіталізму діють соціальні джерела опортунізму: тиск буржуазії, вплив дрібної буржуазії та інших проміжних верств, що хитаються між робітничим класом і буржуазією, соціальна неоднорідність робітничого класу (наявність у ньому поряд з основним ядром обуржуазненої верстви робітничої аристократії та верстви недавніх вихідців з непролетарського, передусім дрібнобуржуазного середовища).

Маючи вкрай крихотілу соціальну основу, опортунізм і сам надзвичайно неоднорідний. Для нього, як і в цілому для буржуазної ідеології та її різновидності — ідеології дрібнобуржуазної, характерною є плюралістичність, тобто багатолікості.

У «лівих» і правих опортуністів спільна соціальна база — буржуазні й дрібнобуржуазні впливи на пролетаріат, й спільна мета — ослаблення його революційного, марксистсько-ленінського авангарду. Відзначаючи їх спорідненість, В. І. Ленін вказував, що «...одна і та сама психологія, одна і та сама класова особливість, напр., дрібної буржуазії, проявляється і в занепаді духом опортуніста і у відчаї терориста»<sup>4</sup>. Ця єдність правого й «лівого» опортунізму особливо яскраво виявляється у троцькізмі, в якому правоопортуністична суть тісно переплітається з «лівою» фразеологією, причому в різних країнах і в різні історичні періоди на перший план виходять то «ліві», то праві риси троцькізму.

В. І. Ленін у класичній праці «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» передбачив такі метаморфози прихильників «лівої» фрази. Характеризуючи надзвичайну непослідовність дрібнобуржуазної революційності, що живить «лівий» опортунізм, Володимир Ілліч відзначав нестійкість, безплідність такої революційності: «...властивість швидко перетворюватися в покірність, апатію, фантастику, навіть в «шалене» захоплення тією або іншою буржуазною «модною» течією...»<sup>5</sup>.

Більшовицька партія з моменту свого зародження вела непримиренну боротьбу на два фронти: проти правого й «лівого» опортунізму. Під керівництвом В. І. Леніна ще до Жовтня в Росії були розгромлені такі його прояви, як «економізм», анархо-синдикалізм, меншовизм, ліквідаторство, одзовізм, троцькізм, «імперіалістичний економізм» та ін.

Володимир Ілліч так само рішуче боровся проти догматизму й сектанства в міжнародному робітничому русі. У статтях «Марксизм і ревізіонізм» (1908 р.) й «Незгоди в європейському робітничому русі» (1910 р.) В. І. Ленін показав: як правий опортунізм та реформізм, так і «лівий» опортунізм у тій чи іншій формі проявляються в робітничому русі різних країн. Він викрив причини, що породжують ці течії, і підкреслив необхідність рішучої боротьби з ними. Боротьба, що широко розгорнулася проти міжнародного опортунізму, особливо проти бернштейніанства, каутськіанства, «австро-марксизму», стала важливим фактором згуртування робітничого класу навколо більшовицької пар-

<sup>3</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 30, с. 165.

<sup>4</sup> Ленін В. І. Про деякі риси сучасного розпаду. — Повне збір. творів, т. 17, с. 134.

<sup>5</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 41, с. 14.

тії, однією з основних умов перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Підсумовуючи розгляд даного питання, пропагандист акцентує увагу на тому, що В. І. Ленін вважав вирішальним викриття опортуністів, як пособників буржуазії, перед широкими масами робітничого класу і всіх трудящих, згуртування їх у боротьбі проти опортунізму, революційну єдність партії.

Розглядаючи **друге** питання, слід підкреслити, що історичний досвід КПРС підтвердив висновок основоположників наукового комунізму про те, що опортунізм паразитує на успіхах революційного робітничого руху, особливо інтенсивно намагається укоренитися в нього саме в тих країнах, де цей рух перебуває у стані свого піднесення. «Де серед робітників марксизм популярний,— писав В. І. Ленін,— там ця політична течія... буде клястись і божитись іменем Маркса. Заборонити їм цього не можна, як не можна торговій фірмі заборонити використовувати який завгодно ярлик...»<sup>6</sup>. Будь-яка форма опортунізму в кінцевому підсумку походить від тих буржуазних й дрібнобуржуазних концепцій та течій, у боротьбі з якими марксизм утверджувався як провідний напрям робітничого руху.

У Росії першою різновидністю опортунізму був «економізм», що виник на світанку соціал-демократичного руху. «Економізм» спирався в Росії на ідеї «легальних марксистів», які були виразниками буржуазної ідеології і прагнули підпорядкувати робітничий рух інтересам буржуазії, а на Заході— на реформістів. В. І. Ленін та його прихильники повели енергійну боротьбу проти цих перших проявів опортунізму

Велику роль у розгромі «економізму» відіграла ленінська «Искра», яка ідейно й організаційно підготувала умови для об'єднання марксистських організацій Росії в соціал-демократичну робітничу партію. Більшовики у боротьбі з «економізмом» керувалися ленінською настановою: «Перше, ніж об'єднуватися, і для того, щоб об'єднатися, ми повинні спочатку рішуче й виразно розмежуватися»<sup>7</sup>. В першу чергу треба було розмежуватися з «економістами», як основною перешкодою на шляху будівництва партії.

У боротьбі за революційну марксистську партію визначну роль відіграла книга В. І. Леніна «Що робити?».

Розмежування з опортуністами тривало й на II з'їзді РСДРП (липень — серпень 1903 р.). В. І. Ленін викрив антипролетарську суть меншовизму — нової опортуністичної течії, що прийшла на зміну розгромленому «економізму». Як і «економісти», меншовики боролися за підпорядкування робітничого руху інтересам буржуазії, вважали непотрібною боротьбу за перемогу соціалістичної революції, намагалися зштовхнути робітничий клас на реформістський шлях. Вони намагалися ревізувати марксизм, боролися проти його закономірного розвитку й продовження в нову історичну епоху — проти ленінізму. Меншовики виступали проти революційної єдності партії, її ідейної непримиренності до ворогів марксизму, за створення в Росії замість бойової марксистської партії — класово неформованої політичної організації буржуазно-ліберального напрямку, що об'єднувала б у своїх рядах як прихильників пролетарської революції, так і її ворогів.

Історичний досвід революційного руху свідчить, що опортуністи всіх мастей особливо шалено атакують марксистсько-ленінське вчення про диктатуру пролетаріату. Тому принципове значення мало прийняття II з'їздом РСДРП Програми партії, яка містила положення про необхідність диктатури пролетаріату як найважливішої умови перемо-

<sup>6</sup> Ленін В. І. Імперіалізм і розкол соціалізму. — Повне збір. творів, т. 30, с. 167.

<sup>7</sup> Ленін В. І. Заява редакції «Искры». — Повне збір. творів, т. 4, с. 341.

ги соціалістичної революції. В. І. Ленін про це чітко сказав в статті «До історії питання про диктатуру»<sup>8</sup>.

В. І. Ленін розкрив на з'їзді антипролетарський характер положень меншовиків, «економістів», бундівців та інших опортуністів з організаційних питань. Він показав, що вони виступали проти створення бойової революційної партії, здатної очолити боротьбу пролетаріату і проти самодержавства і проти капіталу. «Не поборники широкої пролетарської боротьби виступили, в спорах про §1, проти поборників радикально-змовницької організації...», — вказував В. І. Ленін, — а прихильники **буржуазно-інтелігентського індивідуалізму** зіткнулись з прихильниками **пролетарської організації й дисципліни**<sup>9</sup>.

Історичний досвід боротьби з опортунізмом щодо питання про принципи будови пролетарської партії широко використовується в сучасних умовах, оскільки ревізіоністи всіх мастей, як і троцькісти, спрямовують свої атаки на ленінське вчення про партію, повторюючи наклепницькі твердження, давно спростовані В. І. Ленінім.

Надзвичайно велике значення має нині досвід боротьби більшовиків проти опортуністів з питань стратегії й тактики в демократичній революції. Меншовики відкрито дотримувалися тактики співробітництва з ліберальною буржуазією. Цю тактику було спростовано першою революцією в Росії, що розпочалася в 1905 р. Робітничий клас підтримав більшовицьку тактику рішучої боротьби і проти самодержавства, і проти буржуазії. За таких умов меншовик Троцький спробував атакувати більшовицьку тактику «зліва», звинувачуючи більшовиків у недостатній революційності. На протигагу ленінському вченню про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну він висунув т. зв. теорію «перманентної революції». Троцький намагався представити ленінське вчення про революційно-демократичну диктатуру пролетаріату й селянства як концепцію «самообмеження» російського пролетаріату в революції. Він твердив, що вже на етапі буржуазно-демократичної революції пролетаріат повинен встановити свою диктатуру, а потім, поки цю диктатуру не змело нібито цілком вороже соціалізму селянство, перемігший робітничий клас повинен проявити «революційну агресивність» і воєнним шляхом перенести революцію в більш розвинуті країни. Перемогу пролетаріату цих країн Троцький вважав незмінною умовою збереження й розвитку революційних завоювань у «відсталій» Росії.

В. І. Ленін показав, що в основі цієї «теорії» лежить характерне для дрібної буржуазії авантюристичне забігання наперед, анархістське загравання з революційною фразою. «За революційністю відірваного від класового ґрунту демократа, який красується фразою..., — писав Володимир Ілліч,— ми й не подумаємо уганятися; ми, навпаки, завжди будемо ставитись до неї критично, викривати дійсне значення слів, ...навчаючи тверезого враховування класів і відтінків усередині класів у найгарячіші моменти революції»<sup>10</sup>.

Ця «теорія» Троцького була особливо небезпечною, тому що в умовах селянської революції, яка розпочалася, вона орієнтувала пролетаріат на відмову від боротьби за залучення на свій бік багатомільйонного селянства, без чого неможливою була гегемонія робітничого класу ні в демократичній, ні в соціалістичній революції. Викриваючи троцькізм, В. І. Ленін писав, що «Троцький на ділі допомагає ліберальним робітничим політикам Росії, які під «запереченням» ролі селянства розуміють **небажання** піднімати селян на революцію!»<sup>11</sup>.

<sup>8</sup> Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 41, с. 351.

<sup>9</sup> Ленін В. І. Крок вперед, два кроки назад.— Повне збір. творів, т. 8, с. 245.

<sup>10</sup> Ленін В. І. Соціал-демократія і тимчасовий революційний уряд.— Повне збір. творів, т. 10, с. 17.

<sup>11</sup> Ленін В. І. Про дві лінії революції.— Повне збір. творів, т. 27, с. 76.

З особливою гостротою В. І. Ленін критикував троцькістське положення про «експорт» революції. В праці «Крах II Інтернаціоналу» він підкреслював, що «...революцію не можна «зробити», що революції **виростають** з об'єктивно (незалежно від волі партій і класів) назрілих криз і переломів історії...»<sup>12</sup>. Безумцями або провокаторами називав Ленін людей, які думали, що революція може народитися в чужій країні на замовлення, за угодою<sup>13</sup>.

Особливо чітко виявився опортунізм меншовиків у період першої буржуазно-демократичної революції в Росії. Висвітлюючи це питання, пропагандист повинен підкреслити, що роки революції були перевіркою двох політичних ліній — більшовицької й меншовицької. Хід революційної боротьби повністю розкрив роль меншовиків та інших опортуністів як ревних пособників ліберальної буржуазії, яка прагнула до згоди з царизмом. Більша частина меншовицької партії перейшла на позиції ліквідаторства. Опортуністи разом з царською охрешкою і ліберальною буржуазією виступали за ліквідацію пролетарської партії, яка змушена була в умовах Росії діяти нелегально.

Виходячи з наукового, марксистського аналізу основних рис і особливостей російської революції, В. І. Ленін у праці «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» піддав нищівній критиці опортуністичні положення меншовиків, які виступали за гегемонію ліберальної буржуазії в революції і підміну її дрібними реформами. Пропагандисту слід підкреслити, що В. І. Ленін розробив теорію переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Ця теорія спростовувала найшкідливіші опортуністичні догми (заперечення революційних можливостей напівпролетарських мас міста й села; про те, що умови для соціалістичної революції не можна вважати дозрілими, доки пролетаріат не стане більшістю нації), які прирікали пролетаріат на бездіяльність.

Ленінська теорія соціалістичної революції спростовувала не тільки теорію російських меншовиків і реформістів II Інтернаціоналу, а й троцькістську теорію «перманентної революції». Вона озброїла більшовицьку партію науково обгрунтованою стратегією і тактикою.

Поразка революції викликала хитання серед нестійкої частини більшовицької партії. Це призвело до виникнення «ліво»опортуністичної течії — одзовізму, що виступав за припинення легальної діяльності партії і перетворення її у відірвану від мас, вузьку, сектантську організацію. Одзовісти були прихильниками відкликання соціал-демократичних представників з легальних організацій. Ліквідатори та одзовісти всіляко перебільшували сили царизму і водночас применшували революційні можливості російського робітничого класу і його природного союзника — селянства. Ліквідатори насаджували ідеологію капітуляції перед царизмом, а одзовісти штовхали на авантюристичні дії. І ліквідатори і одзовісти були дрібнобуржуазними попутниками пролетаріату і його партії, агентурою буржуазії в робітничому русі. Як перші, так і другі прищеплювали зневіру в революційні можливості мас, в перемогу робітничого класу.

Поворотним пунктом у розвитку партії в роки реакції стала V Загальноросійська конференція РСДРП, що відбулася в грудні 1908 р. у Парижі. Конференція засудила ліквідаторство й відмежувалася від одзовістів<sup>14</sup>. Нарада розширеної редакції більшовицької газети «Пролетарий», скликана з ініціативи В. І. Леніна у червні 1909 р. в Парижі,

<sup>12</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 26, с. 231.

<sup>13</sup> Див.: Ленін В. І. IV конференція професійних спілок і фабрично-заводських комітетів Москви. 27 червня — 2 липня 1918 р. — Повне збір. творів, т. 36, с. 432.

<sup>14</sup> КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 1, с. 239, 243.

беззастережно засудила одзовізм як течію, абсолютно чужу більшовизму<sup>15</sup>.

Велике значення для розгрому опортунізму мало викриття спроб троцькістів виправдати ліквідаторів і одзовістів. Прикриваючись брехливими словами про єдність партії, Троцький та його нечисленні прихильники активно допомагали руйнівникам партії в їх боротьбі проти ленінізму. У статті «Про порушення єдності, прикриване криками про єдність» В. І. Ленін викрив примиренську тактику Троцького як «...розкольництво в значенні найбезсоромнішого порушення волі більшості робітників»<sup>16</sup>.

У спробах згуртувати всіх опортуністів для боротьби з більшовиками й виявлявся центристський характер троцькізму. Недаремно В. І. Ленін відносив Троцького до числа найшкідливіших каутськіанців у тому розумінні, що всі вони «в різних формах за єдність з опортуністами..., в різних формах **прикрашують** опортунізм, всі проводять (по-різному) еклектицизм замість революційного марксизму»<sup>17</sup>.

Історичний досвід переконливо свідчить, що спроби примирення з опортуністами, єдність з ними руйнує партію, позбавляє її боєздатності й зрештою створює умови для її опортуністичного переродження. Саме такий шлях пройшли провідні соціал-демократичні партії Західної Європи. Такий самий шлях намагався нав'язати російському революційному рухові Троцький. У сучасних умовах за «плюралізацію» комуністичних партій, узаконення в них опортуністичних течій і фракцій виступають представники сучасного антикомунізму й ревізіонізму.

У боротьбі проти опортуністів ленінці спиралися на підтримку пролетарських організацій Росії, де вплив ліквідаторів був незначним, вплив одзовістів падав, а вплив Троцького взагалі дорівнював нулю. Допомогти Троцькому намагалися Зінов'єв, Каменєв, Риков, Томський та інші примиренці. В. І. Ленін різко засуджував їх. «...Примиренці..., — писав він, — не мають нічого спільного з більшовизмом, ...вони просто непослідовні троцькісти...»<sup>18</sup>. Володимир Ілліч закликав до нещадної боротьби з троцькізмом: «Всякий, хто підтримує групу Троцького, підтримує політику брехні й обману робітників, політику прикривання ліквідаторства»<sup>19</sup>.

Підсумки боротьби з опортунізмом підбила VI (Празька) Всеросійська конференція РСДРП, що відбулася 5—17 січня 1912 р. Конференція виключила з партії ліквідаторів, впередівців, троцькістів та інших опортуністів.

Троцький спробував об'єднати виключених з партії опортуністів. З його ініціативи ліквідатори, впередівці, бундівці й троцькісти склакали у серпні 1912 р. у Відні конференцію. На ній Троцький збив опортуністичний Серпневий блок, який почав розпадатися одразу ж після свого створення, а на початку 1914 р. остаточно розпався. На всіх етапах боротьби більшовиків проти опортуністів активну підтримку останнім подавали лідери міжнародного опортунізму Е. Бернштейн, К. Каутський, Р. Гільфердінг, В. Адлер та інші.

Суворою перевіркою для всіх політичних течій робітничого класу стала перша світова війна. Опортуністи, в тому числі й ліквідатори, відкрито перейшли на сторону імперіалістичних урядів. II Інтернаціонал, підточений опортунізмом, розпався. Опортунізм переріс у воєвничий соціал-шовінізм, що діяв під імперіалістичним лозунгом «Війна до переможного кінця». Центристи, у тому числі Каутський, Троцький

<sup>15</sup> Там же, с. 265.

<sup>16</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 25, с. 186.

<sup>17</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 49, с. 111—112.

<sup>18</sup> Ленін В. І. Про нову фракцію примиренців або добродесних. — Повне збір. творів т. 20, с. 319.

<sup>19</sup> Ленін В. І. З табору століпінської «робітничої» партії. — Повне збір. творів, т. 20, с. 302.

і Мартов, який приєднався до них, на словах засудили імперіалістичну війну, висунувши нереальний в умовах війни лозунг миру, а на ділі підтримували імперіалістів.

Більшовики під керівництвом В. І. Леніна закликали до боротьби проти імперіалістичної війни, за перетворення її у війну громадянську, у війну проти свого уряду, проти своїх буржуазії й поміщиків. Тільки так можна було забезпечити справді демократичний, міцний мир.

Фактичними союзниками правих опортуністів виступили, як і раніше, лівацькі елементи. Деякі колишні одззовісти увійшли до створеної Бухарінім групи «імперіалістичних економістів», яка виступила проти основних положень партії з питань миру, війни і революції. Група заперечувала необхідність боротьби за демократичні перетворення, за право націй на самовизначення. Тим самим вона фактично виправдовувала імперіалістичні грабіжницькі методи придушення боротьби народів. Бернська конференція закордонних секцій РСДРП (кінець лютого — початок березня 1915 р.) засудила платформу «імперіалістичного економізму», викрила соціал-шовінізм і централізм.

Імперіалістична війна, вкрай загостривши всі суперечності капіталізму, стала гігантським прискорювачем революційних процесів у всіх країнах. Усе це вимагало дальшого розвитку марксистсько-ленінського вчення стосовно нової епохи імперіалізму.

Пропагандист повинен спрямувати увагу слухачів на питання про дальший розвиток ленінської теорії соціалістичної революції. Слід окремо підкреслити, що В. І. Ленін у своїх статтях «Про лозунг Сполучених Штатів Європи» (1915 р.) та «Воєнна програма пролетарської революції» (1916 р.) довів, що в період імперіалізму соціалізм не може перемагти одночасно в усіх капіталістичних країнах, що можлива перемога соціалізму спочатку в одній, окремо взятій країні, або в кількох країнах. Цей висновок був спрямований проти «теорій» опортуністів, які твердили про можливість лише одночасної перемоги соціалістичної революції в усіх капіталістично розвинутих країнах.

Перемога Лютневої революції 1917 року підтвердила історичну правоту більшовиків у боротьбі проти опортунізму. Різні опортуністичні течії остаточно викрили себе як вороги соціалістичної революції. Соціальна база опортунізму в Росії звузилася, водночас зросла чисельність і вплив більшовицької партії.

Великий Жовтень став тріумфом революційного марксизму-ленінізму, завдав нищівного удару меншовикам, які у післяжовтневі дні швидко втратили залишки впливу в масах.

З усіх опортуністичних течій, що виступили проти більшовицької партії у перехідний від капіталізму до соціалізму період, найбільшу небезпеку становив троцькізм. По-перше, його опортунізм був прихованим й замаскованим, а «ліва» фраза могла дезорганізувати тих, хто потрапив під вплив дрібнобуржуазного «революціонізму». По-друге, троцькізм тривалий час існував як різновидність не тільки російського меншовизму, а й міжнародного каутськіанства. Це давало йому можливість розраховувати на допомогу зарубіжних покровителів в особі центристських діячів соціал-демократичних партій Західної Європи. І, по-третє, троцькізм характеризувався послідовним антиленінізмом й антибільшовизмом, а це привертало до нього увагу всіх незадоволених політикою ленінської партії.

Після перемоги Великого Жовтня Троцький продовжував атаки на ленінізм. Його давні політичні спільники Каменєв, Зінов'єв, Риков виступили як неприхована агентура меншовиків і правих есерів й підтримали їх вимогу про створення так зв. однорідного соціалістичного уряду. З цією вимогою був солідарний Троцький, який не вірив у тривалість перемоги Радянської влади. Партія під керівництвом В. І. Леніна поклала край підривним діям опортуністів, спрямованим проти за-

воювань Жовтневої революції. В результаті цієї боротьби партія дістала важливий політичний урок — в моменти вирішальних битв необхідно усунути з відповідальних постів комуністів, які виявляють вагання в бік «єдності» з реформістами<sup>20</sup>.

Через місяць після встановлення Радянської влади троцькісти знову створили кризову ситуацію в партії й країні. Разом з своїм політичним спільником Бухариним, який очолив антипартійну фракцію «лівих комуністів», Троцький виступив проти укладення миру з Німеччиною. «Ліви» опортуністи заявили, що мир, а не війна погубить революцію. Не вірячи у можливість перемоги соціалістичного будівництва в Радянській країні, вони намагалися нав'язати партії згубний курс на штучне прискорення світової пролетарської революції і тим самим повністю поділяли троцькістську теорію «перманентної революції», головний висновок якої також полягав в утвердженні неможливості перемоги соціалізму в одній країні. Троцький вважав ізолювану російську революцію приреченою навіть у тому випадку, якщо буде відбито напад імперіалістів. Тому він пропонував робити ставку лише на допомогу європейського, передусім німецького, пролетаріату, штовхаючи нашу партію на авантюристичний шлях розгортання революційної війни проти світового капіталізму.

В. І. Ленін рішуче засудив авантюристичну політику Троцького. Особливе обурення всієї партії викликала готовність Троцького й лідерів «лівих комуністів» пожертвувати Радянською владою нібито в інтересах «підштовхування» світової пролетарської революції. В ході боротьби за Брестський мир В. І. Ленін сформулював принципово важливий висновок про те, що головний вплив на світовий революційний процес Радянська країна робить своїми господарськими успіхами. Ленінський висновок про те, що результат світової пролетарської революції буде залежати передусім від стану справ у першій країні перемігшого пролетаріату, став важливим вкладом у розвиток теорії соціалістичної революції в післяжовтневий період.

VII екстрений з'їзд РКП(б) у березні 1918 р. рішуче засудив прихильників «революційної» фрази. Однак лідери «лівих комуністів» та їх затаємний натхненник Троцький не підкорилися волі партії. Вони продовжували боротьбу проти ленінського курсу, відкрито змикалися з дрібнобуржуазною партією лівих есерів, що також виступала проти Брестського миру.

Досвід, нагромаджений партією на цьому етапі боротьби проти троцькізму, послужив важливою основою дальшого розвитку В. І. Леніним теорії соціалістичної революції. Саме в цей час В. І. Ленін робить висновок про те, що існування тільки однієї Радянської країни в умовах капіталістичного оточення може бути тривалим. У боротьбі з троцькістами та «лівими комуністами» Володимир Ілліч формулює найважливіші принципи радянської зовнішньої політики й обґрунтовує ідею про можливість мирного співіснування з капіталістичними країнами, проти якої виступив Троцький.

У ході вивчення навчальної літератури слухачам рекомендується простежити, як у період громадянської війни та іноземної інтервенції партія не раз відбивала нападки на свою ленінську політику з боку троцькістів й інших опортуністів, і вивчити в зв'язку з цим матеріали VIII та IX з'їздів РКП(б).

Після закінчення громадянської війни Троцький, Бухарін, їх прибічники, а також «децисти», анархо-синдикалісти з так зв. «робітничої опозиції» та інші опортуністи здійснили нову атаку на партію з метою ослабити її єдність. Керуючись троцькістською теорією «перманентної революції», розкольники кричали, що без перемоги світової революції Радянська влада не зможе довго існувати, тому що біль-

<sup>20</sup> Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 41, с. 396.

шість трудящих Росії, передусім селянство, нібито вороже ставиться до соціалізму. Антиленінці пропонували відмовитися від науково обгрунтованого, реалістичного ленінського курсу на будівництво соціалізму при активній й свідомій участі найширших мас народу. Вони вважали, що суть диктатури пролетаріату — в застосуванні насильства не тільки по відношенню до експлуататорів, а й до трудящих з метою залучення їх до будівництва соціалізму.

Опозиціонери хотіли зробити зняряддям здійснення своїх цілей профспілки. Вони намагалися відірвати їх від партії, вивести з-під її керівництва, підпорядкувати їм роботу найважливіших ланок держапарату. Особливо злісно нападали опортуністи на ленінське вчення про єдність партії й зростання її керівної ролі у будівництві соціалізму. Опортуністи фактично змикалися з відвертою контрреволюцією, що висунула лозунг «Ради без комуністів!». У загальнопартійній дискусії про профспілки партія вщент розгромила троцькістів та інших опортуністів. В. І. Ленін вказував, що боротьба в ній відбувалася фактично з питання «про методи підходу до маси, оволодіння масою, зв'язку з масою»<sup>21</sup>.

Рішуче відкинувши троцькістську, мілітаристсько-бюрократичну точку зору на проблему взаємовідносин пролетарської держави з масами, передусім селянськими, партія тим самим розчистила ґрунт для одностайного схвалення комуністами нової економічної політики.

Певажна більшість комуністів підтримала ленінську платформу. Суть її зводилася до того, що керівником усіх державних і громадських організацій країни може бути лише Комуністична партія. Диктатура пролетаріату, вказував В. І. Ленін, здійснюється тільки через Комуністичну партію. Він закликав боротися з опозиціонерами, які «договорюються до відречення... від провідної ролі партії у відношенні до маси безпартійних»<sup>22</sup>. У ленінській платформі наголошувалося, що партія використовує різні громадські організації, в тому числі профспілки, для розширення й зміцнення зв'язків з масами. Під керівництвом партії профспілки виконують роль школи комунізму для мільйонів трудящих, тобто виховують маси, навчають їх навиків державного управління.

У боротьбі проти опортуністів партія використовувала перевірений метод: звернення до мас робітників, як комуністів, так і безпартійних. Якщо троцькістів підтримувала збюрократіла частина службовців, то ленінська платформа дістала переважну більшість голосів у пролетарських партійних організаціях. Саме підтримка пролетарських мас й забезпечила перемогу партії в дискусії про профспілки.

Ленінська платформа, схвалена партією, лежить в основі рішень X з'їзду РКП(б), що відбувався у березні 1921 р. З'їзд підбив підсумки дискусії, нав'язаної партії Троцьким, і категорично засудив антимарксистські погляди й розкольніцькі дії троцькістів та інших опортуністів. Щоб покласти край спробам фракціонерів зруйнувати єдність партійних рядів, з'їзд підготовленою В. І. Леніним окремою резолюцією «Про єдність партії» суворо заборонив існування фракцій та угруповань<sup>23</sup>.

Переходячи до **третього** питання, пропагандист підкреслює, що розгром троцькістів та інших опортуністів у дискусії про профспілки відіграв історичну роль у здійсненні успішного переходу країни від війни до миру. Проте опозиціонери на чолі з Троцьким не втрачали надій на зруйнування партії. Вважаючи неп лише вимушеною поступ-

<sup>21</sup> Ленін В. І. Про професійні спілки, про поточний момент і про помилки т. Троцького. — Повне збір. творів, т. 42, с. 199.

<sup>22</sup> Ленін В. І. Криза партії. — Повне збір. творів, т. 42, с. 236.

<sup>23</sup> Див.: КПРС в резолюціях..., т. 2, с. 213—215.

кою капіталістичним елементам, троцькісти стояли за розширення цієї поступки, за перетворення капіталістичних методів у головні методи розвитку радянської економіки. Троцький знову виступає в пресі із захистом основного положення своєї теорії «перманентної революції» — про неможливість успішного соціалістичного будівництва в нашій країні до перемоги революції європейського пролетаріату.

Авантюристичні заклики Троцького до «підстьобування» світської революції відвертали трудящих від будівничої діяльності, давали імперіалістам підстави для необгрунтованих звинувачень Радянського уряду у втручанні у внутрішні справи інших держав.

Борючись проти троцькістських та інших нападів на політику партії, узагальнюючи й аналізуючи досвід перших років непу, В. І. Ленін розвивав, уточнював і конкретизував план будівництва соціалізму, основи якого були викладені у «Чергових завданнях Радянської влади», а також у наступних працях, написаних в роки громадянської війни.

Скориставшись хворобою В. І. Леніна й загостренням зовнішніх та внутрішніх труднощів соціалістичного будівництва, Троцький восени 1923 р. зробив нові спроби переглянути ленінські принципи партійного будівництва. Він заявив про необхідність відміни резолюції «Про єдність партії», наполягаючи на свободі фракцій та угруповань. Крім того, Троцький висловив незгоду з економічною політикою партії, спрямованою на зміцнення змички соціалістичної промисловості з селянським господарством. Він наполягав на проведенні політики експлуатації й розорення селянства нібито в інтересах зміцнення позицій соціалістичної промисловості. Така політика могла призвести лише до розриву союзу робітничого класу й селянства — соціальної основи Радянської влади — і до відродження капіталізму.

В ході нової дискусії, яку розпочали троцькісти восени — взимку 1923 р., партія засудила їх позиції щодо питань партійного будівництва. Ще раз була підтверджена неприпустимість фракцій і угруповань, перманентних дискусій. Партія зірвала спробу троцькістів противпоставити молоде покоління комуністів старшому, яке пройшло школу революційної боротьби під керівництвом В. І. Леніна, спростувала наклепи про переродження ленінської гвардії, про «бюрократизацію» партійного апарату, показала шкідливість й неспроможність розумувань Троцького щодо молоді як «барометра партії». Було намічено й здійснено заходи по дальшому розгортанню внутріпартійної демократії, зміцненню первинних партійних організацій, збільшенню політичного ядра партії. Все це сприяло дальшому зміцненню єдності партії на справді ленінській основі.

Були відбиті також троцькістські нападки на економічну політику партії. У січні 1924 р. XIII конференція РКП(б) підбила підсумки дискусії і накреслила заходи по дальшому зміцненню економічних основ союзу робітників та селян і посиленню допомоги соціалістичного міста дрібнотоварному селу. XIII конференція рішуче засудила опозицію як дрібнобуржуазний ухил в партії. «Не підлягає ніякому сумніву, — говорилося в резолюції, — що ця опозиція об'єктивно відображає натиск дрібної буржуазії на позиції пролетарської партії і її політику»<sup>24</sup>. Поразка троцькізму в дискусії 1923 р. була повною.

Повним провалом закінчилася також спроба Троцького вже після смерті В. І. Леніна у 1924 р. перекурити й принизити роль Володимира Ілліча у Жовтневій революції, виставити себе вождем Жовтня, а свої меншовицькі погляди — основою стратегії й тактики партії в революції. Партія викрила міф Троцького. Конкретний історичний матеріал незаперечно доводить, що революцією керували більшовицька партія і її вождь В. І. Ленін. Партія розкрила велич ленінізму

<sup>24</sup> КПРС в резолюціях..., т. 2, с. 489.

як основи всіх її успіхів. У боротьбі з троцькістськими твердженнями про національну, регіональну чи тимчасову обмеженість ленінізму загальне визнання дістало визначення ленінізму як марксизму нової історичної епохи.

Головним результатом боротьби проти троцькізму було те, що партія відстояла ленінське вчення про будівництво соціалізму. XIV конференція РКП(б) у квітні 1925 р. схвалила настанову щодо можливості побудови соціалізму в нашій країні як своє офіційне рішення<sup>25</sup>. Рішення конференції сприяли викриттю троцькістсько-меншовицького характеру платформи нового антипартійного угруповання — Зінов'єва й Каменєва. Як і Троцький, вони заявляли, що у «відсталій», дрібноселянській Росії не можна побудувати соціалізм до перемоги світової пролетарської революції. Хід боротьби проти опозиції показав, що всі антиленінські течії у кінцевому підсумку переходять на позиції троцькізму. Другий урок цієї боротьби полягав у тому, що була виявлена дрібнобуржуазна психологічна основа опортуністичного заперечення можливості будівництва соціалізму в СРСР — песимістичний страх перед труднощами соціалістичного будівництва.

У боротьбі проти троцькізму партія відстояла й розвинула далі ленінський план будівництва соціалізму, розробила й почала успішно здійснювати нову економічну політику — політику зміцнення союзу робітничого класу й селянства, забезпечила успішне керівництво відбудовою народного господарства, що завершилася в основному до XIV з'їзду ВКП(б). Завдяки політиці мирного співіснування зміцніло міжнародне становище країни. Ці успіхи свідчили про торжество ленінізму, про цілковите ідейно-політичне банкрутство троцькізму.

У боротьбі проти троцькізму партія зміцнила свою ленінську єдність, забезпечила революційну чистоту своїх рядів.

Троцькістська платформа не знайшла підтримки ні серед комуністів, ні в масах безпартійних трудящих. У ході дискусії напередодні XV з'їзду ВКП(б) троцькісти зібрали на підтримку своїх пропозицій лише 0,5% голосів учасників партійних зборів. Остаточного удару троцькізму завдав XV з'їзд ВКП(б), який схвалив рішення ЦК, ЦКК і місцевих партійних організацій про виключення активних опозиціонерів з партії, визнав участь у троцькістсько-зінов'євській опозиції несумісною з перебуванням у рядах ВКП(б) і постановив виключити з партії ряд діячів троцькістсько-зінов'євського блоку. З'їзд заявив, що «...опозиція ідейно порвала з ленінізмом, переродилася в меншовицьку групу, стала на шлях капітуляції перед силами міжнародної та внутрішньої буржуазії і перетворилася об'єктивно в знаряддя третьої сили проти режиму пролетарської диктатури»<sup>26</sup>. Усі братні комуністичні партії підтримали висновок ВКП(б) про остаточне меншовицьке переродження троцькізму. Після XV з'їзду ВКП(б) боротьба проти троцькістів набула характеру боротьби проти підпільної антирадянської організації. Протягом 1923 р. завершилася чистка партійних рядів від провідних опозиціонерів.

У 1928—1929 рр. партія розгромила правоопортуністичну групу Бухаріна — давнього однодумця Троцького. Ця група виступала проти курсу партії на прискорення темпів соціалістичного будівництва, проти індустріалізації країни й колективізації сільського господарства. Бухарін відстоював реформістську ідейку про затухання класової боротьби в СРСР і висунув тезу про можливість мирного вrostання куркульського господарства в соціалізм. Праві опортуністи виступали як агента класового ворога, передусім куркульства. Як і троцькісти,

<sup>25</sup> КПРС в резолюціях..., т. 3, с. 202—203.

<sup>26</sup> КПРС в резолюціях..., т. 4, с. 19.

вони не вірили у можливість успішного будівництва соціалізму в СРСР. Партія, робітничий клас, міжнародний комуністичний рух засудили правий опортунізм як різновидність меншовизму<sup>27</sup>.

В результаті будівництва соціалізму в нашій країні зникла соціальна база, що жила різні опортуністичні течії. Виникла соціально-політична й моральна єдність всього суспільства. «Партія... відстояла свій генеральний курс і послідовно провела його в життя у принциповій боротьбі з троцькізмом, правим і «лівим» опортунізмом, націонал-ухильниками, забезпечила ленінську єдність партійних рядів», — говориться у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції»<sup>28</sup>.

Історичний досвід КПРС показав, що тільки непримиренна боротьба проти опортунізму, постійна політична пильність щодо опортуністичних впливів, послідовність і принциповість у цій боротьбі можуть захистити революційний робітничий рух від проникнення в нього всіляких форм опортунізму: і явних, і найприхованіших. Партія диференційовано підходить до різних опортуністичних течій, використовує у боротьбі проти них широку палітру методів й засобів.

Історичний досвід, нагромаджений партією в боротьбі проти опортунізму, розкрив важливу закономірність внутріпартійного розвитку, яка полягала в тому, що очищенню партії від опортуністів повинно передувати їх повне викриття перед комуністами, всім робітничим класом. Послідовна боротьба більшовиків під керівництвом В. І. Леніна проти ліквідаціонізму, одзовізму й троцькізму підготувала цю необхідну умову.

Перемога більшовиків над меншовиками мала міжнародне значення. Вигнанням опортуністів з партії більшовики показали революційним елементам в інших партіях, з якою непримиренністю треба боротися проти опортунізму і довести цю боротьбу до цілковитого організаційного розриву.

Історичний досвід боротьби нашої партії проти опортунізму має надзвичайно важливе значення в сучасних умовах у боротьбі комуністичних і робітничих партій проти неотроцькізму та інших різновидів дрібнобуржуазної ідеології. Детальніше про це пропагандист може дізнатися з матеріалу, вміщеному в журналі «Вопросы истории КПСС» (1982, № 7, с. 75—77, 85—88, 95—96).

Закінчуючи розгляд питання, пропагандист робить висновок, що уроки цієї боротьби широко використовують комуністичні й робітничі партії в ідейно-політичному протистоянні з імперіалістичною буржуазією та її опортуністичною агентурою. Ці уроки — непримиренність у боротьбі з опортунізмом, послідовність, принциповість у цій боротьбі, опора на народні маси, перш за все на робітничий клас, вірність марксизму-ленінізму, ідейна переконаність комуністів, міцність партійної дисципліни, всемірне розгортання активності членів партії, правильність, наукова обґрунтованість політики і т. д. — становлять неоціненний здобуток усього міжнародного комуністичного руху. Вони мають загальний характер й застосовні в боротьбі проти будь-яких, у тому числі й найновіших, різновидностей опортунізму.

В. М. ІВАНОВ (Москва)

<sup>27</sup> Див.: Ваганов Ф. М. Правый уклон в ВКП(б) и его разгром. — М., 1979.

<sup>28</sup> Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції: Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року.— М., 1977, с. 14.

**КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ — НАТХНЕННИК  
І ОРГАНІЗАТОР ПЕРЕМОГИ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ  
У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ (1941—1945 рр.)**

Перемога над фашистською Німеччиною і мілітаристською Японією — видатна політична подія в житті радянського народу і всього прогресивного людства. «В суворі роки Великої Вітчизняної війни, — вказується в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», — народи-брати пліч-о-пліч стали на захист Батьківщини, виявили масовий героїзм і непохитну волю до перемоги, розгромили фашистських загарбників, врятували народи світу від поневолення і знищення»<sup>1</sup>.

Перемога Радянського Союзу над гітлерівською Німеччиною була результатом незрівняних переваг нашого суспільного і державного ладу над капіталістичним. Вона була здобута завдяки мудрому керівництву Комуністичної партії, її величезній організаторській та ідейно-політичній роботі. В роки Великої Вітчизняної війни партія виступала як натхненник і організатор радянського народу в усіх напрямках: економічному, політичному, ідеологічному, зовнішньо-політичному і, насамперед, воєнному. Ця тема широко висвітлена в історико-партійній літературі. При її вивченні рекомендується звернути увагу на такі питання:

1. Заходи Комуністичної партії по мобілізації сил радянського народу на відсіч фашистської агресії.

2. Комуністична партія — організатор докорінного перелому в ході війни та її переможного завершення.

3. Всесвітньо-історичне значення перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні.

Розглядаючи **перше питання**, важливо підкреслити, що з 22 червня 1941 р. по листопад 1942 р. — перший період Великої Вітчизняної війни. Нав'язана Радянському Союзу війна була найбільш тяжким випробуванням для нашого народу за всю його історію, всебічною перевіркою сили і життєздатності соціалістичного ладу. У цій війні вирішувалася не тільки доля першої в світі соціалістичної держави, а й майбутнє світової цивілізації, прогресу і демократії. Верховоди фашистської Німеччини, розв'язуючи війну проти СРСР, відповідно до плану «Барбароса» ставили своєю метою ліквідувати радянський суспільно-політичний лад, позбавити радянський народ національної незалежності, ліквідувати завоювання Жовтня. Однак цим планам не судилося здійснитися.

З перших днів війни радянські люди під керівництвом Комуністичної партії на чолі з Центральним Комітетом стали на захист Батьківщини. Партія і Радянський уряд при розробці програми мобілізації всіх сил країни на відсіч ворогові керувались ленінською вказівкою про те, що в умовах всенародної, визвольної війни все повинно бути підпорядковане інтересам успішного ведення цієї війни. Пропагандистові необхідно розкрити ленінську настанову про переведення на випадок війни усього життя радянського суспільства на воєнні рейки. Програма цієї перебудови була викладена в директиві Раднаркомом СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей від 29 червня 1941 р. Розглядаючи цей документ, пропагандисту слід акцентувати увагу на основних моментах: імперіалістичному, загарбницькому характері війни фашистської Німеччини проти СРСР, а з боку Радянської держави — війни справед-

<sup>1</sup> Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. — К., 1982, с. 5—6.

ливої, визвольної. Далі слід зупинитися на виступі Й. В. Сталіна по радіо 3 липня 1941 р., в якому викладені основні положення директиви. Вони конкретизовані в наступних рішеннях партії і уряду.

Перетворення країни в єдиний воєнний табір означало розв'язання цілого комплексу політичних, економічних, ідеологічних завдань. З перших днів війни Комуністична партія, за виразом В. І. Леніна, стала воюючою партією<sup>2</sup>. В роки Великої Вітчизняної війни насамперед вона перебудувала свої ряди, форми й методи роботи відповідно до вимог воєнного часу. Партія зосередила головну увагу на зміцненні Збройних Сил. Для посилення партійного керівництва Центральний Комітет направив у ряди діючої армії майже третину свого складу. До кінця 1941 р. понад 1200 тис. комуністів перебували у рядах Червоної Армії і Флоту<sup>3</sup>.

При висвітленні питання про перерозподіл сил партії пропагандист рекомендує слухачам докладніше ознайомитися з цим у багатотомній «Истории Коммунистической партии Советского Союза» (М., 1970, Т. 5, кн. первая) і в «Нарисах історії Комуністичної партії України» (К., 1977).

30 червня 1941 р. був утворений Державний Комітет Оборони (ДКО), у руках якого зосереджувалася вся повнота влади в країні. Усі принципові питання ведення війни вирішувались ЦК партії — Політбюро, Оргбюро і Секретаріатом. За роки війни відбулось понад 200 засідань цих партійних органів. Рішення, які вироблялися ЦК ВКП(б), проводились потім через Президію Верховної Ради СРСР, Раднарком, а також ДКО і Ставку Верховного Головнокомандування<sup>4</sup>.

Партія очолила перебудову народного господарства на забезпечення потреб фронту, успішно розв'язала завдання перебазування матеріальних і культурних цінностей, мільйонів людей з прифронтових областей у східні райони країни. Промисловість країни, в тому числі і республіки з перших днів війни забезпечувала фронт усім необхідним (озброєнням і боєприпасами, обмундируванням і спорядженням, продовольчими ресурсами та ін.). Пропагандисту слід пов'язати цей матеріал з місцевими фактами, що знайшли висвітлення в нарисах історії Комуністичної партії України і обласних партійних організацій республіки, а також в багатотомній праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 — 1945 рр.» (К., 1969. Т. 1).

Партія значну увагу приділяла ідейно-виховній роботі, основним змістом якої були пропаганда марксистсько-ленінських ідей, ленінського вчення про захист соціалістичної Вітчизни, виховання мас у дусі радянського патріотизму, соціалістичного інтернаціоналізму і дружби народів. Розкриваючи ідеологічну роботу партії, необхідно підкреслити, що вона визначалась завданнями, які партія ставила перед народом і армією на тому чи іншому етапі війни. Завдання ці знайшли відбиття в рішеннях ЦК ВКП(б), постановках ДКО. Вся масово-політична робота в перший період війни підпорядковувалася завданням відсічі фашистським загарбникам. Про це свідчить значний фактичний матеріал, що міститься в історико-партійній літературі, періодичній пресі 1941 р., збірниках документів і яскраво розкриває патріотизм радянських людей, їх боротьбу проти німецько-фашистських загарбників.

При розгляді воєнних дій в перший період війни пропагандисту слід підкреслити, що Комуністична партія керувалася ленінською вказівкою про те, що для досягнення перемоги необхідно оволодіва-

<sup>2</sup> Див.: Ленін В. І. Партизанська війна. — Повне збір. творів, т. 14, с. 7.

<sup>3</sup> История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1970. Т. 5, кн. первая, с. 175.

<sup>4</sup> Там же, с. 642.

ти всіма формами боротьби, навчитися з максимальною швидкістю доповнювати одну форму боротьби іншою<sup>5</sup>.

Початок війни для Збройних Сил Радянського Союзу склався дуже несприятливо. Ворог, маючи значну перевагу в живій силі і техніці, уперто рвався в глиб країни, до її промислових центрів. Під тиском переважаючих сил німецько-фашистських загарбників війська західних фронтів змушені були з важкими боями відходити, повсюдно чинили ворогові упертий опір. Героїзм радянського народу проявився в безсмертних подвигах воїнів прикордонних застав, Брестської фортеці, міст-героїв Києва, Одеси, Севастополя, Ленінграда. Оборона цих міст мала велике значення для зриву фашистського плану «блискавичної війни». Пропагандист рекомендує слухачам звернутися до відповідної літератури, зв'язати виклад матеріалу з місцевими фактами того часу, які є в нарисах історії обласних партійних організацій і збірниках.

Битва під Москвою стала вирішальною військово-політичною подією першого періоду Великої Вітчизняної війни, поклала початок її корінному повороту. Одночасно радянські війська завдали удару ворогові під Ростовом і Тихвіном. Перед усім світом був розвіяний міф про «непереможність» гітлерівської армії.

Розгром німецько-фашистських військ під Москвою і успіхи Червоної Армії взимку 1941/42 р., однак, не припинили наступальних дій ворога, який нагромаджував свої збройні сили. До того ж уряди США і Англії, не зважаючи на свої обіцянки, не відкрили другого фронту, що дало можливість фашистській Німеччині зосередити свої сили і сили союзників — Італії, Угорщини і Румунії на радянсько-німецькому фронті.

Влітку 1942 р. гітлерівці організували новий наступ на радянсько-німецькому фронті, зосередивши в основному свої сили на південній ділянці його. На цей раз їх плани полягали в тому, щоб захопити райони Донбасу, Дону, Кубані, оволодіти Сталінградом і Кавказом і провести перегрупування сил для наступного удару по Москві. Партія і уряд вживали всіх заходів до того, щоб зупинити ворога.

Партія приділяла значну увагу розгортанню на тимчасово окупованій території партизанського руху. Партійні організації керувалися у цій роботі ленінськими настановами про захист соціалістичної Вітчизни, досвідом, набутим у роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції, директивою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. і постановою ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р., «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ»<sup>6</sup>, в яких знайшли втілення ленінські ідеї про те, що партизанські бойові виступи повинні проводитись під контролем партії, бути підпорядковані, пов'язані й узгоджені з головними засобами боротьби<sup>7</sup>.

Комуністична партія провела величезну роботу по втіленню в життя програми по розгортанню партизанського руху і організації партійних підпільних комітетів на тимчасово окупованій території. Ці питання широко висвітлені в спеціальній літературі, в багатотомній «Истории Коммунистической партии Советского Союза (т. 5, кн. первая, с. 252—272), «в «Нарисах історії Комуністичної партії України» (с. 504—522).

Закінчуючи розгляд питання, пропагандист відзначає, що багатогранна організаторська і політична робота Комуністичної партії на фронті і в тилу була підпорядкована тому, щоб зупинити наступ німецько-фашистських військ. У результаті вжитих заходів до середини

<sup>5</sup> Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 11, с. 170.

<sup>6</sup> КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980. Т. 6, с. 23—25.

<sup>7</sup> Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 12, с. 212—213; т. 14, с. 9.

листопада 1942 р. ворожі війська перейшли до оборони під Сталінградом, були зупинені на Північному Кавказі та на інших ділянках фронту.

Висвітлення **другого** питання теми охоплює період з листопада 1942 р. по травень 1945 р. Розгляд його необхідно розпочати з розкриття величезної організаторської діяльності партії і самовідданої праці радянського народу в другій половині 1942 р. по завершенню переозброєння Червоної Армії першокласною бойовою технікою. Невтомна робота партії, самовіддана праця народу, героїзм радянських воїнів на фронті заклали міцний фундамент для переходу Червоної Армії в рішучий наступ.

Зосередивши головні сили на південно-західному напрямі, радянське командування розгорнуло оборонні операції з метою переходу Червоної Армії в рішучий наступ. Розглядаючи хід воєнний дій влітку — восени 1942 р., пропагандист зупиниться на двох основних подіях — битвах за Кавказ і на Волзі.

Наступ гітлерівської армії влітку 1942 р. завершився захопленням значної частини Північного Кавказу, що створило серйозну загрозу для республік Закавказзя. Політбюро ЦК ВКП(б) вжило термінових заходів: 9 вересня 1942 р. в Азербайджані, Грузії, Вірменії було оголошено воєнне становище, війська Північно-Кавказького і Закавказького фронтів об'єднано в один Закавказький фронт. Військовій раді цього фронту була дана директива посилити оборону гірських перевалів, не допустити, щоб ворожі війська прорвалися на Закавказзя. Під керівництвом компартій Азербайджану, Грузії і Вірменії тут були споруджені оборонні рубежі, сформовані національні дивізії. Ворог був зупинений на підступах до Орджонікідзе, біля перевалів Головного Кавказького хребта, на Чорноморському узбережжі біля Новоросійська.

При викладі цього питання необхідно підкреслити, що в цій битві проявилась інтернаціональна згуртованість народів Кавказу, їх дружба з російським та іншими народами СРСР. Радянські війська, спираючись на допомогу народів Кавказу, трудящих всієї країни, відстояли Закавказзя, не допустили туди ворога.

Одночасно з просуванням на Кавказ гітлерівські війська розпочали наступ з метою прориву до Волги і захоплення Сталінграда. Вранці 19 листопада 1942 р. після сильної артилерійської підготовки війська Південно-Західного і Донського, а 20 листопада і Сталінградського фронтів перейшли в наступ. Через чотири дні вони замкнули кільце. Радянські війська оточили 22 ворожі дивізії загальною кількістю 330 тис. чол. з численною технікою. Після того як командування німецько-фашистських військ відхилило ультиматум про капітуляцію, радянські війська перейшли в наступ. 2 лютого 1943 р. операція по ліквідації оточеного угруповання була успішно завершена.

За своїм значенням і розмахом Сталінградська битва перевершила всі битви минулого. Протягом 6<sup>1</sup>/<sub>5</sub> місяців на значній території йшли жорстокі бої, в яких з обох сторін одночасно брало участь понад 2 млн. чоловік. Ворожі війська втратили близько 1,5 млн. чол., — понад четверту частину всього складу своєї армії, яка діяла на радянсько-німецькому фронті<sup>8</sup>. Перемога на Волзі ознаменувала собою початок докорінного перелому в ході війни і масового вигнання загартбників з радянської землі.

Після розгрому німецько-фашистських полчищ на Волзі взимку 1942/43 року розгорнулись наступальні дії радянських військ від передгір'я Кавказу до Ленінграда. Пропагандист відзначить бої в районі Новоросійська, про які яскраво написав в книзі Л. І. Брежнев в

<sup>8</sup> История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, с. 342.

своїх спогадах «Мала земля», і наведе уривок з цієї книги: «Новоросійський десант, в якому брали участь усі роди військ, був одним з найбільших десантів Великої Вітчизняної війни. Битва за Новоросійськ увійшла в історію минулої війни як один з прикладів незламної волі радянських людей до перемоги, ратної доблесті і безстрашності, безмежної відданості ленінській партії, соціалістичній Вітчизні»<sup>9</sup>.

На початку 1943 р. радянські війська провели наступальні операції в районі Верхнього і Нижнього Дону, Воронежа, під Ленінградом. На окремих ділянках ворога було відкинуто на захід до 600—700 кілометрів. Почалося масове вигнання фашистських загарбників з радянської землі. Однією із славних сторінок в історії Великої Вітчизняної війни 1943 р. була перемога радянських військ у Курській битві, форсування Дніпра і визволення столиці Радянської України — Києва. Значний фактичний матеріал про бойові дії Червоної армії в той період пропагандист знайде в збірнику документів і матеріалів «Коммунистическая партия в период Великой Отечественной войны (июнь 1941 года — 1945 год)». (М., 1977).

Складовою частиною загального плану розгрому ворога було розгортання бойової діяльності партизанів у ворожому тилу. В 1943 р. партизанський рух перетворився на велику бойову силу і подавав значну підтримку Червоній Армії. Партизанські загони завдавали відчутних ударів по тилах ворога, паралізували комунікації противника, завдавали йому великих втрат у живій силі і техніці, зривали перекидання їх військ і озброєння до лінії фронту. Партизани координували свої дії з частинами Червоної Армії. Найбільших втрат загарбники зазнали від диверсій партизанів на залізницях. Якщо в перший період війни вони підривали в середньому щомісяця до 40 ворожих ешелонів, то в другій половині 1942 р. — близько 300, у 1943 р. вони підривали майже в 5 разів більше поїздів, розгромили у 5 разів більше ворожих гарнізонів, штабів та інших військових об'єктів, знищили майже у чотири рази більше живої сили ворога, ніж у 1942 р.<sup>10</sup>.

Розгром німецько-фашистських військ під Сталінградом і на Курській дузі, масове вигнання ворога з радянської території значно активізувало діяльність підпільних організацій у тилу загарбників, збільшилась кількість її учасників. Пропагандист детальніше розкриває це питання. Таким чином, корінний перелом у ході війни був досягнутий зусиллями радянських людей на фронті і в тилу. В результаті ще більше зміцнилося міжнародне становище Радянського Союзу, незмірно зріс його авторитет на міжнародній арені. Були створені умови для переможного завершення війни.

На початку 1944 р. Велика Вітчизняна війна вступила в завершальний період. На той час Радянський Союз добився значної переваги над ворогом у бойовій силі і техніці. Перед Червоною Армією Комуністична партія поставила завдання — завершити вигнання ворога з усієї радянської землі (окупанти займали ще майже половину загарбаної території СРСР), подати допомогу народам Європи у визволенні від фашизму і закінчити війну на території Німеччини розгромом гітлерівських військ.

У січні 1944 р. Червона Армія почала наступ під Ленінградом і Новгородом, який завершився повною ліквідацією блокади Ленінграда. Радянські війська, розвиваючи наступ, слідом за ударом під Ленінградом завдали відчутної поразки німецько-фашистським військам на Україні, в Криму, Білорусії, Карелії, Закарпатській Україні, Молдавії, Прибалтиці, Заполяр'ї. В другій половині 1944 р. було завершено визволення радянської території від гітлерівських окупантів і розпо-

<sup>9</sup> Брежнев Л. І. Мала земля. К., 1978, с. 38.

<sup>10</sup> Советская Военная Энциклопедия. М., 1978. Т. 6, с. 232.

чато визвольний похід Червоної Армії в Європу. У великих наступальних операціях — Білоруській, Львівсько-Сандомирській, Ясько—Кишнівській та інших — радянське командування продемонструвало високе воєнне мистецтво.

Блискучі перемоги на фронті забезпечувалися трудовими успіхами в тилу, які неухайно зростали. Важливо, щоб пропагандист широко розкрив трудовий героїзм робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції в період війни. Слід підкреслити, зокрема, що оборонна промисловість у 1944 р. щомісячно виробляла літаків і танків у п'ять разів більше, ніж у 1941 р. В 1944 р. Червона Армія отримала 29 тис. танків і самохідних гармат, понад 40 тис. літаків, понад 120 тис. гармат, була забезпечена ручними і станковими кулеметами, гвинтівками, автоматами («История Коммунистической партии Советского Союза, М., 1982, с. 483; Коваль М. В. Все для перемоги. Подвиг трудящихся Украины у Великой Вітчизняній війні (1941—1945 рр.) (К., 1970).

У ході визволення тимчасово окупованої території від німецько-фашистських загарбників розгорталась робота по відбудові народного господарства. Комуністична партія вжила ряд заходів по налагодженню діяльності партійних, державних органів та інших організацій. В умовах війни Центральний Комітет партії і Радянський уряд приділяли величезну увагу відбудові важкої промисловості, яка мала важливе значення для забезпечення Червоної Армії зброєю, боєприпасами і для відродження народного господарства. При висвітленні цього питання пропагандист порадить слухачам прочитати матеріал в «Нарисах історії Комуністичної партії України» (с. 534—540), у відповідних розділах нарисів обласних парторганізацій.

Радянські Збройні Сили здійснили велику визвольну місію. Для радянського народу і його воїнів Велика Вітчизняна війна була, вказував Леонід Ілліч Брежнєв, «...боротьбою не тільки за свободу і незалежність нашої Батьківщини. Це була водночас і битва за врятування світової цивілізації, за грядущий справедливий мир»<sup>11</sup>.

Виконання інтернаціонального обов'язку перед трудящими капіталістичних країн, які боролися за соціальне і національне визволення, Комуністична партія завжди розглядала як найважливіший обов'язок. Радянський Союз подав значну допомогу при створенні національних військових формувань, надаючи необхідні кошти, озброєння і техніку. Згідно з рішенням ДКО у 1943 р. був створений спеціальний апарат Уповноваженого Ставки Верховного Головнокомандування по іноземних військових формуваннях на території СРСР.

Організація на радянській території військових частин і з'єднань з громадян окупованих гітлерівцями країн знайшли підтримку в компартіях і всіх патріотичних антифашистських силах Європи. За роки війни було створено військових частин і з'єднань з інших держав чисельністю понад 550 тис. чоловік<sup>12</sup>. На території СРСР були сформовані польські, чехословацькі, румунські частини і з'єднання, а також національні партизанські загони. Визвольний похід Червоної Армії разом з іноземними військовими формуваннями подав велику підтримку всім прогресивним антифашистським силам у боротьбі проти реакції, сприяв вступу визволених країн на шлях демократичного розвитку.

У середині січня 1945 р. почався наступ Червоної Армії, який завершився розгромом берлінського угруповання німецько-фашистських військ і оволодінням Берліна. 8 травня 1945 р. гітлерівська Німеччина беззастережно капітулювала. Війна в Європі була переможно завершена.

<sup>11</sup> Брежнєв Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1974. Т. 4, с. 296.

<sup>12</sup> История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. первая, с. 573.

Проте ще існувало на Далекому Сході вогнище воєнної агресії— мілітаристська Японія. Вірний союзницькому обов'язку і взятим на себе зобов'язанням СРСР 8 серпня 1945 р. оголосив війну Японії. Вступ Радянського Союзу в війну проти мілітаристської Японії був закономірним актом, мета якого — наблизити загальний мир, допомогти розвитку національно-визвольного руху в країнах Азії. Разом з Радянським Союзом у війну проти імперіалістичної Японії вступила Монгольська Народна Республіка. Протягом майже місяця військових дій Радянська Армія завдала ряд нищівних ударів японським агресорам. 2 вересня 1945 р. Японія підписала акт беззастережної капітуляції. Перемога над імперіалістичною Японією завершила Велику Вітчизняну війну і другу світову війну.

При розгляді останнього питання теми, пропагандист підкреслить, що перемога СРСР у Великій Вітчизняній війні була історично зумовленим, закономірним явищем. Це була перемога радянського ладу, його Збройних Сил, перемога соціалізму, який переконливо довів свою життєздатність і могутність. Одним з головних джерел перемоги над фашистськими загарбниками була дружба народів СРСР, яка ще більше загартувалася у ході війни. Досвід війни показав переконливо перевагу радянського воєнного мистецтва, а воїни Червоної Армії продемонстрували високий морально-політичний дух, проявили в боях масовий героїзм.

Комуністична партія, озброєна передовою науковою теорією — марксизмом-ленінізмом і значним досвідом керівництва країною, — очолила боротьбу радянського народу проти агресора. Вона показала зразок швидкої і організованої перебудови всього життя радянського народу на воєнний лад. Характерною рисою діяльності ЦК ВКП(б), ЦК компартії союзних республік, крайкомів, обкомів і всіх парторганізацій в умовах війни були висока оперативність, цілеспрямованість, суворі дисципліна, вміння зосередити зусилля мас на розв'язанні головного завдання — мобілізації всіх сил і ресурсів у боротьбі з фашизмом. Перемога у Великій Вітчизняній війні була здобута завдяки величезній організаторській і ідейно-політичній роботі Комуністичної партії. Вона очолила могутній патріотичний рух робітників і колгоспників за виконання замовлень для фронту, за безперебійне постачання його продовольством і всім необхідним, фронт і тил були єдиними. Війна показала, що економіка Радянської держави є незрівняно більш життєздатною, ніж економіка капіталістичних держав.

Перемога СРСР врятувала людство від коричневої чуми, справила величезний вплив на дальший розвиток революційного процесу в Європі і Азії, утворення світової системи соціалізму, розгортання національно-визвольного руху, зміцнення міжнародних сил соціалізму і демократії. Перемога сприяла зростанню політичної свідомості трудящих мас капіталістичних країн, продемонструвала перед усім світом вірність народів Батьківщини Жовтня його ідеям, відданість соціалістичному ладові, ідеям пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів.

Всесвітньо-історичні перемоги Радянського Союзу над німецьким фашизмом є неоціненним засобом у боротьбі за збереження миру і зміцнення безпеки народів. Досвід минулої війни та її уроки закликають миролюбні народи світу до активної боротьби проти класового ворога на світовій арені — імперіалізму, за розрядку міжнародної напруженості, за мирне співробітництво між країнами і народами світу.

# НАШ КАЛЕНДАР

М. О. БУРМИСТЕНКО  
(До 80-річчя з дня народження)

22 листопада 1982 р. минуло 80 років з дня народження радянського партійного і державного діяча М. О. Бурмистенка.

Народився Михайло Олексійович у с. Александрівці Аткарського повіту Саратовської губернії (нині Ртищевського району Саратовської області) у селянській сім'ї. Початкову освіту здобув у церковно-парафіяльній школі. Чотирнадцятирічним юнаком розпочав свою трудову діяльність.

У буремні роки Жовтневої революції і громадянської війни М. О. Бурмистенко зі зброєю в руках захищав Радянську владу, брав активну участь у придушенні контрреволюційних виступів. У березні 1919 р. Михайло Олексійович вступив до лав Комуністичної партії. У 1919—1922 рр. працював на відповідальній роботі в органах Надзвичайної Комісії — ДПУ в Тамбовській і Пензенській губерніях. Працюючи в органах НК—ДПУ, Михайло Олексійович одночасно в 1920—1921 рр. був головою повітового і районного комітетів комсомолу, а потім навчався в Ленінградському комвузі, після закінчення якого (1923 р.) служив у рядах Червоної Армії, де пройшов шлях від рядового червоноармійця до начальника політичного секретаріату обласного військового комісаріату<sup>1</sup>. Після звільнення з рядів Червоної Армії у 1926 р. М. О. Бурмистенко працював відповідальним редактором обласної газети «Трудовая правда» (Автономна Радянська Соціалістична Республіка німців Поволжя). У 1928—1929 рр. Михайло Олексійович навчався в Комуністичному інституті журналістики на редакторському відділі. Після його закінчення він знову повертається до м. Енгельса на попередню роботу. Як принципового комуніста і вмілого організатора, здібного журналіста М. О. Бурмистенка в лютому 1932 р. обирають другим секретарем Калмицького обкому партії. З січня 1936 р. по 1938 р. він перебуває на відповідальній роботі в апараті ЦК ВКП(б) — працює спочатку інструктором ЦК ВКП(б), а потім заступником завідуючого відділом керівних партійних органів. У 1938 р. ЦК партії направив Михайла Олексійовича на Україну, де він працював другим секретарем ЦК КП(б)У.

Діяльність М. О. Бурмистенка на Україні проходила в роки напруженої боротьби Комуністичної партії і Радянського уряду за зміцнення соціалізму в СРСР, посилення оборони країни. У цей період на міжнародній арені назрівала друга світова війна. Комуністична партія і Радянський уряд робили все для посилення економічної могутності нашої країни, зміцнення Збройних Сил. Значний вклад у розв'язання цих питань вніс і Михайло Олексійович. Він багато уваги приділяв розвитку народного господарства, зокрема роботі підприємств, що працювали на оборону, піднесенню науки та культури в республіці, зростанню матеріального добробуту трудящих, зміцненню моральної і політичної єдності радянського народу, дружби народів СРСР, їх згуртованості навколо Комуністичної партії.

«Український народ, як і всі народи СРСР, схвалює політику більшовицької партії і Радянського уряду, спрямовану на дальше зміцнення нашої соціалістичної держави, її оборони і могутності, спрямовану на дальше, ще більше піднесення матеріального і культурного рівня трудящих мас нашої країни... У дружній сім'ї народів СРСР пишним цвітом розцвітає соціалістична Україна. Пліч-о-пліч, в непо-рушному братерському союзі з великим російським народом іде український народ по шляху дальших перемог»<sup>2</sup>, — говорив М. О. Бурмистенко на зборах трудящих Ленінського району м. Києва, присвячених виборам до Верховної Ради УРСР у 1938 р.

Михайло Олексійович як полум'яний боєць ленінської партії завжди був на передньому краї боротьби за здійснення її ідей. Багато сил та енергії він віддавав

<sup>1</sup> УІЖ, 1972, № 11, с. 118.

<sup>2</sup> Комуніст, 1938, 25 черв.

питанням партійного будівництва, поліпшенню пропагандистської роботи парторганізацій, зміцненню їх зв'язку з трудящими, піднесенню революційної пильності.

13—14 травня 1940 р. у Києві відбувся XV з'їзд КП(б)У. У звітній доповіді Центрального Комітету КП(б)У та у виступах делегатів з'їзду висловлювалась одна-стайна думка про те, що за звітний період партійні організації республіки добилися нових успіхів у державному, господарському і культурному будівництві. «Одним з найважливіших результатів нашої роботи за час від XIV з'їзду КП(б)У,— говорив у своєму виступі М. О. Бурмистенко,— це поліпшення організаційно-партійної і пропагандистської роботи, особливо після XVIII з'їзду партії, який озброїв нашу парторганізацію, як і всю партію і весь радянський народ, ясною перспективою будівництва комунізму і підкреслив виняткове значення організаційного питання для успішного розв'язання завдань, що стоять перед партією»<sup>3</sup>.

В обстановці зростаючої загрози воєнного нападу фашистських агресорів на СРСР Компартія України під керівництвом ЦК ВКП(б) постійно виявляла велике піклування про зміцнення обороноздатності країни, про виховання трудящих мас у дусі радянського патріотизму, революційної пильності щодо підступів імперіалістичних держав.

XV з'їзд КП(б)У закликав партійні організації не послаблювати уваги до питань військово-оборонної роботи, зміцнювати зв'язок з частинами Червоної Армії і Військово-Морського Флоту, накреслив широку програму діяльності партійної організації по дальшому розвитку господарського і культурного будівництва, по достроковому виконанню третього п'ятирічного плану.

На XVIII з'їзді ВКП(б) Михайло Олексійович був обраний членом ЦК ВКП(б), на XIV і XV з'їздах КП(б)У — членом ЦК КП(б)У. З 27 січня 1938 р. по 22 вересня 1941 р. — членом Політбюро ЦК КП(б)У. М. О. Бурмистенко був Головою Верховної Ради УРСР 1-го скликання.

Коли німецько-фашистські полчища напали на Країну Рад, перед радянським народом, у тому числі і перед трудящими України, постало невідкладне завдання — під керівництвом Комуністичної партії в короткий строк мобілізувати всі зусилля на допомогу фронту, Червоній Армії. Важливою ділянкою в діяльності Комуністичної партії України була організація партійного підпілля і партизанського руху, розгортання народної боротьби у ворожому тилу. Центральний Комітет Комуністичної партії України в перші дні війни здійснив ряд невідкладних заходів, спрямованих на розв'язання цих завдань. Були проведені кущові наради секретарів обкомів партії західних, правобережних і лівобережних областей України, в роботі яких брав активну участь М. О. Бурмистенко.

Михайло Олексійович багато уваги приділяв добору кадрів для роботи в підпіллі та партизанських загонах, займався всіма питаннями, зв'язаними з розвитком і поширенням партизанського руху на Україні. У своїй статті «Партизанська війна проти німецько-фашистських окупантів на Україні», опублікованій в «Правде» 25 липня 1941 р., М. О. Бурмистенко підкреслював: «Чим далі просуваються німецькі розбійники на українську землю, тим жорстокішою стає боротьба народу проти іноземних загарбників. З почуттям глибокої любові до своєї Радянської Батьківщини весь український народ піднявся на священну Вітчизняну війну проти фашистських варварів. У тилу ворога, на захопленій німцями території уже зараз оперують сотні партизанських таборів, що відроджують славні традиції українських партизанів часів громадянської війни»<sup>4</sup>.

Як вірний лєнінець і патріот Радянської Батьківщини Михайло Олексійович Бурмистенко глибоко вірив у силу і могутність Радянської держави, непереможність Червоної Армії, неминучий розгром фашистських загарбників. Він виступав з промовами перед трудящими м. Києва, закликав їх вступати в ряди народного ополчення та в партизанські загоны.

Будучи членом Військової Ради Південно-Західного фронту, М. О. Бурмистенко проводив партійно-політичну роботу в військах фронту, багато уваги приділяв організації оборони столиці Радянської України — м. Києва.

<sup>3</sup> Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 483.

<sup>4</sup> Правда, 1941, 25 юнія.

У вересні 1941 р., коли частина військ Південно-Західного фронту була оточена на Лівобережній Україні на схід від Києва, Михайло Олексійович був на самих відповідальних ділянках серед воїнів фронту. 22 вересня того ж року М. О. Бурмистенко загинув у нерівному бою з гітлерівцями біля хутора Дрюківщина Сенчанського району Полтавської області<sup>5</sup>. За заслуги перед Батьківщиною він був нагороджений орденом Леніна та кількома медалями.

Полум'яний боєць ленінської партії М. О. Бурмистенко до кінця виконав свій патріотичний обов'язок перед Батьківщиною. В розквіті сил і енергії він віддав своє життя за торжество соціалізму, за перемогу над німецько-фашистськими загарбниками, свободу і незалежність Радянської Батьківщини. Пам'ять про Михайла Олексійовича вічно житиме в серцях трудящих України.

І. Я. ЖУЧЕНКО (Київ)

<sup>5</sup> Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 — 1945 гг. К., 1975. Т. 1, с. 196.

АКАДЕМІК АН УРСР Д. І. БАГАЛІЙ  
(До 125-річчя з дня народження)

З 1975 р. Інститут історії СРСР Академії наук СРСР видає багатотомну хроніку культурного життя нашої країни за роки Радянської влади. Серед зафіксованих у першому томі цієї фундаментальної праці подій вміщено повідомлення: «У зв'язку з 70-річчям від дня народження і 50-річчям наукової діяльності академіка Д. І. Багалія РНК УРСР приймає постанову про призначення йому персональної пенсії, про видання його наукових праць і про присвоєння Харківській науково-дослідній кафедрі історії української культури його імені»<sup>1</sup>. Цю постанову було прийнято в 1927 р. У вітальній телеграмі Народного комісаріату освіти УРСР з нагоди ювілею відзначалися велика роль й активна участь Дмитра Івановича у створенні нової, радянської культури, у справі виховання трудящих мас Радянської України<sup>2</sup>.

Шанобливе ставлення до одного з засновників Академії наук Української РСР передалося від його сучасників і нащадкам. Жодне вітчизняне загальне чи суто історичне енциклопедичне видання не обминуло імені Д. І. Багалія. Зокрема, досить докладну біографічну довідку про нього вміщено в збірнику «Видатні радянські історики» (К., 1969, с. 16—18). Сам Дмитро Іванович правдиво висвітлив свій життєвий та творчий шлях у кількох (систематично доповнених) виданнях автобіографії<sup>3</sup>. Всі найновіші узагальнюючі праці з історії Української РСР, Академії наук республіки, її установ, архівного будівництва, а також Харківського університету відзначають наукові й громадські заслуги Д. І. Багалія<sup>4</sup>. У книзі, підсумовуючій досягнення радянської історичної науки з часу перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні до періоду розвинутого соціалізму, його ім'я названо одним з перших серед представників історіографії минулого, які стали на

<sup>1</sup> Культурная жизнь в СССР. 1917—1926: Хрошка. М., 1975, с. 734.

<sup>2</sup> Культурне будівництво в Українській РСР. 1917—1927: Збірник документів і матеріалів. К., 1979, с. 537.

<sup>3</sup> Багалій Д. І. (Автобіографія). Оттиск из «Биографического словаря профессоров Харьковского университета». Харьков, 1906. Т. 1; Його ж. Автобіографія: П'ятдесят літ на сторожі української науки та культури. К., 1927.

<sup>4</sup> Історія Української РСР. У двох томах. К., 1967. Т. 1, с. 494, 495, 682; Т. 2, с. 161; Історія Української РСР (Науково-популярний нарис). К., 1967, с. 150; Історія Української РСР. У восьми томах десяти книгах. К., 1978. Т. 4, с. 441; К., 1977. Т. 5, с. 551; Рибалка І. К. Історія Української РСР: Дорадянський період. К., 1978, с. 560; Історія Української РСР: Короткий нарис. К., 1981, с. 200; Історія Академії наук Української РСР. У двох книгах. К., 1967. Кн. 1, с. 11, 53, 62, 94, 100, 104, 294, 298, 322, 341, 347, 350, 368, 386; Кн. 2, с. 164, 170, 182; Історія Академії наук Української ССР. К., 1979, с. 500, 679—680; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982, с. 487, 662; Історія Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української ССР. К., 1979, с. 3, 25, 30; Мітюков О. Г. Радянське будівництво на Україні. 1917—1973. К. 1975, с. 29, 56, 59; Харьковский государственный университет. 1805—1980: Исторический очерк. Харьков, 1980, с. 4—10.

шлях чесного співробітництва з народом, з Комуністичною партією<sup>5</sup>. Докладніше цей період життєвого й творчого шляху Дмитра Івановича висвітлюється в спеціальній розвідці Л. Г. Москвич, опублікованій у третьому випуску щорічника «Історіографічні дослідження в Українській РСР» (К., 1970).

Чверть століття тому на сторінках «Українського історичного журналу» з'явилася стаття з нагоди 100-річчя від дня народження Д. І. Багалія, написана одним з його учнів відомим істориком І. Д. Бойком<sup>6</sup>. У радянській історіографії це була фактично перша спроба подати цілісну докладну характеристику творчої спадщини Дмитра Івановича, причому за джерельну основу було взято останнє, найgruntовніше видання його «Автобіографії». Про активну наукову діяльність Д. І. Багалія розповідалися також у статтях, присвячених 50-річчю Академії наук Української РСР та 100-річчю Харківського історико-філологічного товариства<sup>7</sup>.

Сам Д. І. Багалій визначив свій життєвий і науковий шлях словами «від буржуазного українофільства до пролетарської революції», маючи на увазі участь у діяльності київської та харківської «громад» — напівлегальних культурно-просвітницьких організацій ліберально-демократичного спрямування, а після перемоги Великого Жовтня — у соціалістичному будівництві та здійсненні культурної революції в республіці<sup>8</sup>. Д. І. Багалій був першим віце-президентом Академії наук УРСР і головою її першого (соціально-економічного) відділу, очолював науково-дослідну кафедру історії України, а згодом два науково-дослідні інститути: української культури і Тараса Шевченка. Він керував Архівною секцією при Наркоматі освіти УРСР, Центральним архівним управлінням при ВУЦВК, до кінця свого життя був головою республіканської профспілки вчених, яка об'єднувала у 20-х роках 10-тисячний їх загін<sup>9</sup>.

Науково-дослідній кафедрі, на основі якої були створені два вищезазвані науково-дослідні інститути, Д. І. Багалій подарував величезну бібліотеку (близько 10 тис. примірників книжок), які він збирав протягом усього свого життя. Цей факт зафіксовано в одному з архівних документів<sup>10</sup>. У Центральному державному історичному архіві Української РСР у Києві, рукописних відділах Центральної наукової бібліотеки АН УРСР та Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії наук республіки зберігаються особові фонди Дмитра Івановича Багалія<sup>11</sup>, які разом налічують не одну тисячу справ. Для того, щоб створити наукову біографію вченого, необхідно їх якнайретьельніше вивчити.

Майже невідома дослідникам епістолярна спадщина Д. І. Багалія. А вона містить величезний інформативний матеріал, зміст якого проливає світло не тільки на окремі періоди його біографії, а й на події та явища суспільно-політичного й культурного життя всієї країни дожовтневого і радянського періодів (до початку 30-х років). Так, у листі, написаному Дмитром Івановичем 8 листопада 1919 р. до першого президента Академії наук УРСР академіка В. І. Вернадського, сповіщається про його намір підготувати тритомну працю з історії російського й українського народів. Д. І. Багалій висловлює в ньому своє наукове ставлення до історичного процесу: «Ці три томи (включаючи сюди й нариси російської та української історіографії) становитимуть синтез моїх наукових праць у галузі російської та української історії, які являють собою дві гілки, що вийшли із спільного кореня (київського періоду)»<sup>12</sup>.

<sup>5</sup> Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. К., 1973, с. 18.

<sup>6</sup> УІЖ, 1957, № 2, с. 105—109.

<sup>7</sup> Сарбей В. Г., Санцевич А. В. Історична наука в системі Академії наук УРСР.— УІЖ, 1969, № 2, с. 10; Сарбей В. Г. Харківське історико-філологічне товариство та його вклад в історіографію України.— УІЖ, 1977, № 12, с. 99—103.

<sup>8</sup> З посмертних праць акад. Д. І. Багалія (Самокритичний огляд наукової продукції). — Архів Радянської України, 1932, № 4—5, с. 350.

<sup>9</sup> О. В. Академік Дмитро Іванович Багалій (70-річчя з дня народження й 50-річчя наукової праці). — Комуніст, 1927, 28 груд.; Архів Радянської України, 1932, № 4—5, с. 347.

<sup>10</sup> ЦНБ АН УРСР, рукописний відділ, спр. І 45 292.

<sup>11</sup> ЦДА УРСР, ф. 749, 103 справи; ЦНБ АН УРСР, ф. 37, 600 справ; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. Д. І. Багалія, 1490 справ.

<sup>12</sup> ЦНБ АН УРСР, рукописний відділ, спр. І 22 619.

Лист неодмінного (ученого) секретаря АН УРСР академіка АН УРСР А. Ю. Кримського до Д. І. Багалія від 28 листопада 1924 р. свідчить про їх взаємини з М. С. Грушевським — автором буржуазно-націоналістичної історичної концепції, яка мала виразно антиросійську спрямованість: «Найогогідніше він (М. С. Грушевський — Ред.) обляпує всякою поганню людей свого фаху, не згідних з ним..., — писав Агатангел Юхимович. — Не хочу нічого говорити про його відносини супроти Вас, бо з їх мені комічно, а не огидно (Ви надто високо стоїте)...»<sup>13</sup>.

Критика концепції М. С. Грушевського міститься в останній великій праці Д. І. Багалія «Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті» (Харків, 1928. Т. 1). Але вона була непослідовною, об'єктивістською. На сторінках журналу «Прапор марксизму» (1929, № 5, с. 167—177) на цю книжку з'явилася критична рецензія українського радянського історика Ф. О. Ястребова. Вважаючи слушними зауваження рецензента, Дмитро Іванович у вже згаданому «Самокритичному огляді...» не тільки констатував, що не розгорнув як слід своєї критики, а й підкреслив, що зовсім не визнає концепції М. С. Грушевського. Там же він викрив фальсифікаторські постулати буржуазно-націоналістичних історіографів щодо Київської Русі, їх спроби підмінити класову боротьбу національно-культурницькою, ідеалізувати козацтво тощо<sup>14</sup>. «...Жодного ж компромісу і примиренства з буржуазною ідеологією взагалі бути не може», — наголошував Дмитро Іванович і водночас багатозначно застерігав, насамперед маючи на увазі себе: «Що ж до тих істориків, що рішуче стали на бік пролетаріату, на шлях марксизму-ленінізму, хоч може ще не зовсім опанували цю методу, то їх не можна зараховувати до ворожого табору, а допомагати їм у дальшому вдосконаленні»<sup>15</sup>. І хоч Д. І. Багалія спіткала невдача у спробі створити узагальнюючу працю з історії України на основі марксистсько-ленінської методології, оскільки він не до кінця розібрався у відмінностях між історичним та вульгарним економічним матеріалізмом<sup>16</sup>, уважне вивчення всього комплексу матеріалів переконує, що прагнення історика, світогляд якого формувався в умовах буржуазного суспільства, опанувати основи наукового матеріалістичного розуміння історії було цілком щирим.

Підтвердженням цього є написані Дмитром Івановичем докладні конспекти ленінських праць, що зберігаються в його особовому фонді в рукописному відділі ЦНБ АН УРСР. Насамперед його увагу привернули промова В. І. Леніна на першому Всеросійському з'їзді військового флоту, чудові, як він пише, доповіді й статті, присвячені Брестському «нешасному» миру, «Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність», брошуру «Пролетарська революція і ренегат Каутський», праці «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», у якій дано «блискучу історичну характеристику етапів розвитку більшовизму в Росії», «Завдання спілок молоді»<sup>17</sup>. В конспекті «Завдань спілок молоді» цитати виписано під заголовком «Про пролетарську культуру».

Учений виступав з лекціями й доповідями перед масовою аудиторією, зокрема на великих промислових підприємствах Харкова, писав науково-популярні статті для республіканської комсомольської преси і навіть для заводських багатотиражок<sup>18</sup>. Так, 10 січня 1931 р. у газеті «Транспортер» (Харківський завод ім. Т. Г. Шевченка) з'явилася стаття Д. І. Багалія «Революція 1905 року в Харкові (історична довідка)».

В офіційному поданні АН УРСР до Раднаркому республіки з приводу відзначення 70-річчя від дня народження і 50-річчя наукової та громадської діяльності Д. І. Багалія зазначалося: «На таке вшанування ювілею Д. І. Багалій заслуговує не тільки своєю многобічною науковою та педагогічною працею. В першу чергу заслуговує він на це тим, що не поклав рук своїх на старість при справі нашого радянського будівництва, взявши зразу широку у тому участь»<sup>19</sup>.

<sup>13</sup> Там же, ф. 37, спр. 208.

<sup>14</sup> Архів Радянської України, 1932, № 4—5, с. 357—358.

<sup>15</sup> Там же, с. 355.

<sup>16</sup> Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади, с. 19.

<sup>17</sup> ЦНБ АН УРСР, рукописний відділ, спр. І 45 444.

<sup>18</sup> Комуніст, 1932, 11 лют.; Архів Радянської України, 1932, № 4—5, с. 339.

<sup>19</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 7908, арк. 151.

Ювілей Д. І. Багалія у 1927 р. відзначався дуже широко. Відбулося урочисте засідання Академії наук УРСР. На адресу ювіляра надійшли привітання з найвіддаленіших куточків Радянського Союзу, а також від багатьох зарубіжних академій та університетів. 2040 друкованих сторінок надіслали вчені — спеціалісти з різних галузей знань — до «Ювілейного» збірника на пошану академіка Д. І. Багалія<sup>20</sup>. Окремим виданням вийшла автобіографія. Дмитро Іванович підкреслив у ній виняткове значення тих років свого життя, які були зв'язані з революційним Жовтнем, «...хоч присвячено їх самій науці та культурі, але науці і культурі радянській»<sup>21</sup>. Друкований орган Центрального Комітету Компартії України — газета «Комуніст» відзначила, що урочисте вшанування академіка Д. І. Багалія радянською громадськістю є не лише даниною поваги до його активної діяльності на ниві культурно-соціалістичного будівництва, а й однією з ознак перемоги соціалізму над буржуазним світом<sup>22</sup>. «Для академіка Багалія,— писала газета,— як і для деяких буржуазних учених, Жовтень поставив проблему загибелі капіталізму... Академік Багалій намагається поставити й свою наукову роботу на службу пролетаріатові: він змінює свою тематику, він уперто намагається, як сам казав, відкинути ідеалістичне в своїй методології та світогляді»<sup>23</sup>.

Перша велика праця Д. І. Багалія (з виданих після перемоги Великого Жовтня) «Історія Слобідської України» починається словами: «Нарід завжди творить свою історію — і державний устрій, і його національні форми. І про се треба добре пам'ятати, бо усяка інша ненародна історія буде однобока»<sup>24</sup>. В такому ж дусі він висловлюється на початку одного з розділів другого виданого в радянський час великого узагальнюючого дослідження «Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку» (Харків 1920)\*.

З часом дослідницькі інтереси Д. І. Багалія дедалі більше концентрувалися навколо історії визвольної боротьби проти царизму, ролі в ній передової суспільно-політичної думки. Так, у 1926 р. побачило світ його ґрунтовне монографічне дослідження «Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода», яке певною мірою підсумувало майже 40-річний період вивчення Д. І. Багалієм творчої спадщини цього видатного представника просвітительства XVIII ст. на Україні<sup>25</sup>.

До 100-річчя повстання декабристів, яких В. І. Ленін вважав зачинателями загальноросійського визвольного руху, Д. І. Багалій видав монографію «Декабристи на Україні». В 1930 р. за його редакцією вийшов збірник під такою ж назвою, підготовлений колективом створеної в АН УРСР Комісії для дослідів громадських течій на Україні. Проте на цих працях позначилася хибна теорія «українського декабризму», яка в свою чергу була пов'язана з поширенням у той період з легкої руки М. М. Покровського протиставленням Північного й Південного товариств декабристів як нібито цілком відмінних за класовим складом, соціальною програмою та військовою тактикою.

В той же час праці вченого «Т. Г. Шевченко і кирило-мефодіївці» (Харків, 1925), «Т. Г. Шевченко і селяни в переказах і історичній дійсності» (Харків, 1928), «Т. Г. Шевченко — поет пригноблених мас» (Харків, 1931) є важливим здобутком радянського шевченкознавства періоду його становлення<sup>26</sup>.

Незважаючи на методологічні помилки та хиби, які Д. І. Багалій допускав і в радянський час (вони були породжені рецидивами його сформованих ще до Вели-

<sup>20</sup> Звідомлення Всукраїнської Академії наук у Києві за 1927 р. К., 1928, с. 8.

<sup>21</sup> Багалій Д. Автобіографія: П'ятдесят літ на сторожі української науки та культури. с. 3.

<sup>22</sup> Комуніст, 1932, 11 лют.

<sup>23</sup> Там же.

<sup>24</sup> Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків, 1918, с. 3.

\* В центрі уваги автора — трудящі маси (головним чином, козаки й селяни) як провідна сила в освоєнні визволених у другій половині XVIII ст. від турецько-татарського гніту земель Північного Причорномор'я. Тому абсолютно безпідставним є твердження І. М. Гапусенка про те, що нібито в названій праці Д. І. Багалія жодним словом не згадуються народні маси, що заселяли південь України (Див.: Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади, с. 86.).

<sup>25</sup> Комаренко Н. В. Д. І. Багалій — дослідник життя і творчості Г. С. Сковороди.— У кн.: Григорій Сковорода. 250. Матеріали про відзначення 250-річчя з дня народження. К., 1975, с. 174—175.

<sup>26</sup> Див.: Шевченківський словник. У двох томах. К., 1976. Т. 1, с. 51.

кого Жовтня буржуазно-ліберальних світоглядних переконань і відбивали загальний стан історичної науки в нашій країні у 20-х роках), його творча й громадська діяльність характеризувалися значною активністю. З трибун з'їздів Рад та ВУЦВК, на засіданнях республіканського правління «Укрнаука», сесіях Академії наук УРСР він викривав антинародну суть adeptів української буржуазно-націоналістичної контрреволюції<sup>27</sup>.

Отже, безперечно, життя і діяльність Д. І. Багалія заслуговують на спеціальне монографічне дослідження. Грунтовний біографічний нарис з глибоким критичним аналізом його творчої спадщини був би не тільки внеском в історіографію, а й становив би інтерес з точки зору популяризації радянського досвіду використання буржуазної інтелігенції в соціалістичному будівництві, до якого нині звертаються країни світової соціалістичної співдружності та «третього світу». Заслугове практичного втілення в життя питання про доцільність перевидання вибраних творів прогресивних діячів дожовтневої історіографії, зокрема засновників Академії наук УРСР, одним з яких був і Д. І. Багалій.

В. Г. САРБЕЙ (Київ), В. В. КРАВЧЕНКО (Харків)

---

<sup>27</sup> Комуніст, 1932, 11 лют.; Академік Багалій. — Известия ЦИК СССР и ВЦИК Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, 1932, 13 февр.; Архів Радянської України, 1932, № 4—5, с. 340, 342.

# ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

## ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І ВЕЛИКИЙ ЖОВТЕНЬ НА УКРАЇНІ

Останнім часом вивчення теми «Інтелігенція і революція» набуває в радянській історіографії дедалі більшого розмаху. У ряді загальних та спеціальних праць, а також у кандидатських дисертаціях розглянуто місце й роль інтелігенції у революції. Звичайно, ще не всі питання проаналізовані з достатньою глибиною, не всім загонам інтелігенції приділено належну увагу, однак творчий пошук учених, що триває, обіцяє нові здобутки і відкриття. Серед виданої літератури слід насамперед виділити змістовну монографію С. А. Федюкіна<sup>1</sup>.

На жаль, у нашій республіці згадана тема поки що перебуває на початковій стадії розробки. Це дало підставу С. П. Михееву — автору цікавого дисертаційного дослідження про багатогранну роботу РКП(б) та її бойового загону — КП(б)У по використанню буржуазної інтелігенції в роки громадянської війни твердити, що в УРСР «немає жодної монографії, дисертації, наукової статті, в яких би діяльність Комуністичної партії по залученню старої інтелігенції на Україні піддавалася науковому аналізу та узагальненню»<sup>2</sup>. Звичайно, тут допущене явне перебільшення. Адже в окремих монографіях, дисертаціях і статтях, присвячених становленню української радянської культури, першим крокам робітничо-селянської влади в галузі народної освіти та вищої школи, містяться й фрагменти, в яких, природно, порушуються питання про залучення буржуазних спеціалістів до соціалістичного будівництва. Крім того, в 1972 р. В. П. Литвинова захистила в Харківському університеті кандидатську дисертацію на тему «Боротьба за використання буржуазної технічної інтелігенції в соціалістичному будівництві в роки громадянської війни і відбудови народного господарства. (На матеріалах України)».

Таким чином, дещо у справі розкриття згаданої теми в республіці зроблено. Однак цього явно недостатньо. Відставання в її розробці значною мірою пояснюється тим, що основна увага дослідників була спрямована насамперед на вивчення головної проблеми — ролі класів і партій у революції. Інтелігенція ж, як відомо, є нечисленним суспільним прошарком. У Росії напередодні Жовтня вона налічувала близько 1,5 млн. чол., тобто менше 1% населення країни. До того ж тема ця — комплексна і досить складна. Тільки всебічно вивчивши її складові частини, можна успішно розв'язати проблему в цілому.

Представники західної історіографії й досі продовжують твердити, нібито вся буржуазна інтелігенція Росії рішуче не прийняла соціалістичної революції, зв'язавши свою долю з ворогами Радянської влади, боролася з нею в рядах білої гвардії, а також шляхом саботажу та шкідництва.

Радянські історики, спираючись на ленінські оцінки ролі інтелігенції в революції, аналізуючи партійні документи, що стосуються даного питання, та використовуючи великий фактичний матеріал, переконливо показують, як партія більшовиків об'єднала й поставила на службу трудовому народу все передове і чесне, що було у середовищі старої буржуазної інтелігенції.

Безумовно, найбільш передові інтелігенти країни на час здійснення соціалістичної революції перебували в партії більшовиків. На кінець 1917 р. їх в РСДРП(б) налічувалося 30—35 тис. чол. — 10% усього складу партії<sup>3</sup>. На Україні в період боротьби за владу Рад у її лавах працювали такі видатні діячі, як В. О. Антонов-Овсієнко, В. О. Бистрянський (Ватін), Є. Б. Бош, А. І. Вагранська, О. К. Ворон-

<sup>1</sup> Федюкин С. А. Великий Октябрь и интеллигенция: Из истории вовлечения старой интеллигенции в строительство социализма. М., 1972.

<sup>2</sup> Михеев С. П. Деятельность Коммунистической партии по привлечению интеллигенции на сторону Советской власти в годы гражданской войны (1918—1920 гг.). На материалах Украины: Автореф. дис... канд. истор. наук. Одесса, 1976, с. 9.

<sup>3</sup> Федюкин С. А. Октябрьская революция и интеллигенция. — История СССР, 1977, № 5, с. 72.

ський, Я. Б. Гамарник, С. І. Гоннер, О. Б. Горвіц, В. М. Довнар-Запольський, В. П. Затонський, Ю. М. Коцюбинський, І. Ю. Кулик, В. М. Примаков, Л. Л. Пятаков, М. О. Руднев, М. О. Савельєв (Петров), М. О. Скрипник, О. І. Соколовська, П. І. Старостін, М. П. Тарногородський, Д. І. Ульянов, Г. І. Чудновський, О. Г. Шліхтер, В. П. Юдовський, Я. А. Яковлев та багато інших представників передової інтелігенції, які перейшли на позиції робітничого класу і міцно зв'язали свою долю з ленінською партією, з революцією.

Пролетарська інтелігенція, яка формувалася з передових робітників і входила до складу РСДРП(б), була порівняно нечисленною. Серед її представників слід назвати В. К. Аверіна, М. І. Арсенічева, Артема (Ф. А. Сергєєва), Ф. П. Ачкапова, В. М. Бажанова, С. Ф. Буздальна, С. Н. Власенка, К. Є. Ворошилова, О. Г. Горбачова, Г. М. Гуляшницького, О. О. Дюміна, О. В. Ємельянова (Сурика), Я. В. Залмаєва, А. В. Іванова, А. В. Каменського, В. П. Лотікова, І. Х. Лутовинова, М. М. Майорова, О. Я. Пархоменка, Г. І. Петровського, О. К. Сербиченка, І. Ф. Смирнова-Ласточкина, Ф. Д. Тинякова, І. М. Фіалека та ряд інших більшовиків, що стали професіональними революціонерами.

Величезна кількість інтелігенції була членами буржуазних та дрібнобуржуазних, а на Україні — ще й буржуазно-націоналістичних партій. З перемогою влади Рад вони поступово залучалися до господарського і культурного будівництва, але далеко не зразу ставали її прихильниками. Нерідко ці люди йшли на службу через вимушені обставини, надіючись на швидке відновлення старих порядків. Були серед них такі, що «примазалися», як називав дану категорію спеціалістів В. І. Ленін. Дехто ж (це особливо стосується військових спеціалістів) переслідував явно контрреволюційні цілі. Партія більшовиків добре розуміла всі ці аспекти і враховувала їх у своїй роботі по залученню буржуазної інтелігенції до участі в соціалістичному будівництві.

З різних сфер діяльності інтелігенції — вчителів, лікарів, учених, інженерно-технічних працівників, агрономів, військових спеціалістів, діячів літератури та мистецтва — найбільшу увагу приділено вивченню стану народної освіти в досліджуваний період. У цілому ряді загальних та спеціальних праць<sup>4</sup>, кандидатських дисертацій<sup>5</sup>, а також у численних статтях<sup>5а</sup> дослідники яскраво відтворюють картину становлення нової, радянської трудової політехнічної школи, розкривають провідну роль Комуністичної партії у створенні системи народної освіти на Україні.

Однак, приділяючи значну увагу тій величезній роботі, що її здійснювали органи Радянської влади на культурно-освітньому фронті, наводячи переконливі дані про зростання кількості шкіл та учнів у них, про широкую мережу гуртків ліквідації неписьменності, про відкриття учительських курсів і семінарів, бібліотек, клубів та інших культосвітніх закладів, автори не завжди показують, що являли собою тоді вчительські кадри. Щоправда, іноді наводяться окремі приклади діяльності передової частини вчителства, однак деякі автори схильні вважати їх масовим явищем і надають цим прикладам узагальнюючого характеру. Так, в одній із статей, яка в цілому правильно висвітлює докорінну перебудову системи народної освіти на Україні у перші післяреволюційні роки, про вчителів старої, дореволюційної школи говориться, що

<sup>4</sup> Гутянський С. К. Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні. К., 1960; його ж. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні. К., 1965; Золотоверхий І. Д. Становлення української радянської культури (1917 — 1920 рр.— К., 1961; Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917—1965). К., 1966; Розвиток української культури за роки Радянської влади. К., 1967; Павлов Д. И., Захаревич Г. П. Среднее специальное образование в Украинской ССР. К., 1976 та ін.

<sup>5</sup> Лещенко Н. Н. Развитие системы народного образования в Украинской ССР (1917—1934): Автореф. дис... канд. пед. наук. К., 1969; Мельниченко А. М. Деятельность Коммунистической партии по созданию советской системы народного образования на Украине (1918—1920 гг.): Автореф. дис... канд. истор. наук. К., 1979 и др.

<sup>5а</sup> Куліченко М. І. Братерська допомога російського народу трудящим України в культурному будівництві (1917—1920).— УІЖ, 1960, № 3; Воробей П. І. В. І. Ленін і питання культурного будівництва на Радянській Україні в роки громадянської війни (1918—1920 рр.). — В кн.: Ідеї В. І. Леніна живуть і перемагають. Одеса, 1960; Пуха І. В. Перший етап боротьби за утвердження радянської школи на Україні (грудень 1917 — квітень 1918 рр.).— Наук. записки Інституту педагогіки УРСР, т. XX, серія педагогічна. К., 1963 та ін.

переважна їх більшість «з радістю сприйняла перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції і самовіддано стала служити своєму народові»<sup>6</sup>.

Навчене твердження різко розходиться з фактичним станом справ, з ленінськими оцінками. В даному випадку зовсім не враховується той факт, що буржуазна інтелігенція у своїй переважній масі вороже зустріла соціалістичну революцію і всіляко протидіяла новій владі, зриваючи її заходи на культурному фронті. В. І. Ленін у своїй промові на I Всеросійському з'їзді учителів-інтернаціоналістів 5 червня 1918 р. говорив з цього приводу: «Треба сказати, що головна маса інтелігенції старої Росії виявляється прямим противником Радянської влади, і немає сумніву, що нелегко буде подолати створювані цим труднощі. Процес заворушення в широкій учительській масі тільки починається...»<sup>7</sup>.

Окупація України військами інтервентів та білогвардійців, буржуазно-націоналістична контрреволюція, часта зміна влади відбувалися на політичних позиціях інтелігенції, породжували у неї надію на реставрацію капіталістичних порядків, ускладнювали її співробітництво з Радянською владою. Тому С. К. Гутянський — автор ряду праць про культурне будівництво на Україні в перші післяреволюційні роки — цілком правильно відзначав, що «процес політичного визрівання вчительства відбувався на Україні в 1919—1920 рр.»<sup>8</sup>.

Інший дослідник цього питання, І. Д. Золотоверхий, також схильний вважати, що політична диференціація в середовищі вчителів розтягнулася на весь період громадянської війни і що широке їх залучення до будівництва нової школи та перехід основної маси педагогів на бік Радянської влади відбулися в 1920 р.<sup>9</sup>

В результаті проведеної радянськими дослідниками копії роботи встановлено, що на кінець громадянської війни значно зросла кількість учителів у школах. Якщо в 1914/15 навчальному році їх на Україні налічувалося 46 739, то в 1920 р. — 75 тис., а разом з вихователями дошкільних закладів та установ соціального виховання — 83 615<sup>10</sup>. Як уже відзначалося, на цей час і припадає корінний перелом у політичних настроях вчительства. Це, зокрема, констатував I Всеукраїнський з'їзд комітетів незможних селян (жовтень 1920 р.), який підкреслив, що «сільське вчительство вже активно пішло по шляху праці з незможним селянством»<sup>11</sup>.

Таким чином, у даному питанні, яке є найбільш розробленим порівняно з іншими аспектами розглядуваної проблеми, проведено значні наукові пошуки, які дають можливість досить повно показати життя школи того періоду, глибоко розкрити величезну роботу Комуністичної партії на культурному фронті, по залученню вчителів на бік Радянської влади. Можна впевнено сказати, що історія школи перших по-жовтневих років значною мірою вже відтворена. Очевидно, дальше її вивчення буде спрямоване насамперед на розкриття всієї складності процесу політичного розмежування серед вчительства, на поступове посилення в його середовищі симпатій до народної влади.

Надзвичайно важливо також глибше з'ясувати, як велася підготовка педагогічних кадрів у ті роки, що являв собою перший загін народної вчительства, яку частку в ньому займали представники старої школи. Деякі відомості, наприклад, про те, що в 1920 р. на Україні діяли 100 короткострокових курсів, де пройшли підготовку більш як 6 тис. учителів та керівників закладів народної освіти, можна почерпнути у монографії С. К. Гутянського<sup>12</sup>. Однак це питання потребує детальнішого розгляду. Відомо також, що чимало вчителів перебувало в Червоній Армії, на політроботі, працювало в партійному та державному апараті. Однак цей бік справи поки що практично залишився поза увагою дослідників.

<sup>6</sup> Ніколаєнко В. Ю. Жовтнева революція і докорінна перебудова народної освіти на Україні (1917—1921 рр.). — Наук. праці з історії КПРС. К., 1965. Вип. 5, с. 25.

<sup>7</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 36, с. 397.

<sup>8</sup> Гутянський С. К. Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні, с. 44.

<sup>9</sup> Золотоверхий І. Д. Назв. праця, с. 359, 361, 413.

<sup>10</sup> Гутянський С. К. Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні, с. 54; його ж. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні, с. 97; Історія Української РСР. К., 1977. Т. 5, с. 548.

<sup>11</sup> Історія Української РСР, т. 5, с. 547.

<sup>12</sup> Гутянський С. К. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні, с. 175.

1. Значно меншою мірою вивчено питання про інженерно-технічну інтелігенцію в роки революції та громадянської війни. Щоправда, про ту її частину, яка перейшла на службу до Радянської влади, йдеться в уже згадуваній дисертації В. П. Литвинової. Дослідниця дійшла висновку, що на 1 вересня 1921 р. на Україні було зареєстровано 11 312 спеціалістів вищої та середньої кваліфікації. У промисловості й на транспорті в той час їх налічувалося 5188, у вугільній та металургійній промисловості — 690, з них 431 практик<sup>13</sup>. С. П. Михеев, який чомусь не згадує дослідження В. П. Литвинової, наводить такі дані: на 1 жовтня 1920 р. в республіці було взято на облік 3552 інженери і техніки, а на 1 січня 1921 р. їх уже налічувалося 5091 чол.<sup>14</sup>

Однак автори, як можна судити з авторефератів їх дисертацій, не зіставляють ці дані з кількістю інженерно-технічних працівників у дореволюційний час. Не показують вони й чисельності інженерів, підготовлених радянськими вузами в досліджуваній ними період. Тому з цих даних неможливо встановити частку саме старих спеціалістів, яка включилася у відбудову народного господарства. С. П. Михеев, наприклад, вважає, що на кінець громадянської війни «більшість їх (буржуазних інтелігентів.— Ю. Г.) в результаті невтомної діяльності більшовиків підтримувала заходи Комуністичної партії»<sup>15</sup>. В. П. Литвинова ж посилається на опубліковані в 1935 р. дані про 25% довоєнних спеціалістів, які залишилися в металургійній та кам'яновугільній промисловості Півдня на початок відбудовного періоду. Однак на підтвердження цього вона не наводить ніяких доказів. Тому згадані тут відомості, не приведені в певну систему, виглядають ізольовано і вимагають дальшого обґрунтування.

2. Не вивчено в достатній мірі й такий значний загін інтелігенції, як медичні працівники. І. Д. Хорош, глибоко аналізуючи у своїй монографії різні аспекти становлення на Україні радянської системи охорони здоров'я, лише побіжно торкається питання про ставлення представників цієї професії до подій, що відбувалися<sup>16</sup>. Не називає він і кількості лікарів, які поставили свої знання і досвід на службу революції.

За даними, що їх наводить І. Д. Хорош, у 1913 р. в усіх відомствах на Україні (в сучасних її межах) працював 6571 лікар. На кінець 1920 р. їх налічувалося на 10% менше — 5932 (без урахування даних по Олександрівській та Подільській губерніях)<sup>17</sup>. З цього видно, що істотних змін у кількості лікарів у республіці за вказаний період не відбулося. Щоправда, у 1920 р. в медичних вузах УСРР відбувся перший випуск спеціалістів. Невідомо, чи взяті вони до уваги І. Д. Хорошем.

Децю іншу цифру (6122 лікарі) наводить, характеризуючи стан медичної служби в республіці на кінець 1920 р., С. П. Михеев<sup>18</sup>. І, хоч він не зазначає при цьому, всієї чи не всієї території України стосуються наведені дані та якою є ступінь їх повноти, можна вважати, що основна маса лікарів швидко стала на шлях співробітництва з владою трудящих. Показовим щодо цього є такий факт. З ініціативи студентів-більшовиків Одеського університету ще в листопаді 1917 р. було створено санітарний загін, до складу якого ввійшли 400 студентів медичного факультету. Вони брали участь у боях проти сил буржуазно-націоналістичної контрреволюції, працювали в госпіталях<sup>19</sup>.

Як відомо, в 1914/15 навчальному році на Україні налічувалося 19 вузів, що становило приблизно п'яту частину всіх вищих навчальних закладів країни (105). В них у той час здобувало освіту 26,7 тис. студентів (із 127,4 тис.)\*. У дореволю-

<sup>13</sup> Литвинова В. П. Борьба за использование буржуазной технической интеллигенции в социалистическом строительстве в годы гражданской войны и восстановления народного хозяйства. (На материалах Украины): Автореф. дис. ... канд. истор. наук, Харьков. 1972, с. 22.

<sup>14</sup> Михеев С. П. Указ. соч., с. 18.

<sup>15</sup> Там же. с. 11—12.

<sup>16</sup> Хорош И. Д. Первые годы развития советского здравоохранения на Украине (1918—1920). К., 1963, с. 31, 37, 57—58.

<sup>17</sup> Там же, с. 185.

<sup>18</sup> Михеев С. П. Указ. соч., с. 19.

<sup>19</sup> Гражданская война на Украине. 1918—1920: Сб. документов и материалов. К., 1957. Т. 1, кн. I, с. 39, 758.

\* Щоправда, крім названих вище широко цитованих даних існують і децю інші

ційній вищій школі (без духовного та військового відомств) працювало 6200 професорів і викладачів, 75% яких зосереджувалося у Москві та Петербурзі<sup>20</sup>. Автори енциклопедії «Велика Жовтнева соціалістична революція» називають 10,2 тис. викладачів вузів та співробітників наукових установ<sup>21</sup>.

На час Великої Жовтневої соціалістичної революції у вищій школі, безумовно, відбулися певні зміни, викликані війною, які, однак, майже не стали об'єктом вивчення істориків. Дуже мало відомо й про те, як склалися справи в тому чи іншому вузі у пожовтневий період, яка частина інтелігенції, подолавши тимчасові хитання, відмовилася від можливості продовжувати свою наукову та викладацьку діяльність за межами Батьківщини й віддала свої сили і знання рідному народові. Окремі матеріали такого характеру можна знайти у працях з історії вузів України<sup>22</sup>. Дисертаційне дослідження М. П. Рудька<sup>23</sup> являє собою вдалу спробу вивчення процесу становлення радянської вищої школи в республіці, але, на жаль, воно не дає відповіді на поставлені запитання.

У 1920 р. вузи Радянської України закінчили перші випускники — близько 3 тис. чол.<sup>24</sup> Серед них, за даними, що їх наводить М. П. Рудько, було більше 200 інженерів, 240 агрономів, 1000 лікарів та представники інших професій<sup>25</sup>.

14 вересня 1920 р. було видано декрет, згідно з яким передбачалося відкриття в Харкові агрономічного інституту<sup>26</sup>. На початок 1921 р. в УСРР уже налічувалося 38 вузів, де навчалося 57 тис. студентів. Тоді ж у республіці функціонувало майже 30 науково-дослідних установ і товариств<sup>27</sup>. Щоправда, кількість викладачів та наукових співробітників, які працювали в цих вузах, установах і товариствах, залишається невідомою.

У лютому 1919 р. почала діяти Українська Академія наук (УАН). В ній до захоплення у серпні того ж року Києва білогвардійськими військами налічувалося 1000 співробітників. Розгром академії контрреволюційними силами значно ускладнив відновлення її діяльності. У грудні 1919 р. після вигнання денікінців з Києва в УАН працювали тільки 500 чол.<sup>28</sup>

У підготовленому Народним комісаріатом освіти УСРР і виданому в 1924 р. довіднику зазначається, що на 1 жовтня 1923 р. в республіці працювало 6488 професорів і викладачів вузів та 3489 наукових співробітників<sup>29</sup>. Таким чином, невдовзі після закінчення громадянської війни на Україні діяв досить великий загін наукової та науково-педагогічної інтелігенції. На жаль, його якісний склад точно не встановлений, але те, що частка буржуазних спеціалістів у ньому була значною, не підлягає сумніву. Уявлення про тогочасні настрої цієї частини викладачів можуть дати спогади Є. О. Патона, який у період, що розглядається, був професором Київського політехнічного інституту. Він без прикрас розповідає про свій непростий шлях, типовий для представників старої інтелігенції, яка назавжди зв'язала свою долю з долею трудового народу, соціалістичної Батьківщини. Свідчення відомого вченого є надзвичайно цінним, тому наведемо його з максимальною повнотою. «Жовтневу революцію,— згадував Є. О. Патон,— я зустрів розгублено. Мені здавалося, що тепер неминуче настане хаос, цілковитий розлад, і в ньому остаточно загине Росія, оточена ворогами. ...Я не дуже тоді вірив у те, що в більшовників згодом вийде щось путяще, але з ворогами Росії вони справлялися прекрасно. В моїх очах це було величезним успіхом...

---

відомості про вузи, що існували в той час на Україні, та їх склад — 27 вузів і 35,2 тис. студентів (Див: Беляев Е. А., Дубинин В. Г. Рост численности научных кадров в союзных республиках (1917—1970).— История СССР, 1972, № 5, с. 112—113.

<sup>20</sup> Кабанов П. И. История культурной революции в СССР. М., 1971, с. 78.

<sup>21</sup> Великая Октябрьская социалистическая революция: Энциклопедия. М., 1977, с. 204.

<sup>22</sup> Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет. Харьков, 1955; История Київського університету. К., 1959 та ін.

<sup>23</sup> Рудько Н. П. Строительство советской высшей школы в 1918—1925 годах: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. К., 1953.

<sup>24</sup> История Української РСР, т. 5, с. 550.

<sup>25</sup> Рудько М. П. З історії вищої школи на Україні в перші роки Радянської влади (1917—1920).— Наук. записки КДУ, К., 1956. Т. XV, вип. VI, с. 16.

<sup>26</sup> Революционный фронт, 1920, № 15—16, с. 59.

<sup>27</sup> Золотоверхий І. Д. Назв. праця, с. 368, 371.

<sup>28</sup> История Академії наук Української РСР. К., 1967. Ч. I, с. 95.

<sup>29</sup> Народна освіта на Україні. «Червоний шлях», 1924, с. 76, 86, 97.

Я не сумнівався, що народові незабаром знадобляться мої знання для відбудови мостів після страшної розрухи. А метою всього мого попереднього життя була робота для батьківщини. Правда, я добре бачив, що представники перемігшої Радянської влади на місцях підозріло приглядаються до таких людей, як я. Це було природно. Однак слід прямо сказати, що і я приглядався до нової влади»<sup>30</sup>.

Комуністична партія і Радянський уряд у надзвичайно тяжких умовах громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції виявляли про передових учених, відомих діячів літератури і мистецтва постійне піклування. Їм видавалися червоноармійські пайки, охоронні грамоти на квартири, майно та особисті бібліотеки. В. І. Ленін у грудні 1919 р. говорив з цього приводу: «Те, що ми можемо при наших мізерних засобах зробити для інтелігенції, ми робимо на її користь»<sup>31</sup>. Робітничо-селянська держава прагнула хоч якоюсь мірою підтримати існування представників цього соціального прошарку. Але навіть з погляду елементарних життєвих норм цього було явно недостатньо. І краща частина інтелігенції працювала не лише за матеріальну винагороду, яка тоді була чисто умовною, а насамперед в силу обов'язку, свідомості, розуміння своєї необхідності. Є. О. Патон, який згодом прийшов у лави Комуністичної партії, так писав про роботу в той нелегкий період: «...Мені якось не думалося у тяжкі роки про власні знегоди, про холодну квартиру, про те, що фунт пшона став багатством...»<sup>32</sup>.

Надзвичайно важливим щодо цього є свідчення О. М. Горького. Великий пролетарський письменник підтримував тісні зв'язки з багатьма діячами науки і культури, близько знав їх життя і постійно піклувався про них. «Я мав високу честь,— писав Олексій Максимович у «Правде» в 1925 р.—обертатися серед них у найважчі 1919—1920 рр. Я спостерігав, з яким скромним героїзмом, з якою стоїчною мужністю творці російської науки переживали нестерпний голод і холод, бачив, як вони працювали, й бачив, як помирали. Мої спогади за цей час склалися в почуття глибокого шанобливого захоплення перед вами — герої вільної, безстрашної, досліджуючої думки. Я думаю, що російськими вченими, їх життям і роботою в роки інтервенції та блокади дано світові чудовий урок стоїчності...»<sup>33</sup>.

Протягом досліджуваного періоду в поглядах і настроях наукової інтелігенції відбувалися істотні зміни. Деяка її частина, відмовившись від рішучого неприйняття нової влади, переходить на позиції нейтралітету, намагається стати «над битвою», що свідчило вже про певне зрушення в напрямі визнання нею результатів соціалістичної революції. Згодом, на заключному етапі громадянської війни, спостерігається ще помітніший перехід представників цього загону на позиції Радянської влади, яка наочно демонструвала свою глибоко народну сутність, постійно дбала про благо трудящих, розглядаючи задоволення їх життєвих інтересів як найвищий принцип своєї діяльності. Показовим щодо цього є повідомлення газети «Коммунист» (орган Київського губкому КП(б)У). 23 липня 1920 р. вона писала: «Керівники Управління вищої школи м. Києва відзначають велике зрушення в настроях місцевої професури. Професура безперечно орієнтується на Радянську владу. Вона усвідомила і переконатися на досвіді у тому факті, що єдиним будівником життя є пролетаріат»<sup>34</sup>.

Історики республіки поступово наближаються й до більш поглибленої розробки питання про перехід кращої частини старого офіцераства на службу в Червону Армію. Цій темі присвячена кандидатська дисертація А. О. Буравченкова<sup>35</sup>. Її автор робить спробу уточнити існуючі в літературі дані про чисельність офіцераського корпусу в 1917 р. Відомий дослідник даної проблеми С. А. Федюкін вважає, наприклад, що на весну 1917 р. військова інтелігенція (офіцери, генерали, військові чиновники) країни налічувала 189,6 тис. чол.<sup>36</sup> Інший визнаний фахівець Л. М. Спірін називає

<sup>30</sup> Патон Е. О. Воспоминания. К., 1962, с. 63—64.

<sup>31</sup> Ленін В. І. Політична доповідь Центрального Комітету 2 груд. VIII Всеросійська конференція РКП(б), 2—4 груд. 1919 р.—Повне зібр. творів, т. 39, с. 334.

<sup>32</sup> Патон Е. О. Указ. соч., с. 68.

<sup>33</sup> Цит. за: Кабанов П. И. Указ. соч., с. 109.

<sup>34</sup> Наук. записки КДУ. К., 1956. Т. XV, вип. VI, с. 14.

<sup>35</sup> Буравченков А. А. Передовая интеллигенция в Октябрьской революции (март 1917—март 1918): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. К., 1978.

<sup>36</sup> Федюкин С. А. Октябрьская революция и интеллигенция.—История СССР. 1977, № 5, с. 69.

240 тис. офіцерів російської армії на осінь 1917 р.<sup>37</sup> У свою чергу, А. О. Буравченков зазначає, що на той час кількість офіцерів зросла до 255—260 тис.<sup>38</sup> На жаль, ні в авторефераті своєї дисертації, ні в інших публікаціях він не наводить ніяких даних, які могли б дати конкретне уявлення про ті процеси, що відбувалися в досліджуваній ним період в середовищі демократичного офіцерства, про співробітництво останнього з Радянською владою. Не виявив він і свого ставлення до даних С. П. Михеева (своїх він також не наводить) про мобілізацію до Червоної Армії у березні 1919 р. по Харківській губернії, а в травні того ж року — по Київському та Одеському округах 5784 офіцерів та 2184 чиновників<sup>39</sup>.

В. І. Ленін, виступаючи 1 березня 1920 р. на II Всеросійському з'їзді працівників медико-санітарної праці, з задоволенням відзначив великий приплив буржуазних спеціалістів у всі галузі народного господарства та в Червону Армію. «Ми, — говорив Володимир Ілліч, — зуміли залучити на службу тисячі спеціалістів, величезну кількість офіцерів, генералів, які нарівні з робітниками комуністами стоять на відповідальних постах»<sup>40</sup>.

І хоч поки що кількість офіцерів, які вітали Великий Жовтень, залишається невідомою, в літературі є дані про колишніх офіцерів і генералів, що стали командирами Червоної Армії. Так, на кінець 1918 р. вони становили більш як 75%, у 1919 р. — 53%, а в 1920 р. — 42% її командного складу<sup>41</sup>. На грудень 1921 р. колишніх офіцерів і військових чиновників серед командирів Червоної Армії налічувалося 33,7%<sup>42</sup>, що в абсолютних цифрах, на думку С. А. Федюкіна, становило 75 тис. чол.<sup>43</sup> Таке ж співвідношення можна простежити й за даними по Україні, що їх наводить у своїй статті С. П. Галагуз. За його підрахунками, на кінець травня 1919 р. в республіці було зареєстровано 22 456 колишніх офіцерів і 8626 військових чиновників. З них у лави Червоної Армії було призвано відповідно 8489 і 3449 чол.<sup>44</sup> Тут доцільно навести слова В. І. Леніна, який у липні 1919 р. зазначав, що «...у нас працюють систематично і довго тисячі й десятки тисяч військспеців...»<sup>45</sup>.

Найменш вивченим у розглядуваній проблематиці є питання про роль і місце художньої інтелігенції в революції. Тут для дослідника особливо широке поле діяльності. Перехід старої інтелігенції на соціалістичні рейки, як уже відзначалося раніше, був пов'язаний з великими труднощами. Навіть деякі передові її представники, які своєю творчістю та громадською діяльністю багато зробили для наближення революції, не змогли відразу подолати ідеалізованих уявлень про неї, коли вона здійснилася, і за бурхливими подіями цього періоду побачити те, про що віками мріяло людство.

Візьмемо, наприклад, такого видатного письменника, як В. Г. Короленко. Непримиренний ворог самодержавства, послідовний захисник трудящих, він водночас вважав, що республіканська Росія після повалення монархії досягла вершини свого політичного розвитку. Все, що відбувалося в перші місяці після Великого Жовтня, здавалося йому таким, що йде врозріз з надуманим уявленням про «чисту» революцію і загрожує цивілізації. При цьому, однак, слід мати на увазі, що під впливом подій громадянської війни, зокрема безчинств білогвардійців, буржуазно-націоналістичних банд, іноземних окупантів, погляди письменника на політичну ситуацію в країні зазнали певної еволюції. На кінець громадянської війни все помітнішим стає

<sup>37</sup> Спирин Л. М. Ленин и создание советских командных кадров. — Военно-исторический журнал, 1965, № 4, с. 11.

<sup>38</sup> Буравченков А. О. Про участь демократичного офіцерства російської армії у революційному русі. — УІЖ, 1977, № 9, с. 35.

<sup>39</sup> Михеев С. П. Указ. соч., с. 15.

<sup>40</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 40, с. 181.

<sup>41</sup> Петров Ю. П. КПСС — руководитель и воспитатель Красной Армии (1918—1920 гг.). М., 1961, с. 55, 273.

<sup>42</sup> Кабанов П. И. Указ. соч., с. 90.

<sup>43</sup> Федюкин С. А. Октябрьская революция и интеллигенция. — История СССР, 1977, № 5, с. 86.

<sup>44</sup> Галагуз С. П. Борьба партии за використання старих військових спеціалістів у Червоній Армії в роки громадянської війни і іноземної інтервенції. — Вісн. Харківського університету. Харків, 1978, № 179. Історія КПРС, вип. 13, с. 55.

<sup>45</sup> Ленін В. І. Всі на боротьбу з Денікіним! : (Лист ЦК РКП (більшовиків) до організації партії). — Повне збір. творів, т. 39, с. 52.

його відхід від позиції неприйняття Радянської влади, виявляється дедалі більше розуміння ним суті поточних подій, усвідомлення свого місця в нових історичних умовах.

Шлях у революцію був непростим не лише для представників старої творчої інтелігенції. Навіть окремі вихідці з робітничо-селянського середовища, які згодом стали основоположниками української радянської літератури, не одразу сприйняли ідеї Великого Жовтня, зрозуміли її всесвітньо-історичне значення. Однак труднощі і складності, що мали місце в становленні цих представників літературного цеху саме як радянських письменників і поетів, періодко нівелюються. Цим самим створюється неправильне враження, начебто вони з перших днів соціалістичної революції стали співцями нового світу. Так, творчість відомого українського поета В. М. Сосюри постає зі сторінок багатьох наших видань як з самого початку революційна<sup>46</sup>. Насправді ж, потрібний був певний перехідний період, участь у громадянській війні на боці трудящих, вступ у 1920 р. в партію більшовиків, перш ніж у поезії В. М. Сосюри зазвучали нові теми і вона наповнилася соціалістичним змістом.

Для справді наукового відтворення історії інтелігенції того складного періоду необхідно в точній відповідності з дійсністю глибоко і всебічно простежити ті процеси, що відбувалися в її середовищі. Тому наведені вище приклади мають не частковий, а принциповий характер.

Таким чином, тема «Інтелігенція і революція» дістала певне висвітлення в працях дослідників Української РСР, які починають приділяти їй дедалі більшу увагу. Література, що вийшла в республіці, дає в цілому загальне уявлення про ті бурхливі процеси, що відбувалися в середовищі буржуазної інтелігенції у період краху старого і закладення основ нового світу. Однак конкретна картина переходу кращої частини вчителів, діячів вищої школи, охорони здоров'я, науки, культури, мистецтва,\* й літератури, офіцерів армії і флоту, численної категорії службовців та інших загоїв інтелігенції, а також студентства до співробітництва з Радянською владою поки що не відтворена. Розробку цієї тематики можуть і повинні здійснювати представники різних галузей знань, однак узагальнити їх пошуки і розглянути проблему комплексно, в цілому, мають, безумовно, історики.

Нині назріла необхідність у глибокому вивченні місця й ролі інтелігенції на Україні в той період з урахуванням як загальних закономірностей, так і специфічних рис, у всебічному розкритті боротьби більшовицької партії проти реакційної частини буржуазної інтелігенції, яка пішла на службу білогвардійським та буржуазно-націоналістичним режимам, міцно зв'язала себе з контрреволюцією. Водночас належить продовжити дослідження процесу поступового переходу основної маси інтелігенції від саботажу й активного опору органам Радянської влади до співробітництва з нею. Потребує також ґрунтовного розкриття стосовно України ленінська оцінка позитивних зрушень, які відбувалися в середовищі буржуазної інтелігенції, що містилася в листі до О. М. Горького від 31 липня 1919 р. «...Кожного місяця,— писав Володимир Ілліч,— в Радянській республіці зростає % буржуазних інтелігентів, які щиро допомагають робітникам і селянам... Для всієї Росії це безперечний факт»<sup>47</sup>.

Керуючись наведеним ленінським положенням, слід здійснити ретельне збирання й аналіз фактичного матеріалу, що дасть можливість всебічно висвітлити цю широкую тему з усіма її складностями і суперечностями, з максимальним урахуванням труднощів, болісних пошуків і роздумів, колівань і помилок, що мали місце на нелегкому шляху, який пройшла краща частина старої інтелігенції нашої країни, перш ніж разом з новою, народною інтелігенцією активно включитися у будівництво соціалізму.

Ю. М. ГАМРЕЦЬКИЙ (Київ)

<sup>46</sup> Голос ніжності і правди: Спогади про Володимира Сосюру. К., 1968; История советской многонациональной литературы. М., 1970. Т. 1, с. 139; Історія української літератури. К., 1970. Т. 6, с. 93; Золотоверхий І. Д. Назв. праця, с. 133.

\* Звертає на себе увагу невелике, але цікаве повідомлення Л. І. Носова «Музика в Червоній Армії в роки громадянської війни на Україні (1918—1920)» (Народна творчість та етнографія, 1979, № 1, с. 59—61).

<sup>47</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 51, с. 24—25.

# КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

В. Н. Котов

## ВВЕДЕНИЕ В ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ.

К., Изд-во при Киевском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1982.—132 с.

Оволодіння спеціальністю історика є складною і відповідальною справою. Для ознайомлення студентів з основними особливостями обраного ними фаху введено курс «Вступ до спеціальності». За його програмою вже створено ряд посібників.

Одним з них є рецензована книга В. Н. Котова — професора Київського університету, відомого дослідника важливих питань методології історії та історіографії. Вона містить багато цінного, оригінального матеріалу.

У вступі автор звертається безпосередньо до студентів, підкреслюючи, що неодмінна умова правильного вибору професії — усвідомлення своїх здібностей і розуміння характеру обраного роду діяльності. У рецензованій праці розповідається про предмет історичної науки та її основні соціальні функції, висвітлюються її теоретичні основи і методологічні принципи, характеризуються джерела та література, з якими має справу історик.

Розкриваючи предмет історії, автор приділяє значну увагу співвідношенню історії природи та історії суспільства. Він наголошує на тому, що вони взаємозв'язані, підпорядковуються загальним закономірностям, водночас історія людства має істотно якісні відмінності (с. 8.)

У книзі розповідається про величезність і складність історичних знань, про відповідальність історика перед суспільством. Адже йому доводиться вивчати безліч неповторних подій, ситуацій, робити певні висновки, узагальнення, вивчати закономірності розвитку історичного процесу. Здобутки історичної науки використовуються іншими науками, насамперед суспільними.

У тематичному відношенні В. Н. Котов розподіляє доробок історичної науки за трьома принципами: структурним, просторово-географічним і хронологічним. До першої рубрики належать праці з соціально-економічної, політичної історії та історії культури, до другої — з історії окремих країн (зокрема, СРСР) і регіонів, а також з краєзнавства, до третьої — праці, пов'язані з певними періодами історичного процесу.

Автор пояснює студентам, що в основу наукової періодизації всесвітньої історії покладено поняття «суспільно-економічна формація». В зв'язку з цим вона поділяється на: 1) історію первісного суспільства; 2) стародавню, що відповідає рабовласницькій формації; 3) історію середніх віків (доба феодалізму); 4) нову історію (період капіталізму); 5) повітню історію

(період переходу від капіталізму до соціалізму).

Значна увага приділяється в праці визначенню функцій історичної науки. Автор підкреслює, що найважливішою з них є осмислення досвіду минулого і використання його для розв'язання сучасних завдань. У книзі наголошується, що наукові принципи стратегії й тактики Комуністичної партії спираються «на міцний фундамент історичного досвіду, на науковий аналіз пройденого шляху, на об'єктивне врахування всіх сторін історичного процесу» (с. 19). Розкриваються також виховна та прогнозуюча функції історичної науки.

В цілому вдало висвітлено співвідношення між минулим, сучасністю та майбутнім. Щоправда, на с. 26 автор пише: «Між сучасним і майбутнім немає постійної межі». На наш погляд, це положення краще було б сформулювати так: між сучасним і майбутнім існує межа, що постійно, з плином часу зміщується. Тому ми маємо реальні знання про історичну дійсність саме до її межі з майбутнім, а про останнє вони перспективні<sup>1</sup>.

У посібнику характеризуються ленінські принципи історизму і партійності, показано їх величезне значення для історичної науки. Особливо важливо, що робиться наголос на комуністичній партійності як надійній гарантії об'єктивного відображення істориком дійсності. Чітко викривається антинауковість буржуазного об'єктивізму.

Значне місце в книзі відведено історичним джерелам та їх науковому аналізу. Адже це — матеріальна основа історичного дослідження. Автор розподіляє ці джерела на сім типів: писемні, речові, етнографічні, усні, чи фольклорні, лінгвістичні, фотокінодокументи і фонодокументи.

Цікавою й оригінальною є розповідь про спроби моделювати певні історичні події (звичайно, не у повному, а в приблизному повторенні). Так, за допомогою експериментального плавання яхт «Родина» й «Россия» в 1976—1977 р. за маршрутом експедиції Вітуса Берінга були підтвержені записи у вахтенних журналах кораблів останньої.

Автор стисло, дохідливо і чітко викладає найважливіші питання методології історичної науки. Він торкається таких питань, як критерії істини, критика джерел, інтерпретація фактичного матеріалу тощо.

У книзі розглядаються основи методики історичного дослідження, метою якого автор вважає «відтворення історичних подій

<sup>1</sup> Див.: Иванов В. В. Соотношение истории и современности как методологическая проблема: Очерки марксистско-ленинской методологии исторического исследования. М., 1973, с. 273.

з допомогою залишків матеріальної культури, що збереглися, писемних пам'яток та інших джерел» (с. 86). Розкриваються також шляхи бібліографічного пошуку історика. При цьому характеризуються основні видання бібліографії.

Крім високого науково-теоретичного рівня, хотілося б відзначити й велике прикладне значення книги. В ній наведено короткі довідки про найважливіші архіви країни, про основні допоміжні історичні дисципліни, про органи загальносоюзної і української історичної періодики. Наведено також списки провідних бібліотек СРСР і УРСР, радянських історичних неперіодичних видань, загальних, галузевих і республіканських енциклопедій. Ознайомлення з цими скарбницями знає дуже корисне для студентів.

У книзі міститься цікавий нарис системи вищої історичної освіти в СРСР. Наводяться навчальні плани історичних факультетів з циклів суспільних наук та загальноісторичних дисциплін. Це дає читачеві уявлення про масштаби і рівень підготовки кваліфікованих кадрів істориків у нашій країні.

Особливо слід відзначити, що книга на таку складну тему написана яскраво, об-

разною мовою, цілком доступною для студентів. Однак у ній зустрічаються й окремі дрібні огріхи. Так, нам здається невдалим твердження про те, що стародавніми істориками трудящі маси зображуються як «безформена рідина» (с. 39). На с. 91 мається на увазі серія «Бібліографія вчених Української РСР», а не «Бібліографія...». До речі, брошура про С. М. Королівського не відноситься до цієї серії — вона видана Харківським університетом. Водночас слід було б згадати брошури цієї серії: «Дмитро Іванович Яворницький» (К., 1969) і «Николай Іванович Супруненко» (К., 1980). Перше видання «Української Радянської Енциклопедії» почало виходити 1959 р. (а не 1953 р., як у тексті — с. 125). Слід було б згадати, що в 1977 р. розпочалося її друге видання, а 1978 р. — перевидання російською мовою.

В цілому ж рецензована книга відповідає кращим зразкам науково-педагогічних видань. Вона, безумовно, допоможе студентам краще орієнтуватися в обраній ними спеціальності й буде корисною всім, хто цікавиться фундаментальними питаннями історичної науки.

А. В. САЩЕВИЧ (Київ)

## В ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ ПІДСЕКЦІЇ

На базі Дніпропетровського держуніверситету функціонує підсекція Української зональної секції Наукової ради з проблеми «Історія історичної науки».

Підсекція регулярно проводить свої засідання, на яких обговорюються актуальні питання історіографічних досліджень, викладання історіографії та підготовки учебно-методичних посібників для студентів, організації конференцій тощо.

5 березня 1982 р. відбулося чергове засідання, на якому обговорювалася стаття чл.-кор. АН СРСР І. Д. Ковальченка та канд. істор. наук А. Е. Шикло «Криза російської буржуазної науки в кінці XIX — на початку XX ст.», надрукованої в журналі «Вопросы истории» (1982, № 1). У статті порушувалися такі питання: актуальність теоретико-методологічного, конкретно-історичного і науково-практичного вивчення кризи російської буржуазної історичної науки на переломі двох епох у суспільному розвитку Росії, зв'язок глибокого дослідження цього явища із сучасними завданнями критики буржуазних і ревізійоністських концепцій суспільного розвитку.

Стаття викликала великий інтерес у науковців-істориків. Назріла необхідність обмінятися думками з цього приводу. При її обговоренні досить гостра дискусія велася навколо визначення суті поняття «криза» в її конкретному вияві в історичній науці кінця XIX — початку XX ст., передумов кризи буржуазної історіографії. Слід відзначити глибоко аргументовані виступи проф. В. Я. Борщевського,

доцентів М. П. Ковальського, А. Г. Болєбруха, М. Д. Мартинова та Ю. А. Мищика. Доц. кафедри загальної історії М. Д. Мартинов зробив спробу проаналізувати кризу буржуазної історіографії в Росії і стан сучасної буржуазної історіографії в капіталістичних країнах.

На засіданні підсекції, що відбулося 28 травня 1982 р., виступив канд. істор. наук, доц. кафедри історії СРСР Московського історико-архівного інституту В. О. Муравйов. Він розповів учасникам засідання про процес написання підручника для студентів історичних факультетів вузів «Історіографія історії СРСР (епоха соціалізму)», що виходить з друку. В. О. Муравйов відповів на численні запитання присутніх.

В обговоренні питань, зв'язаних з виходом нового підручника, взяли участь доценти М. П. Ковальський, В. К. Якунін, М. Д. Мартинов та ін.

Засідання підсекції, на яких обговорюються питання такого характеру, проходять цікаво і змістовно, становлять значний інтерес для вчених-істориків, а також для молодих науковців, які займаються питаннями історіографії та джерелознавства.

Нині члени підсекції з проблеми «Історія історичної науки», крім повсякденної наукової та викладацької роботи, займаються підготовкою до проведення в 1983—1984 рр. Всесоюзної конференції з проблем джерелознавства та Республіканської конференції по історіографії.

Г. К. ШВИДЬКО (Дніпропетровськ)